Народився я 1632 року в місті Йорку в заможній сім'ї чужоземного походження. Батько мій, на прізвище Крейцнер, був родом із Бремена й оселився спочатку в Гуллі. Торгівлею він набув великого достатку і, покинувши торгувати, переїхав до Йорка. Там він одружився з моєю матір'ю, родичів якої звали Робінзон — родина, дуже поважана в тій місцевості. Тому-то мене перше звали Робінзон Крейцнер, але, через звичайне для Англії нівечення іншомовних слів, нас звуть тепер — та ми й самі так звемо себе й пишемо наше прізвище — Крузо; так саме завжди звали мене й мої знайомі.

У мене було два старші брати. Один був підполковником англійського піхотного полку у Фландрії, яким раніше командував славетний полковник Локгарт; він загинув у битві з іспанцями під Дюнкерком. Що сталося з другим моїм братом, про це я знаю не більше, ніж мій батько або мати знали про мою долю.

Через те що я був третім сином і не був навчений ніякого ремесла, моя голова дуже рано почала наповнюватись безладними думками. Батько мій, на той час дуже старий, дав мені достатню освіту — яку взагалі могли дати домашнє виховання та міська школа — й призначив мене вивчати право. Мене, проте, могло задовольнити лише ремесло моряка, і мій нахил до нього так міцно опирався батьковій волі, навіть його наказам, та проханням і умовлянням матері та друзів, що, здавалося, в цьому нахилі було щось фатальне, що штовхало мене до злиденного життя, яке судилося мені.

Мій батько, розумна й поважна людина, здогадувався про мої витівки й серйозно та переконливо розраджував мене. Одного ранку він покликав мене до своєї кімнати, до якої прикувала його подагра, і почав палко дорікати мені з цього приводу. Він спитав, які інші причини, крім простого нахилу до мандрів, спонукають мене покинути батьківський дім і рідну країну, де я легко вийшов би в люди і пильністю та працею збільшив би свій достаток і жив би в багатстві та дозвіллі.

Він сказав, що вітчизну кидають у гонитві за пригодами або ті, кому нема чого втрачати, або честолюбці [9] , що прагнуть ще збільшити свої багатства та вславитись, беручись до справ, які виходять поза межі буденного існування. Та всі ці речі або надто високі, або надто низькі для мене. Моє ж місце — середина, і саме те, що можна назвати вищим ступенем середнього стану; як він переконався з свого довгочасного досвіду, це найкраще становище в світі й найбільше підходить до людського щастя. Воно не знає злиднів та нестатків, тяжкої праці та страждань нижчих верств людства, не збаламучене пихою, розкошами, гонором та заздрощами вищих верств. Наскільки приємне таке життя, сказав він, я можу бачити вже з того, що всі, хто живе в інших умовах, заздрять йому. Часто самі королі скаржаться на гірку долю народжених для великих справді жалкують, що доля не поставила їх між двома крайностями — злиднями та величчю. А розумна людина ставить таке життя за зразок правдивого щастя, коли благає не давати їй ні бідності, ні багатства.

Він умовляв мене зважити це, бо, казав він, я завжди бачитиму, що всі лиха розподілені між вищими та нижчими верствами суспільства. А середній стан має найменше горя і не переживає таких злигоднів, як вища та нижча частина людства. Навіть тілесних та духовних недуг, як природного наслідку свого побуту, вони позбавлені більше, ніж ті, у кого хвороби є наслідок пороків, розкошів та надміру, з одного боку, і важкої праці, нестатків, поганого або недостатнього харчування — з другого. Середній стан призначений для всяких радощів та чеснот. Мир і достаток завжди до послуг цього стану. Поміркованість, стриманість, спокій, здоров'я, товариство, різні приємні розваги та втіхи — благословення, властиве цьому середньому станові. Люди середнього стану тихо й рівно проходять свою життєву путь і спокійно сходять з неї, не обтяжуючи себе ні фізичною, ні розумовою працею; не продаються в рабство ради шматка хліба; не мучать себе шуканнями виходу з скрутного становища, яке позбавляє душу спокою, а тіло — відпочинку; не сохнуть від заздрості й не згоряють на таємному вогні честолюбства. Серед сприятливих умов тихо прямують вони життєвою дорогою, свідомо заживаючи солодощів життя без домішки гіркоти, почуваючи

себе щасливими і щоденним досвідом навчаючись пізнавати це дедалі глибше.

Після цього він наполегливо, але дуже лагідно почав просити мене облишити дитячі вигадки й не кидатись [10] в обійми нещасть, від яких, здавалось, мене мало оборонити становище моєї родини в світі. Мені не треба працювати ради шматка хліба; батько подбав би про мене й вивів би мене на той шлях, який він тільки що радив мені обрати. А коли б я не знайшов собі щастя й долі в світі, то це було б моє безталання чи моя необачність. Він казав також, що, застерігаючи мене від кроку, який, на його думку, не принесе мені нічого, крім шкоди, він виконує свій обов'язок і знімає з себе всяку відповідальність. Одне слово, батько обіцяв зробити мені багато чого хорошого, коли б я залишився дома і жив, як він мені радив, і сказав, що не докладе рук до моєї недолі, заохочуючи мене до від'їзду. Кінчаючи, він нагадав мені, як приклад, про мого старшого брата, якого він теж ревно вмовляв не брати участі в Нідерландській війні, але не міг нічого вдіяти — юнацькі бажання підбурили брата втекти до армії, де його й убили. І хоч, сказав батько, він ніколи не перестане молитись за мене, а проте рішуче заявляє, що коли я зроблю цей безумний крок, бог не благословить мене. В майбутньому у мене буде досить дозвілля поміркувати над тим, як я знехтував його пораду, але тоді, можливо, не буде нікого, хто допоміг би мені виправити помилку.

Я помітив, що під час останньої частини його промови, справді пророчої (хоч, я гадаю, мій батько й сам цього не знав), рясні сльози текли у старого по обличчю, особливо коли він згадав про мого вбитого брата. А коли він казав, що для мене настане час каяття, але не буде кому допомогти мені, батько від хвилювання увірвав мову й пояснив, що його серце повне вщерть і що він не може сказати мені більше нічого.

Ці слова глибоко зворушили мене, як зворушили б кожного, і я вирішив не думати більше про від'їзд до чужих країв, а залишитися дома, як бажав того мій батько. Та ба! Незабаром усе це розвіялось, як дим, і, щоб уникнути зайвих і настирливих умовлянь мого батька, я

через кілька тижнів після цього вирішив утекти від нього зовсім. Однак я не квапився так, як підказував мені перший запал, а вибрав час, коли моя мати, здавалось, була в кращому, ніж звичайно, настрої, і сказав їй, що мене так охопило бажання побачити світ, що я ніколи не зможу взятись як слід до роботи й довести її до кінця. Хай краще батько відпустить мене з доброї волі, а не примушує обійтись без його дозволу. Адже мені тепер вісімнадцять років. Пізно вже починати [11] вчитись якогось ремесла або робитись писарем у нотаря. Я певний, що коли б я й зробив це, то ніколи не зміг би прослужити до кінця й утік би від свого патрона в море. А коли мати умовить батька відпустити мене в далеку подорож і та подорож мені не сподобається., то, вернувшись додому, я більше вже нікуди не поїду і подвійним старанням надолужу змарнований час. Моє прохання дуже розгнівало матір. Вона сказала, що даремно розмовляти про це з батьком, що він дуже добре знає, що саме корисне для мене, і не дасть згоди ні на що, шкідливе для мене. Сама ж вона дивувалась, як міг я думати про такі речі після розмови з батьком, що, як їй відомо, так доброзичливо й лагідно поводився зі мною. Зрештою, мовляв, коли я хочу занапастити себе, то ніщо мені не допоможе. Але я можу бути певний, що ніколи не дістану їхньої згоди на це. Вона зовсім не хоче сприяти моїй загибелі, і я ніколи не зможу сказати, що моя мати потурала мені в тому, чому батько опирався.

Хоч моя мати й відмовилась клопотатись про мене перед батьком, проте, як я довідався пізніше, вона переказала йому всю нашу розмову, і батько, дуже стурбований, зітхнувши, сказав їй: "Хлопець міг би бути щасливий, залишившись на батьківщині, а коли він подасться до чужих країв, то буде найжалюгіднішою, найнещаснішою істотою, яка будь-коли народжувалась на світ. Ні, я не можу погодитись на це". Тільки приблизно через рік після цього вирвався я на волю, дарма що весь час уперто не зважав на всі пропозиції взятись до якої-небудь праці й часто докоряв батькові та матері за їхнє рішуче заперечення мого відомого їм природного нахилу. Аж ось, бувши одного разу в Гуллі, куди я заїхав випадково, на цей раз без думки про втечу, я зустрівся з одним приятелем, що збирався пливти до Лондона на кораблі свого батька, і той почав умовляти мене поїхати з ним, користуючись звичайною у

моряків принадою,— він казав, що подорож нічого мені не коштуватиме. Отже, не спитавшись ні в батька, ні в матері, не повідомивши їх жодним словом і лишивши їх самих довідуватись про мій вчинок, не попросивши ні батьківського, ні божого благословення, не зважившись ні обставин, ні наслідків, я, в недобрий час, 1 вересня 1651 року, сів на корабель мого приятеля, що прямував до Лондона. Ніколи, мабуть, поневіряння молодих шукачів пригод не починались [12] так рано й не тривали так довго, як мої. Не встиг корабель вийти з гирла Гамбера, як подув вітер і на морі знялись страшні хвилі. Я ніколи перед цим не бував на морі, а тому моє тіло невимовно знесилилось і душа жахнулась. Я почав тепер серйозно замислюватись над тим, що робив, і над тим, як справедливо карало мене небо за те, що я так негарно покинув батьківський дім, порушивши свої обов'язки. Всі добрі поради моїх старих, сльози батька та благання матері постали в моїй пам'яті, і сумління, що тоді ще не зачерствіло так, як згодом, суворо докоряло мені за нехтування батьківськими порадами і за порушення моїх обов'язків перед богом та батьком.

Тим часом вітер дедалі міцнішав і хвиля знялась дуже висока, хоч і не така, як я багато разів бачив пізніше чи побачив за кілька днів; але й цієї було досить для молодого моряка, зовсім не обізнаного з бурями. Від кожної хвилі я ждав, що вона поглине нас, і кожного разу, коли корабель падав униз — у вир чи в порожнечу,— я вже не сподівався виринути. В цій агонії я багато разів вирішав і присягався, що, коли бог цього разу врятує мені життя і нога моя знову ступить на суходіл, я негайно повернусь до батька і ніколи, поки живий, не сяду знову на корабель. Я присягався завжди слухати його і ніколи більше не наражатись на такі пригоди. Лише тепер я зрозумів, як справедливо хвалив мій батько середній стан; як вигідно прожив він своє життя, не знавши ні бур на морі, ні турбот на березі. Одне слово, я вирішив вернутись додому, як справжній розкаяний блудний син.

Ці розсудливі й тверезі думки снувалися в моїй голові весь час, поки лютувала буря, і трохи після того. Але другого дня вітер почав ущухати, хвилювання вгамувалось, і я став поволі звикати до моря. Весь цей день,

проте, у мене був дуже серйозний настрій, та я ще й не зовсім одужав від морської хвороби; але наприкінці дня розгодинилось, вітер стих, і впав тихий, чарівний вечір. Сонце сіло при ясному небі; так само зійшло воно й другого дня, і ясне море, при цілковитому або майже цілковитому безвітрі, все залите сонячним сяйвом, являло собою чудове видовище, якого я ніколи ще не бачив.

Я добре виспався вночі, і моя морська недуга пройшла. Я був веселий і здивовано поглядав на море,, яке, ще тільки вчора люте та страшне, так скоро могло вгамуватись [13] і прибрати такого чудового вигляду. Під цей час, немов навмисне, щоб зруйнувати мої добрі наміри, до мене підійшов мій приятель, що підбив мене їхати разом з ним, і, поплескавши мене по плечу, сказав:

— Ну що, Боб, як ти себе почуваєш? Закладаюсь, що ти перелякався вчора, коли подув вітрець.

— Ти звеш це вітрець? — сказав я.— Адже то була страшна буря.

— Буря? Ото дурень! — відповів він.— Ти звеш це бурею? Дай нам добре судно та більше простору, і ми такого шквалу й не помітимо. Ти ще не звик до моря, Боб. Ходім зваримо собі пуншу й забудемо про все. Бачиш, яка чарівна година?

Щоб скоротити цю сумну частину мого оповідання, скажу просто, що далі все пішло, як звичайно буває в моряків: пунш зварили, я захмелів і в чаду тієї ночі потопив усе своє каяття, всі гіркі міркування над минулим та всі добрі плани на майбутнє. Одно слово, як тільки море заспокоїлось і після бурі настала тиша, як тільки вгамувались мої розбурхані почуття, як тільки минув страх бути поглинутим хвилями і думки потекли старим річищем, так я відразу забув усі присяги, всі обіцянки, що давав собі під час небезпеки. Щоправда, часом находив на мене роздум і серйозні думки починали вертатись назад, але я гнав їх геть від себе, боровся з ними, як з нападом хвороби, бо я вважав це за хворобу і за допомогою

пияцтва та веселого товариства переборов їх. Через п'ять чи шість днів я здобув над своєю совістю таку перемогу, якої тільки може бажати собі юнак, що зважився не звертати на неї ніякої уваги. Але я мав зазнати ще одного тяжкого іспиту. Провидіння, як і завжди в таких випадках, хотіло відібрати в мене останнє виправдання; і справді, якщо цього разу я не зрозумів, що це воно врятувало мене, то дальша пригода була така знаменна, що й найзапекліший негідник із нашого екіпажу побачив би в ній і загрозу, і ласку божу разом.

На шостий день після нашого виходу в море ми прийшли на Ярмутський рейд. Вітер після шторму був весь час супротивний і слабкий, і тому ми посувались дуже повільно. Тут ми були змушені кинути якір і простояли при противному, а саме південно-західному вітрі сім або вісім днів; а протягом цього часу до цього рейду, де судна звичайно чекають ходового вітру, щоб увійти в Темзу, пройшло з Ньюкасла багато кораблів.

Ми, проте, не стояли б так довго й піднялися б у ріку з припливом, якби вітер не був такий свіжий і днів через чотири або п'ять не подув ще міцніше. А втім, Ярмутський рейд вважався такою ж надійною стоянкою, як і гавань, якорі й канати у нас були добрі, отож наші люди зовсім не зважали на небезпеку й коротали своє дозвілля між відпочинком та розвагами, як це звичайно буває на морі. Але восьмого дня зранку вітер посвіжішав, і ми використали всі робочі руки, щоб прибрати стеньги та закріпити все потрібне, аби судно могло триматись на рейді. Опівдні знялась велика хвиля і корабель почало так хитати, що кілька разів він зачерпнув боком води, прийняв на себе кілька хвиль і раз або два ми думали, що нас зірвало з якоря. Тоді капітан наказав кинути запасний якір, і таким чином ми держалися проти вітру на двох якорях, попустивши канати до кінця.

Тим часом знявся страшний вітер. Тепер я вже бачив жах та дивування навіть на обличчях моряків. Кілька разів сам каштан, проходячи повз мене, півголосом бурмотів: "Господи, згляньсь на нас! Ми всі загинемо! Ми пропали!" Проте він пильно доглядав свого

корабля. Переполох спершу приголомшив мене: я нерухомо лежав у своїй каюті внизу і тому не можу описати свого настрою. Мені важко було вернутись до попередніх покаянних думок після того, як я так рішуче й одверто відкинув їх. Мені здавалось, що жах смерті минувся назавжди і що ця буря закінчиться нічим, як і перша. Коли ж сам капітан, проходячи повз мене, як я тільки що сказав, пробурмотів, що всі ми загинемо, я страшенно перелякався. Я вийшов із своєї каюти на палубу. Ніколи не бачив я такої лиховісної картини: по морю ходили величезні вали з гору заввишки і що три або чотири хвилини перекидались на нас. Коли я спромігся роздивитись краще, я не побачив навколо себе нічого, крім жаху. На двох важко навантажених кораблях, що стояли поблизу, обрубали всі щогли. Хтось із наших матросів крикнув, що корабель, який стояв за півмилі від нас, пішов на дно. Ще два судна зірвало з якорів і винесло з рейду в море на волю вітрів, бо на жодному з них уже не було щогл. Легкі судна трималися краще, бо були рухливіші, але двоє чи троє з них теж понесло в море, і вони промчали повз нас з одним лише кормовим парусом.

Надвечір помічник капітана й боцман підступили до [15] капітана з проханням дозволити їм зрубати фок-щоглу. Капітанові дуже не хотілось робити цього, але боцман почав доводити, що, коли фок-щоглу залишити, судно потоне, і він погодився. Коли зрубали фок-щоглу, грот-щогла ослабла й почала так хитати судно, що довелось зрубати і її і тим зовсім очистити палубу.

Легко уявити собі, що я тоді переживав, бувши ще новаком у морській справі і так перелякавшись перед тим невеличкого хвилювання. Та коли б по такому довгому часі я зміг переповісти свої тодішні думки, я сказав би, що мої попередні лиховісні призвістки і те, що я знову вернувся до своїх первісних проклятих химер, жахало мене вдесятеро більше, ніж сама смерть. Це, та ще страх перед бурею, доводило мене до такого стану, що описати його не можна ніякими словами. Але найгірше було ще попереду. Буря лютувала й далі так, що, за словами самих моряків, їм ніколи не траплялось бачити нічого подібного. Судно в нас було міцне, але перевантажене, і тому глибоко

сиділо у воді й дуже гойдалось, а моряки щохвилини кричали, що ми осідаємо у воду. Деякий час це було моє щастя, що я не знав значення слова "осідати", аж поки не спитав про це. Шторм був скажений, і я побачив те, що можна бачити нечасто — капітан, боцман і ще декілька чоловік, вразливіших від інших, молились, щохвилини чекаючи загибелі корабля. Серед ночі, на додаток до всіх наших страждань, один із матросів, спустившись у трюм подивитись, чи все гаразд, крикнув, що з'явилась теча, а другий сповістив, що в трюмі води на чотири фути. Всіх покликали до помпи. Коли я почув цей заклик, мені здалося, що серце моє спинилось, і я впав горілиць на ліжко, на якому сидів у каюті. Проте матроси розштовхали мене, говорячи, що досі я був ні до чого, а тепер можу працювати, як і всі. Я підвівся, підійшов до помпи й щиро взявся до праці. Тим часом кілька вантажних суден, не змігши встояти проти вітру, знялися з якорів і вийшли в море. Помітивши їх, коли вони проходили мимо нас, капітан наказав дати гарматний постріл, як сигнал небезпеки. Не зрозумівши значення того пострілу, я подумав, що судно наше розбилось або взагалі сталося щось жахливе. Одно слово, я перелякався так, що зомлів. Але в той час кожен дбав лише про власне життя, ніхто не звернув на мене уваги і не поцікавився дізнатись, що сталось зо мною. Інший матрос став на моє місце й відштовхнув мене ногою, гадаючи, [16] що я мертвий. Минуло чимало часу, поки я прийшов до пам'яті.

Ми працювали далі, а вода в трюмі все піднімалась. Видно було, що корабель потоне, і хоч шторм починав потроху вщухати, все ж не було надії, що судно зможе продержатись на воді, поки ми ввійдемо в гавань, і капітан стріляв із гармати, сигналізуючи про лихо. Легке судно, що стояло спереду нас, зважилось допомогти нам, спустивши шлюпку. З великою небезпекою для себе шлюпка наблизилась до нас, але ні ми не могли сісти в неї, ні вона — пристати до борту нашого корабля, хоч люди й гребли щосили, рискуючи своїм життям для нашого порятунку. Наші люди кинули їм канат з буєм, попустивши його на велику довжину. Після багатьох марних зусиль їм пощастило впіймати кінець каната. Ми притягли їх під корму і всі до одного спустились до них у шлюпку. Годі було й думати про те, щоб добратись до їх судна. Всі згодились пливти

за вітром і тільки гребли, щоб наблизитись до берега. Наш капітан обіцяв заплатити за шлюпку її власникові, коли б вона розбилась об берег. Отже, почасти за вітром, почасти гребучи, ми прямували на північ, у напрямі до Вінтертон-Несса.

Не минуло й чверть години, як ми відпливли від нашого корабля, а він почав уже поринати у воду; тоді я вперше зрозумів, що означає, коли корабель "осідає". Мушу признатись, що, почувши крики матросів про загибель судна, я майже не мав сили глянути на нього, бо з того моменту, як спустився, або, краще сказати, коли мене кинули в шлюпку, моє серце ніби завмерло від думок про лихі пригоди, що чекали мене.

Поки люди напружено гребли, скеровуючи шлюпку до берега, ми могли бачити (бо щоразу, як шлюпку підкидало хвилею, нам видно було берег), що там бігало багато людей, готуючись допомогти нам, коли ми підійдемо ближче. Та ми посувались повільно й досягли землі, тільки пройшовши Вінтертонський маяк, де коло Кромера берег повертає на захід і де його виступи трохи стримували силу вітру. Тут ми пристали і не без великих труднощів, але всі непошкоджені вибрались на берег і пішли пішки до Ярмута, де до нас поставились дуже співчутливо, як до людей, що зазнали лиха. Місто дало нам добре приміщення, а приватні особи — купці та судновласники — дали нам досить грошей, щоб доїхати до Лондона або до Гулля, куди хто хотів. [17]

Якби мені спало тоді на думку вернутись до Гулля й до батьківського дому, я був би щасливий, а мій батько, подібно до того як це розповідається в євангельській притчі, заколов би для мене годоване теля, бо, почувши, що корабель, з яким я виїхав, потонув на Ярмутському рейді, він тільки через довгий час довідався, що я не загинув.

Та моя лиха доля штовхала мене вперед з настирливістю, якій не можна було опиратись; і хоч не раз я чув тверезий голос розуму, що кликав мене повернутись додому, мені не вистачало сили на це. Я не знаю, як це назвати, і не буду запевняти, що якесь таємне веління

штовхає нас назустріч нашій власній загибелі, навіть коли ми бачимо її перед собою і йдемо до неї з розплющеними очима. Сама лише моя нещаслива доля, від якої я не мав сили втекти, примусила мене опиратися тихим умовлянням мого розсудку і знехтувати дві явні пересторогі, послані мені під час першої спроби.

Син власника нашого корабля, мій приятель, що раніше допоміг мені загартуватись, був тепер уже не такий відважний, як я. Уперше заговорив він зі мною в Ярмуті через два або три дні, бо в місті нас улаштували на окремих квартирах. Я побачив, що тон його змінився. В дуже похмурому настрої, хитаючи головою, спитав він мене, як я почуваю себе. Пояснивши своєму батькові, хто я такий, він розповів, що я пустився в цю подорож на спробу, маючи намір поїхати далі. Батько його звернувся до мене стурбованим тоном:

— Вам, юначе, ніколи більше не слід пускатися в море. Ви повинні зважити на те, що спіткало вас, як на певну й наочну ознаку того, що з вас ніколи не буде моряка.

— Чому, сер? — відказав я.— Хіба ви теж ніколи більше не вийдете в море?

— Це інша річ,— відповів він.— Це мій фах і, виходить, мій обов'язок, а ви пустилися в море на спробу. Отже, небо дало вам покуштувати того, чого ви повинні чекати, якщо будете стояти на своєму. Може, все це сталося з нами через вас, як на фарсійському кораблі через йону. Будь ласка,— казав він далі,— скажіть, хто ви і що саме заохотило вас пуститись у море?

Тоді я розказав йому дещо про себе. Ледве я скінчив, як він страшенно схвилювався: [18]

— Чим я завинив,— скрикнув він,— що ця покинута богом людина потрапила на мій корабель? Навіть за тисячу фунтів не погоджусь я ступити з вами на одно судно. . .

Звичайно, все це було сказано спересердя и під впливом недавньої втрати, але в своєму гніві він зайшов далі, ніж мав на те право. Пізніше еін говорив зо мною дуже серйозно, умовляв вернутись до батька й не спокушати провидіння собі на загибель. Він казав, що я мушу бачити в цьому перст божий.

— А якщо, юначе,— скінчив він,— ви не вернетесь, то, вірте, куди б ви не поїхали, скрізь вас будуть переслідувати нещастя та невдачі, аж поки не здійсняться слова вашого батька.

Незабаром ми розлучились; я не міг добрати йому відповіді, не бачив його більше, а куди він поїхав — не знаю. Щодо мене, то, маючи в кишені трохи грошей, я подався до Лондона суходолом. І там, і дорогою я часто змагався з собою і вагався, не знаючи, який спосіб життя обрати — чи вернутись додому, а чи пуститися знову в море.

Щодо повороту додому, то сором заглушав найповажніші доводи мого розуму; мені зараз же уявлялось, як з мене сміятимуться всі наші сусіди і як мені соромно буде глянути у вічі не лише батькам, а й чужим людям. Потім я часто спостерігав, яка непослідовна й нерозумна людська природа, особливо замолоду. Вона відкидає міркування, якими треба було б керуватись. Люди соромляться не гріха, а каяття; соромляться не вчинків, за які їх справедливо можна назвати безумцями, а соромляться виправлень, які, власне, тільки й дають право вважати їх за розумних людей.

В такому стані перебував я якийсь час, не знаючи, до чого взятись та як мені жити далі. Мені не хотілось і думати про поворот додому; і поки я вагався, спогади про лихо, що я перетерпів, згладжувались. Разом з ними слабшав і так слабкий голос розсудку, що спонукав мене

вернутись до батька. Нарешті я зовсім забув про це і почав мріяти про нову подорож.

Та ж сама згубна сила, що підбурила мене втекти з батьківського дому, що натхнула в мене безглузду й необмірковану жадобу багатства, так міцно втокмачила мені в голову ці мрії, що я був глухий до всіх добрих порад, до умовлянь і навіть до батьківської заборони; [19] та ж сама сила, кажу я, яка б вона не була, штовхнула мене до берегів Африки, або, як кажуть наші моряки, "в рейс до Гвінеї".

Великим моїм нещастям було те, що в усіх цих пригодах я не наймався на судно матросом: Мені, щоправда, довелося б тоді працювати трохи важче, ніж звичайно, але разом з тим я навчився б обов'язків моряка і за деякий час міг би зробитись штурманом або помічником капітана, коли не самим капітаном; але така вже була моя доля — вибирати найгірше. Так зробив я й тепер, бо, маючи завжди в кишені гроші, а на плечах пристойне вбрання, я входив на судно як джентльмен і тому не мав там ніяких обов'язків і нічого не вчився.

З перших же кроків мені пощастило потрапити в Лондоні в гарне товариство, а це не часто трапляється з такими розбещеними юнаками, яким я був, бо диявол ніколи не пропускає нагоди наставити їм якомога раніше свою пастку. Та не так було зо мною. Я відразу познайомився з капітаном одного судна, яке недавно ходило до берегів Гвінеї; а що капітанові пощастило, то він вирішив вирядитись туди знову. Він полюбив моє товариство, бо я був тоді досить приємним розмовником. Дізнавшись, що я мрію побачити світ, він запропонував мені поїхати разом з ним, сказавши, що це мені нічого не коштуватиме і що я буду його застільним товаришем, а коли повезу туди що-небудь з собою, то всі гроші, які я вторгую, будуть мої і я ще матиму з того добрий зиск.

Я пристав на цю пропозицію і, дуже заприятелювавши з цим капітаном, людиною чесною та щирою, пустився з ним у подорож, взявши з собою невеликий вантаж, на якому, завдяки некорисливості мого друга капітана, заробив чимало грошей Я повіз на сорок фунтів

стерлінгів різних іграшок та дрібничок, яких мені порадив накупити капітан. Ці сорок фунтів я зібрав з допомогою своїх родичів, полистувавшнся з ними; вони, напевне, і умовили мого батька, або, певніше, мою матір, дати мені цю невеличку суму для моєї першої спроби.

Це була єдина, на мій погляд, вдала подорож, і то завдяки некорисливості й чесності мого друга капітана, під чиїм керівництвом я, крім того, набув чимало знань із математики та з правил навігації, навчився вести корабельний журнал, робити спостереження і взагалі [20]довідався про багато такого, що конче потрібно знати морякові. Йому було приємно вчити мене, а мені— вчитись. Одно слово, за час цієї подорожі я зробився моряком і купцем: за свій крам я вторгував п'ять фунтів дев'ять унцій золотого піску, а за нього, вернувшись до Лондона, одержав майже триста фунтів стерлінгів. Це сповнило мене честолюбними мріями, які згодом остаточно занапастили мене.

А втім, і під час цієї подорожі мені випало чимало невдач, а головне, я через надто жаркий клімат весь час хворів на жорстоку морську пропасницю, властиву тропікам, бо побережжя, де ми найбільше торгували, лежить між екватором і п'ятнадцятим градусом північної широти.

Тепер я став справжнім гвінейським купцем, а оскільки мій друг капітан, вернувшись додому, на велике моє нещастя помер, то я вирішив знову вирядитись у таку саму подорож і сів на те ж саме судно, яким командував тепер помічник померлого капітана. Це була найнещасніша подорож, яку будь-коли відбувала людина. Правда, я взяв з собою менше ніж сто фунтів стерлінгів із набутого мною капіталу, віддавши двісті фунтів на схов удові мого покійного друга. Вона розпорядилась ними дуже сумлінно, але під час цієї мандрівки мене спіткало страшне лихо. По-перше, якось удосвіта на наш корабель, що йшов саме на Канарські острови або, певніше, між Канарськими островами та африканським континентом, несподівано напав турецький корсар із Сале. Він погнався за нами під усіма парусами. Ми, щоб

урятуватись, у свою чергу поставили стільки парусів, скільки могли витримати наші реї та щогли, але бачачи, що розбійник наздоганяє і за кілька годин неминуче наздожене нас, приготувались до бою. Корабель наш мав дванадцять, а корсар вісімнадцять гармат. Коло третьої години дня він наздогнав нас, але помилково, замість підійти з корми, підійшов з борту. Ми навели на нього вісім гармат і дали залп. Тоді він відійшов далі, відповівши на наш вогонь не тільки гарматними, а й рушничними пострілами щось із двох сот стрільців, яких він мав на борту. У нас нікого не зачепило, і всі наші люди залишилися в лавах. Він приготувався до нового нападу, а ми до нової оборони. Підійшовши до нас, цього разу з другого борту, він узяв нас на абордаж. Чоловік з шістдесят вдерлося до нас на палубу і передусім почали різати та рубати паруси [2!] й снасті. Ми зустріли їх рушничним вогнем, списами та ручними гранатами і двічі звільняли від них нашу палубу. Проте наш корабель на той час був уже негодящий, троє з наших людей були забиті, а восьмеро поранені. Щоб скоротити цю сумну частину мого оповідання, я відразу ж скажу, що нас примусили здатись і, як бранців, відвезли до Сале, морського порту, що належить маврам.

Повелися зо мною не так жахливо, як я сподівався спершу. Мене не відвели, як решту наших людей, у глиб країни до двору султана, бо капітан розбійницького корабля взяв мене як свою власну здобич невільником,— адже я був молодий, спритний і міг добре працювати. Ця дивна зміна долі, що обернула мене з купця на злиденного раба, просто розчавила мене, і я згадав батьківське пророкування про те, який я буду нещасний і як нікому буде полегшити моє становище. Пророкування це, гадав я, здійснилось якраз тепер, коли саме небо покарало мене і я безповоротно загинув. Ах! мої нещастя тоді тільки починались, як це буде видно з дальшого оповідання.

Мій новий господар чи пан узяв мене до свого дому, і я сподівався, що, виходячи знову в море, він забере й мене. Я вірив, що рано чи пізно його піймає якийсь іспанський чи португальський корабель і я знову вернусь на волю. Та мої надії скоро розвіялись: відпливши, він лишив мене доглядати його невеликий садок і робити всяку чорну роботу, яка

завжди припадає рабам; а коли він вернувся із свого плавання додому, то наказав мені ночувати в каюті й доглядати судно.

Там я думав тільки про втечу й вигадував спроби здійснити її, але не добрав жодної, яка б давала мені хоч маленьку надію на успіх. Бо мені ні на кого було звіритись і я не знав нікого, хто б зміг утекти зі мною, бо там не було жодного англійця, ірландця або шотландця, так що за два роки, хоч я й часто тішився мріями про волю, я не знайшов ніякої слушної нагоди здійснити їх.

Тільки після двох років трапилась незвичайна нагода, що знову примусила мене подумати про спробу вирватись на волю. Якось мій пан сидів удома довше, ніж звичайно, і, як я чув, через брак грошей не посилав нікуди свого судна. Такої пори він звичайно раз або двічі на тиждень, а гарної погоди й частіше, брав корабельний човен і виїздив на рейд рибалити. Для таких [22] поїздок він брав гребцями мене та молодого мавра, і ми розважали його, як уміли. Я показав себе таким вправним у рибальстві, що він часто посилав мене разом з одним своїм родичем, дорослим мавром, та хлопчиком Мареском, як вони звали його, наловити риби на обід.

Одного тихого ранку, коли ми вийшли по рибу, знявся такий густий туман, що ми втратили берег з очей, хоч від нас до нього не було й півтори милі. Ми гребли навмання, веслували весь день і наступну ніч, а коли настав райок, виявилось, що ми випливли в чисте море, замість підійти до берега, від якого тепер були не менше як за шість миль. Нарешті, ми добулись-таки додому, хоч і не без труднощів та небезпеки, бо вранці знявся досить свіжий вітер, і добре виголодавшись.

Навчений цією пригодою, наш господар вирішив бути надалі обачнішим і, маючи в себе баркас з нашого англійського корабля, заявив, що ніколи більше не виїде рибалити без компаса та припасу. Корабельному тесляреві, теж невільникові-англійцеві, він наказав збудувати в середній частині баркаса, так, як на баржі, невеличку рубку, або каюту. Ззаду неї залишалось місце для одного моряка, який

керуватиме стерном і орудуватиме гротом, а попереду — місце для одного або двох, щоб ставити та згортати решту парусів, з яких клівер приходився над дахом каюти. Вона була низенька та дуже затишна, і в ній можна було спати господареві та одному або двом невільникам і поставити стіл та кілька скриньок для пляшок з напоями, для хліба, рису та кави.

Ми часто ходили рибалити на цьому баркасі, а що я був наймоторнішим рибалкою, то господар ніколи не виїздив без мене. Трапилось, що він якось зібрався покататися та порибалити на цьому баркасі з двома-трьома поважними маврами. В цю поїздку він збирався дуже старанно і ще звечора відіслав на баркас багато більше припасу, ніж звичайно. Він наказав мені взяти три рушниці з порохом та дробом, що були в нього на кораблі, бо вони мали намір не тільки порибалити, а и пополювати.

Я зробив усе, як він наказував, і другого ранку чекав на чисто вимитому баркасі, з піднятими вимпелами та прапором, готовому для прийому гостей. Невдовзі господар прийшов сам і сказав, що його гості відмовились [23] їхати, бо якісь справи несподівано стали їм на перешкоді. Мені, маврові та хлопчикові він звелів, як звичайно, вийти в море, щоб наловити риби на вечерю йому та друзям і зараз же привезти її додому. Я по слухався.

В ту хвилину в моїй голові знову промайнула моя давнішня думка про визволення... Тепер я мав маленьке судно і, як тільки господар пішов, почав готуватись — проте не рибалити, а податись в мандри, хоч не тільки не знав, а навіть і не думав, куди прямувати. Всяка путь була добра для мене, аби тільки нею можна було втекти.

Спершу я мусив переконати мавра, що нам треба запастись їжею, бо ми не в праві розраховувати на хазяйський хліб. Той згодився й приніс на баркас великий кошик з сухарями і три глечики прісної води. Я знав, де стоїть у господаря скринька з пляшками (захопленими, як це було видно з етикеток, на якомусь англійському кораблі) і, поки мавр порався

на березі, переправив їх на баркас і поставив у шафку, так ніби вони ще раніше були приготовлені для господаря. Я приніс також велику грудку воску — фунтів п'ятдесят вагою, мішок прядива, сокиру, пилку та молоток. Все це згодом стало нам у великій пригоді, особливо віск, з якого ми робили свічки. Я вигадав ще одну штуку, на яку з сердечної простоти впіймався мавр. Ім'я його було Ізмаїл, а звали його Малі чи Молі. Я сказав йому:

— Молі, на баркасі у нас є рушниці нашого господаря: чи не міг би ти роздобути трохи пороху та дробу? Може, ми підстрелили б кілька алькамі (птиця, подібна до наших куликів), я знаю, що господар тримає порох та дріб на кораблі.

— Гаразд, я принесу,— відповів він і приніс велику шкіряну торбу з порохом фунтів на півтора, якщо не більше, другу — з дробом, фунтів п'ять чи шість завважки; він приніс також і куль — і все це склав у баркас. Крім того, у господаревій каюті я знайшов ще трохи пороху, який я пересипав в одну з великих пляшок, що були в скриньці, переливши з неї перед тим рештки вина в іншу пляшку. Призапасши отак усе потрібне для подорожі, ми вийшли з гавані рибалити. У сторожовій вежі біля входу до гавані знали, хто ми, і не звернули на нас уваги. Відійшовши від берега не далі, як на милю, ми згорнули парус і почали рибалити. Вітер дув північно-східний, що зовсім не відповідало моїм бажанням, [24] бо, якби він дув з півдня, я напевне міг би допливти до берегів Іспанії або принаймні досягти Кадікса. Проте, вирішив я, звідки б не дув вітер, мені треба втекти з цього жахливого місця, здавшись на ласку долі. Порибаливши деякий час і нічого не піймавши — коли в мене бралась риба, я не витягав вудки, щоб мавр нічого не бачив,— я сказав йому:

— Тут нічого не вийде. Хазяїн буде сердитись. Нам треба відійти далі.

Не підозріваючи підступу з мого боку, він не заперечував і, бувши на носі баркаса, поставив паруси. Я був коло стерна й скеровував баркас

далі у відкрите море, а коли він відійшов ще милі на три, зупинив його, ніби для того, щоб рибалити. Тоді, передавши стерно хлопчикові, я підійшов до мавра ззаду, нахилився, раптом схопив його за поперек і викинув за борт. Він зараз же виринув, бо плавав мов корок, і вкрик почав благати забрати його на баркас, обіцяючи поїхати зі мною хоч на край світу. Він плив так швидко, що скоро наздогнав би мене, бо вітру майже зовсім не було. Тоді я пішов у каюту й, принісши одну з рушниць, націлився в нього й сказав, що не зроблю йому ніякої шкоди, коли він дасть мені спокій.

— Ти,— сказав я,— добре плаваєш; на морі тихо, пливи собі до берега, я тебе не чіпатиму. А коли ти підпливеш до баркаса, я прострелю тобі голову, бо непохитно вирішив повернути собі волю.

Тоді він повернув до берега і, напевне, бувши чудовим плавцем, щасливо добрався до суходолу.

Я міг би втопити хлопчика, а мавра взяти з собою, але покластись на мавра не можна було ні в якому разі. Коли він відплив, я обернувся до хлопчика, якого звали Ксурі, й сказав йому:

— Ксурі, якщо ти будеш держатись мене, я зроблю з тебе значну людину, а коли ти не погладиш свого обличчя на знак вірності мені (тобто не присягнешся бородою Магомета та його батька), то я й тебе кину в море.

Хлопчик усміхнувся, дивлячись мені просто в вічі, й відповів так щиро, що я не міг йому не повірити. Він заприсягнувся не зраджувати мене і їхати зі мною хоч на край світу.

Поки мавр не зник з моїх очей, я прямував у відкрите море, часом проти вітру, щоб про нас думали, ніби ми йдемо до Гібралтарської протоки (як, очевидно, [25] подумала б кожна розумна людина). Хто ж бо справді міг припустити, що ми попливемо на південь, до тих

варварських берегів, де цілі юрби негрів на своїх човнах оточили і вбили б нас, де, як тільки ми ступили б на землю, нас пожерли б хижі звірі або ще безжальніші дикі істоти в образі людському?

Але, як тільки почало смеркати, я змінив курс і став керувати на південь, ухиляючись трохи на схід, щоб не дуже віддалятись від берега. Завдяки досить свіжому вітрові й спокійному морю ми йшли так добре, що другого дня о третій годині, коли вперше перед нами показалась земля, опинились не менше як за півтораста миль на південь від Сале, далеко за кордонами володінь марокканського султана й усіх інших тамтешніх володарів, бо ми не бачили жодної людини.

Я набрався такого страху у маврів і так боявся знову потрапити їм до рук, що не хотів ні спинятись, ні приставати до берега, ні кидати якір. Вітер був сприятливий п'ять днів, після чого змінився й подув на південь. За моїми міркуваннями, якщо за нами й гнались, то, не здогнавши до цього часу, мусили відмовитись від погони Отже, я зважився підійти до берега й кинув якір у гирлі якоїсь маленької річки. Що це була за річка, де саме вона протікає, в якій країні, у якого племені й під якою широтою — я не знав. Я не бачив і не хотів бачити людей; мені треба було тільки добути прісної води. Ми ввійшли в бухту надвечір і вирішили смерком добутись уплав де берега й оглянути місцевість. Та як тільки стемніло, ми почули з берега такі жахливі звуки, такий шалений рев, гавкання та виття диких звірів, що бідний хлопчик мало не вмер від страху й почав благати мене не сходити на берег, доки не розвидниться.

— Гаразд, Ксурі,— відповів я йому,— але вдень ми, може, побачимо людей, від яких нам доведеться ще гірше, ніж від левів.

— А ми стріляй рушниця,-сказав він, сміючись,— вони тікай.

Такої англійської мови Ксурі навчився, розмовляючи з невільниками-англійцями. Я був радий, що бачу хлопчика веселим і, щоб підтримати в

ньому бадьорість, дав йому склянку вина з хазяйської скриньки. Його порада, зрештою, була непогана, і я погодився. Ми кинули якір і простояли всю ніч тихо. Кажу "тихо" тому, що ми зовсім не спали, бо години через дві-три після того, як ми кинули якір, на березі з'явились величезні [26] тварини (ми не знали, як вони звуться) різних порід. Вони підходили до самої води, кидалися в неї, плескались і бурхались, бажаючи, як видно, відсвіжитись, і при тому так гидко верещали, ревли та вили, як я не чув ніколи.

Ксурі був страшенно переляканий, так само, як і я, але обидва ми ще більше перелякались, коли почули, що одно з цих страховищ пливе до нашого баркаса. Ми не бачили його, але з того, як воно відсапувалось та пирхало, могли зробити висновок, що це була люта тварина величезного розміру. Ксурі твердив, що це лев. Можливо, так воно й було; бідний хлопчик кричав, щоб ми підняли якір і пливли звідси.

— Ні, Ксурі,— сказав я,— ми тільки попустимо наш канат з буєм і відійдемо далі в море. Вони не зможуть погнатись туди за нами.

Тільки-но я сказав це, як побачив невідомого звіра на відстані довжини двох весел від баркаса, і це, сказати правду, вразило мене. Я зразу ж кинувся в каюту і, принісши рушницю, вистрелив у нього, після чого звір повернув назад і поплив до берега.

Не можна описати, який страшенний рев тг! виття розляглось на березі й далі на суходолі, після того як пролунав мій постріл. Мені це дало деяку підставу гадати, що ці тварини ніколи раніше не чули такого звуку. Я переконався, що нам нема чого й думати висідати на берег уночі, а чи можна буде висісти вдень —це було вже інше питання. Потрапити до рук дикунів було так само погано, як і потрапити в пазури левів або тигрів; принаймні небезпека від цього була для нас не менша.

Так чи так, тут чи в іншому місці, а нам треба було зійти на берег по воду, бо у нас на баркасі її не було вже ні пінти. А коли й де висідати —

було нове питання. Ксурі сказав, що, коли я пущу його з глеком на берег, він знайде воду й принесе мені. Я спитав його, чому піде він, а не я, і чому б йому не лишитись у баркасі. Хлопчик відповів з такою щирістю, що я полюбив його назавжди. Він сказав:

— Якщо прийдуть дикуни, вони з'їдять мене, а ви зостанетесь.

— Гаразд, Ксурі,— відповів я,— ми підемо разом, а коли прийдуть дикуни, ми вб'ємо їх, вони не з'їдять ні тебе, ні мене.

Я дав хлопчикові поїсти сухарів і випити ковток вина [27] з уже згаданої хазяйської скриньки. Потім ми підтягли баркас до берега й перейшли туди вбрід, узявши з собою тільки зброю та два глечики для води.

Я не хотів дуже віддалятись від берега, щоб не спускати баркаса з очей, боячись, щоб річкою, за водою, не спустились до нас у своїх човнах дикуни,— і хлопчик, помітивши низинку приблизно за милю від берега, подався туди з глечиком. Раптом я побачив, що він біжить назад. Я подумав, що за ним женеться дикун або що він перелякався якогось хижака, і кинувся йому на допомогу; але, підбігши ближче, побачив, що на плечах у нього щось висить. Це він забив звірка, подібного до нашого зайця, але не такого на колір і з довшими ногами. Ми зраділи цьому, бо його м'ясо було дуже смачне. Та ще радіснішою була звістка про те, що Ксурі знайшов прісну воду й не бачив дикунів.

Пізніше виявилось, що нам зовсім не треба було так клопотатись про воду: в тій же самій річці, де ми стояли, тільки трохи вище, вода під час відпливу була зовсім прісна, бо приплив заходив у річку не дуже далеко. Отже, набравши наші глечики, ми влаштували бенкет з забитого зайця й приготувались їхати далі, не знайшовши в цій місцевості ніяких слідів людини.

Я був уже в цих краях, і мені було відомо, що Канарські острови та острови Зеленого Мису лежать недалеко від суходолу. Але, не маючи приладів для спостережень, я не міг визначити, на якій широті ми перебуваємо, і не знав точно, або, вірніше, не міг згадати, на якій широті лежать ці острови. Я не знав, де їх шукати і коли саме повернути у відкрите море, щоб попрямувати до них; інакше я легко знайшов би котрийсь із островів. Я сподівався, що, пливучи попід берегом, я добудуся до тієї частини країни, де англійці провадять торгівлю, зустріну яке-небудь з їх торговельних суден і воно забере нас обох.

За моїми розрахунками, місце, де ми стояли, мусило лежати між володіннями марокканського султана та країною негрів, пустинною й заселеною лише дикими звірами. Боячись маврів, негри покинули її і пересунулись далі на південь, а маври не збирались оселятись тут через неродючість грунту. Але найпевніше, що й ті, і другі покинули її через безліч тигрів, левів, леопардів та інших хижаків, що водились там. Отже, маври використовують цей край лише для полювання, на яке вибираються цілими арміями в дві або три тисячі чоловік. Не дивно ж, що на протязі майже ста миль ми бачили вдень лише пустинну, безлюдну місцевість, а вночі не чули нічого, крім гавкання та реву диких звірів.

Раз чи два вдень мені здалось, ніби я бачу Тенеріфський пік, найвищу верховину гори Тенеріф на Канарських островах. Я намірявся вийти в море, надіючись добратись до неї; але, коли я це спробував двічі, супротивний вітер і надто високі для мого судна хвилі примусили мене повернути назад, і я вирішив додержуватись свого попереднього плану й пливти понад берегом.

Покинувши це місце, я ще кілька разів мусив приставати до берега, щоб набрати води. Якось ранком ми кинули якір під захистом досить високого горбка й чекали повного припливу, що вже починався, щоб підійти ще ближче до берега; Ксурі, зіркіший від мене, гукнув стиха, що для нас краще буде відійти від берега. "Он там, край горбка,-сказав він, — лежить жахливе страхіття й міцно спить". Я глянув, куди він

показував, і справді побачив страхіття. То був величезний лев, який лежав на схилі берега в тіні горба, що нависав над ним.

— Ксурі,— сказав я,— іди на берег і убий його. Хлопчик перелякано глянув на мене й сказав:

— Щоб я вбий? Та він ковтай одним ротом.

Він хотів сказати: одним ковтком. Я нічого не відповів йому й наказав лише не рухатись. Взявши найбільшу рушницю, майже такого ж калібру, як мушкет, я зарядив її двома шматками свинцю й чималою кількістю пороху; в другу я заклав дві великі кулі, а в третю (у нас було три рушниці) — п'ять менших. Взявши першу рушницю й націливши звірові в голову, я вистрелив, але він лежав, прикривши морду лапою, тому заряд влучив йому в лапу, перебивши кістку над коліном. Рикаючи, звір схопився, та, почувши біль у перебитій лапі, відразу ж упав, а тоді знову підвівся на трьох лапах і видав такий жахливий рев, якого я не чув зроду. Трохи здивований тим, що не влучив йому в голову, я негайно взяв другу рушницю і, хоч звір почав був шкандибати геть від берега, знову вистрелив і влучив йому в голову; з приємністю побачив я, що лев упав і, стиха ревучи, лежить, змагаючись з смертю. Тут Ксурі розпалився й став просити, щоб я пустив його на берег.

— Гаразд, іди,— згодився я.

Хлопчик стрибнув у воду і, взявши невелику рушницю [29] в одну руку, поплив, працюючи другою, до берега. Наблизившись до звіра, він приставив дуло рушниці йому до вуха, вистрелив ще раз і таким чином забив його остаточно.

То була гарна дичина, але неїстівна, і я дуже жалкував, що ми марно витратили три заряди на тварину, яка була нам ні до чого. Ксурі ж, сказавши, що хоче дечим покористуватися з неї, вернувся на баркас і попросив у мене сокиру.

— Навіщо, Ксурі? — спитав я.

— Мій рубай йому голова,— відповів той.

Проте відрубати голову Ксурі не зміг, а відрубав лише лапу й приніс її з собою; то була величезна лапа.

Мені спало на думку, що лев'яча шкура, так чи так, може здатись нам, і я вирішив оббілувати хижака, якщо зможу. Ми з Ксурі пішли на роботу. Ксурі в цій справі був спритніший від мене, бо я не знав добре, як до неї взятись. Ця робота відібрала у нас цілий день, але нарешті шкура була знята. Ми розтягли її на даху нашої каюти; днів за два сонце просушило її, і згодом вона правила мені за постіль.

Після цієї зупинки ми десять чи дванадцять днів прямували на південь, ощаджуючи наші припаси, що дуже помітно зменшувались, і сходили на берег лише дістати прісної води. Я мав намір добратись до ріки Гамбії або Сенегала, тобто до будь-якого пункту недалеко від Зеленого Мису, де можна було зустріти європейське судно. Я знав, що, не стрінувши його, я не спроможусь визначити, якого курсу мені держатись, і мені доведеться або розшукувати острови, або загинути тут серед негрів. Я знав, що всі європейські судна, пливучи до берегів Гвінеї, Бразилії або Ост-Індії, проходять мимо Зеленого Мису або мимо островів. Одно слово, я рискував усією своєю долею: я мусив зустріти яке-небудь судно або ж загинути.

Здійснюючи цей намір протягом майже десяти днів, я спостеріг, що це побережжя заселене. В двох чи трьох місцях, пропливаючи мимо, ми бачили людей, що стояли на березі й дивились на нас. Ми могли помітити також, що вони були зовсім чорні й голі. Одного разу я хотів був висісти до них на берег, але Ксурі, мій найкращий порадник, сказав мені: "Не ходіть, не ходіть!" Проте я почав справляти баркас ближче до берега, щоб можна було розмовляти з ними, і побачив, що вони побігли [30] берегом слідом за мною. Зброя, як а повірив була тільки в одного з

них, що мав у руках довгу, тонку палицю, яку Ксурі назвав списом і сказав, що дикуни кидають його дуже далеко й дуже влучно. Отже, я тримався якомога далі й розмрвляв з ними жестами, показуючи, головним чином, що нам потрібна їжа. Вони, з свого боку, почали показувати, щоб я зупинив баркас, і тоді вони принесуть мені їжу. Як тільки я спустив парус і ліг у дрейф, як двоє чорношкірих побігли кудись, і менше як за півгодини принесли два шматки в'яленого м'яса й трохи якогось зерна, що росте в їхній місцевості. Ми не знали, що це було за м'ясо і яке зерно, але згодилися все це прийняти. Та тут виникло нове питання — як забрати до себе ці речі. Я боявся висідати на берег до дикунів, а вони не менше боялися нас. Нарешті вони найшли вихід, безпечний для обох сторін, бо принесли все на берег, поклали на землю і, відійшовши набік, стояли так, поки ми не перенесли все на баркас, а тоді знову вернулись на те ж саме місце.

Ми жестами подякували їм, бо не мали чим заплатити. Але тієї ж хвилини сталась пригода, що дала нам змогу зробити їм велику послугу. Не встигли ми відійти від берега, як з гір вибігли два величезні звірі і, женучись один за одним (як нам здавалось), кинулись до берега. Чи був то самець, що переслідував самку, чи вони грались одне з одним, а чи гризлись — цього ми не могли розібрати, як не могли б і сказати, чи то було звичайне в тих краях явище, а чи виняткове. Мабуть, останнє правдивіше; бо, по-перше, хижі звірі рідко показуються вдень, а по-друге, ми помітили, що люди на березі, а надто жінки, страшенно перелякались. Тільки чоловік, що мав у руці спис або дротик, залишився на місці, решта ж пустилася навтіки. Проте звірі бігли до моря, не виявляючи бажання напасти на негрів. Вони кинулись у воду й почали плавати, ніби прибігли сюди розважитись. Нарешті один із них підплив До баркаса ближче, ніж я сподівався, але я був готовий до цього — поспіхом зарядив рушницю й наказав Ксурі зарядити дві інші. Ледве підплив він на рушничний постріл, як я вистрелив і влучив йому в самісіньку голову. Тієї ж хвилини звір пірнув у воду, але незабаром знову з'явився на поверхні й почав то поринати, то виринати, ніби змагаючись з смертю, як воно справді и було. Він поплив до берега, але від

смертельної рани та боротьби з водою здох саме перед тим, як вибратись на сухе.

Не можна висловити, як здивувались бідні тубільці, почувши звук і побачивши вогонь пострілу з моєї рушниці. Дехто з них мало не вмер з переляку й упав на землю, наче мертвий. Але побачивши, що звір занурився у воду, а я роблю знаки підійти ближче, вони підбадьорились і ввійшли у воду, щоб витягти звіра. Я знайшов його по плямах крові на воді і, зашморгнувши його вірьовкою, перекинув кінець її неграм, а ті витягли його на берег. Виявилось, що це леопард рідкої породи, з плямистою шкурою надзвичайної краси. Негри шанобливо підняли вгору руки, не розуміючи, чим я забив його.

Другий звір, переляканий звуком та вогнем пострілу, вихопився на берег і побіг прямо в гори, звідки обидва вони з'явились. Здаля я не міг розглядіти, що то був за звір. Помітивши, що неграм кортить покуштувати м'яса цього звіра, я захотів зробити так, ніби вони дістали його від мене в подарунок. Я знаками показав їм, що вони можуть узяти труп, і вони щиро подякували мені. Вони негайно стали до роботи і без ножів, орудуючи тільки загостреними шматочками дерева, оббілували мертвого звіра так швидко й спритно, як ми не зробили б цього й ножем. Негри запропонували мені м'яса, але я відмовився, показуючи, що дарую його їм, і знаками попросив собі тільки шкуру, яку вони залюбки віддали мені. Крім того, вони принесли мені ще багато провізії, і я взяв її, хоч і не знав, що це була за їжа. Далі я жестами попросив у них води: простягши один із наших глечиків, я перекинув його догори дном, показуючи, що він порожній і що його треба наповнити. Вони відразу ж крикнули щось своїм: прийшли дві жінки й принесли величезну посудину із глини, випаленої, певне, на сонці. Посудину вони поставили, як і перше, на землю, а я послав Ксурі на берег з моїми глечиками, і він наповнив усі три водою. Жінки були зовсім голі, як і чоловіки.

Маючи тепер запас коріння, зерна та води, я покинув гостинних негрів і протягом ще одинадцяти днів плив у тому самому напрямі, не наближаючись до берега поки миль за дванадцять-п'ятнадцять спереду

не побачив вузької смуги землі, що виступала далеко в море Море було тихе, я держався далеко від берега, щоб до братися до мису. Нарешті, обминаючи його, я виразне [32] побачив миль за шість від берега з боку моря другу смугу землі і майже з цілковитою певністю вирішив, що перша смуга був Зелений Мис, а друга — острови Зеленого Мису. Але до нк було дуже далеко, і я не знав, що робити, бо розумів, що, коли мене настигне свіжий вітер, я, мабуть, не допливу ні до Мису, ні до островів.

Замислившись над цим питанням, я зійшов у каюту й сів. Коло стерна тим часом залишався Ксурі. Раптом він скрикнув: "Хазяїне, хазяїне! Корабель! Паруси!" Дурний хлопець до смерті перелякався, уявивши собі, що це, певне, один із кораблів нашого господаря, посланий наздогнати нас. Та я знав, що ми втекли далеко від них і що з цього боку небезпека нам не загрожує. Вибігши з каюти, я відразу ж не тільки побачив корабель, але й розібрав, що це було португальське судно, яке, мабуть, прямувало до берегів Гвінеї за неграми. Однак, придивившись уважніше та переконавшись, що судно йде в іншому напрямі й не збирається наближатись до берега, я поставив паруси й повернув у відкрите море, вирішивши зробити все, аби тільки знестися з ним.

На жаль, я скоро побачив, що навіть під усіма парусами не встигну підійти до нього і він промине нас раніше, ніж я спроможусь просигналізувати йому. Проте я розгорнув усі паруси й почав був уже втрачати надію наздогнати корабель, коли, побачивши мене, здається, в підзорну трубу, там подумали, що це європейський човен з якогось розбитого судна, і згорнули частину парусів, щоб дати мені змогу наблизитись. Це підбадьорило мене, і, маючи на баркасі прапор нашого колишнього господаря, я почав махати ним на знак нещастя і вистрелив із рушниці. Мені сказали потім, що бачили тільки дим від пострілу, але самого пострілу не чули. Корабель ліг у дрейф і чекав на мене. Приблизно за три години я причалив до нього.

Мене спитали, хто я, португальською, іспанською та французькою мовами, але я не розумів жодної з них. Нарешті зо мною заговорив

шотландський матрос. Я відповів йому, що я англієць і втік із рабства від салеських маврів. Тоді мене запросили на корабель і дуже ласкаво прийняли там з усім моїм добром.

Кожний зрозуміє, як я невимовно зрадів, бо вважав, що визволився з мого злиденного й майже безнадійного становища. Я відразу ж запропонував капітанові [33] все своє добро в нагороду за моє визволення, але він великодушно відмовився, сказавши, що нічого не візьме і віддасть мені все в цілості, коли ми припливемо в Бразилію.

— Я врятував вам життя,— сказав він,— і хотів би тільки, щоб і мені його колись так само врятували; бо таке і зо мною завжди може трапитись. Крім того, ми ж завеземо вас у Бразилію, а це не близько від вашої батьківщини; ви загинули б там з голоду, якби я забрав у вас ваше добро. Для чого ж тоді я вас рятував? Ні, ні,— додав він,— я довезу вас, сеньйоре інглесе (пане англійцю), до Бразилії безплатно, а цих речей вам стане там на прожиток і на переїзд додому.

Бувши милосердним до мене в своїх обіцянках, він був ще й дуже сумлінним у виконанні їх. Він заборонив матросам торкатись мого добра, взяв його під свій догляд, і дав мені точний опис його, щоб я міг одержати назад усі свої речі, не виключаючи й трьох глечиків.

Щодо мого баркаса, то капітан, дуже вподобавши його, сказав, що хоче купити його для корабля, і запитав, скільки я візьму за нього. Я відповів, що він поводився зі мною так великодушно, що я ні в якому разі не буду призначати ціни за баркас і цілком покладусь на нього. Тоді він сказав, що дасть писане зобов'язання сплатити мені в Бразилії вісімдесят "вісьмериків"(1), а коли, по приїзді туди, мені запропонують більше, то й він дасть більше. Крім того, він запропонував мені шістдесят "вісьмериків" за Ксурі. Я не хотів брати цих грошей не тому, що боявся віддати Ксурі капітанові, а тому, що мені шкода було продавати волю бідолашного хлопця, що так віддано допомагав мені здобути свою волю. Коли я виклав усі ці міркування капітанові, він визнав їх справедливість, але порадив не відмовлятись від угоди,

кажучи, що видасть хлопчикові зобов'язання відпустити його на волю через десять років, якщо той прийме християнську віру. Ксурі сказав, що він сам хоче перейти до нього, і я віддав його капітанові.

(1) Вісьмерик — так називалась іспанська срібна монета вартістю у вісім реалів (грошова одиниця, що теж була в обігу в Бразілії).

Ми доїхали до Бразилії щасливо і після двадцятидвохденного плавання увійшли в бухту Тодос-лос-Сантос, чи то бухту Всіх Святих. Отже, я ще раз урятувався [34] з найжалюгіднішого становища, в яке будь-коли може потрапити людина. Тепер мені треба було подумати, що робити далі.

Я ніколи не забуду, як великодушно повівся зі мною капітан. Він не захотів нічого взяти з мене за проїзд, дав мені двадцять дукатів за леопардову шкуру й сорок за лев'ячу, що були в мене на баркасі, і наказав вернути мені геть усе, що було мого на кораблі. Він купив у мене все, що я згодився продати, в тому числі й скриньку з пляшками, дві з моїх рушниць та частину воску, решту якого я витратив на свічки. Одно слово, за весь свій вантаж я вторгував двісті двадцять "вісьмериків" і з цим капіталом зійшов на берег Бразилії. Невдовзі капітан увів мене в дім такої ж гарної і чесної людини, як і він сам. То був власник, як вони кажуть "engenho", тобто цукрової плантації з цукроварнею. Я прожив у нього досить довго, завдяки чому познайомився з культурою цукрової тростини та виробництвом цукру. Бачивши, як гарно живеться плантаторам і як швидко вони багатіють, я вирішив поклопотатись про дозвіл оселитись тут остаточно й самому зробитись плантатором. Разом з тим я намагався добрати способу одержати з Лондона гроші, які там переховувались для мене. Коли мені пощастило дістати документи про бразильське підданство, я на всі свої гроші купив ділянку необробленої землі й почав складати план своєї майбутньої плантації та садиби, погоджуючи його з розміром капіталу, який я мав одержати з Англії.

У мене був сусід, португалець із Лісабона, але англієць з походження, Уеллс на прізвище, що жив у майже однакових зо мною умовах. Я зву його своїм сусідом тому, що наші плантації межували, і ми дуже заприятелювали. Капітал у мене був так само невеликий, як і в нього, і перші два роки ми ледве могли прохарчуватись з наших плантацій. Далі наші грунти почали родити, а ми — багатіти; на третій рік ми посадили тютюн і обробили кожен по великій ділянці землі під цукрову тростину на наступний рік. Але нам потрібні були робочі руки, тільки тепер мені стало ясно, як неправильно я зробив, розлучившися з хлопчиком Ксурі.

(2)Дукат — з ІЗ ст.— венеціанська золота монета, що згодом поширилась на всю Європу.

Та ба! З моїх заходів ніколи не виходило нічого доброго, [35] отож не диво, що так воно було й цього разу. Я вплутався в підприємство, яке зовсім не відповідало моєму хистові й суперечило тому життю, ради якого я покинув дім свого батька, знехтувавши всі його поради. Більше того, я сам прийшов до тієї золотої середини, до того вищого ступеня середнього стану, вибрати який радив мені батько і якого я міг би так само досягти, залишившись на батьківщині й не втомлюючи себе блуканням по світу. Я часто тепер казав собі, що міг би робити це ж саме і в Англії, живучи серед друзів, не забиваючись за п'ять тисяч миль від батьківщини до чужинців та дикунів, у дику країну, куди ніколи не дійде до мене навіть звістка з тих частин земної кулі, де мене хоч трохи знають.

Отак з гірким жалем думав я про своє становище. Мені ні з ким було поговорити, хіба що з моїм сусідом. Усю роботу я робив власними руками й звичайно казав, що живу, наче закинутий на безлюдний острів, де немає нікого, крім мене самого. Ах! Так воно й сталося, і кожна людина, порівнюючи своє теперішнє становище з іншими, ще гіршими становищами, мусить пам'ятати, що небо завжди може зробити зміну й показати нам, які щасливі ми були раніше. Так воно й сталося, кажу, мені справді судилось самотнє існування на безрадісному острові, з

яким я так несправедливо порівнював своє тодішнє життя, яке, коли б я не кинув розпочатої справи, привело б мене, напевне, до величезного багатства.

Я до певної міри вже здійснив свої плани щодо плантації, коли мій любий друг капітан зібрався вертатись назад. Його судно простояло в Бразилії місяців з три, поки він чекав нового вантажу й готувався до подорожі. Коли я розказав йому, що в мене в Лондоні залишився невеличкий капітал, він дав мені таку дружню й щиру пораду:

— Сеньйоре інглесе,— сказав він (він завжди так мене називав),— дайте мені формальне доручення і напишіть тій особі, у якої переховуються ваші гроші. Попросіть, щоб для вас купили підхожих для цієї країни товарів і надіслали їх до Лісабона на адресу, яку я вам скажу. Коли бог допоможе, я вернусь і Приставлю їх вам. Але справи людські підпадають різним змінам та лихам, тому я радив би вам взяти на перший раз тільки сто фунтів стерлінгів, тобто половину вашого капіталу, і рискнути тільки ним. Коли вони дійдуть [36] щасливо, ви зможете розпорядитись другою половиною так само, а коли вони пропадуть, то матимете принаймні другу половину в запасі.

Це була така розумна й щира порада, що я одразу ж пристав на неї. Отже, я видав португальському капітанові, як він того бажав, формальне доручення і написав листа до вдови англійського капітана, якій віддав на схов свої гроші.

Я докладно описав їй усі свої пригоди — рабство, втечу й зустріч на морі з португальським капітаном, що так людяно повівся зі мною, а також своє теперішнє становище. До цього я додав потрібні вказівки щодо закупівлі товарів для мене. Коли мій друг капітан прибув до Лісабона, він через англійських купців переслав одному купцеві в Лондон не лише замовлення на товари, а й докладну звістку про мене. Той повідомив удову, і вона не тільки видала мої гроші, а ще й з власної кишені переслала португальському капітанові щедрий подарунок за його людяне, співчутливе ставлення до мене.

Лондонський купець, закупивши, за вказівками капітана, на всі мої сто фунтів англійських товарів, переслав їх йому до Лісабона, а той щасливо приставив їх мені в Бразилію. Серед інших речей — вже без моїх вказівок, бо я був іще надто недосвідчений, щоб подумати про це,— він привіз мені різноманітне знаряддя та залізні вироби, потрібні для моєї плантації; всі вони дуже мені придались.

Коли цей вантаж прибув, я нестямився з радощів, гадаючи, що моє майбутнє забезпечене. Мій добрий опікун-капітан витратив і ті п'ять фунтів стерлінгів, які подарувала йому моя приятелька, привізши мені наймита, який зобов'язався працювати в мене шість років. Він не захотів ніякої нагороди, і я спромігся лише умовити його прийняти трохи тютюну мого виробу.

Але це було ще не все. Весь мій вантаж складався з англійської мануфактури — з полотна, сукна та байки, і взагалі, з речей, які в цих краях особливо цінились і на які завжди був попит; тому я продав усе це з великим зиском. Скажу, що я дістав учетверо більше, ніж коштував весь мій перший вантаж, і набагато випередив мого бідного сусіда щодо поширення плантації. Бо перше, що я зробив, це купив негра-невільника і взяв другого наймита-європейця. Я кажу — другого, [37] маючи на увазі того, якого каштан привіз мені з Лісабона:

Але не гаразд ужите багатство часто призводить до великих невдач; так було й зо мною. Другого року я щасливо продовжував працювати на своїй плантації і зібрав п'ятдесят великих паків тютюну, крім тих, що роздав сусідам в обмін на речі першої потреби. Всі ці п'ятдесят паків, вагою по сто фунтів кожний, лежали в мене готові, дожидаючи повороту кораблів із Лісабона. Підприємство моє ширилось, і в міру того, як я багатів, голова моя сповнялась планами та проектами, нездійсненними при тих засобах, що були в моєму розпорядженні. Такі плани часто спричинялися до банкрутства найбільших багачів. Коли б я лишився в своєму тодішньому становищі, я, мабуть, дочекався б тих радощів життя, про які так переконливо говорив мені мій батько, як про постійних супутників такого тихого, скромного існування та середнього

стану в суспільстві. Та доля судила мені інше: як і раніше, я сам був винний в усіх моїх нещастях. І мовби для того, щоб збільшити мою помилку та подвоїти каяття (а для нього я мав у своїй майбутній біді багато дозвілля), всі мої невдачі були виключно наслідком мого непоборного нахилу до подорожей, якому я віддавався з шаленою впертістю, хоч перед моїми очима завжди була найяскравіша картина корисного й щасливого життя. Треба було тільки продовжувати те, що я почав, скориставшись усіма благами, якими так щедро обдаровували мене природа та провидіння, і виконувати свої обов'язки.

Як і тоді, коли я тікав від батьків, я й тепер не був вдоволений. Я відмовився від можливого достатку, а може, й багатства з своєї нової плантації тільки через те, що мене охопило нерозсудливе й нестримне бажання піднестись вище, ніж припускала природа речей. Таким чином, я знову кинувся в найглибший вир нещасть людських, у який, мабуть, не падала жодна людина і з якого навряд чи можна було вийти живому та здоровому.

Переходжу тепер до подробиць цієї частини мого оповідання. Не дивно, що, проживши в Бразилії майже чотири роки і значно збільшивши вартість своєї плантації, я не тільки навчився місцевої мови, але й познайомився та заприятелював з моїми товаришами-плантаторами, а також із купцями з Сан-Сальвадора, найближчого [38] до нас порту. Зустрічаючися з ними, я часто розповідав про свої дві подорожі до Гвінеї, про торгівлю з тамтешніми неграми та про те, як легко купити там за дрібничку — намисто, іграшки, ножі, ножиці, сокири, скельця тощо — не тільки золотий пісок, зерно і слонову кість, але й багато невільників для роботи в Бразилії.

Вони завжди дуже повільно слухали мої оповідання, особливо коли мова йшла про купівлю невільників. За тих часів торгівля ними була дуже обмежена й потребувала так званого "асієнто", тобто дозволу від іспанського або португальського короля; тому негрів привозили рідко, і вони були надзвичайно дорогі.

Трапилось так, що після дуже серйозної розмови на цю тему в товаристві кількох купців та плантаторів із числа моїх знайомих троє з них другого дня вранці завітали до мене й сказали, що, обміркувавши гаразд усе сказане мною напередодні, вони прийшли зробити мені таємну пропозицію. Взявши з мене слово честі, що наша розмова лишиться в секреті, вони сказали, що мають на думці вирядити до Гвінеї корабель за неграми. Всі вони, як і я, мають плантації й нічого не потребують так, як робочих рук. Торгувати невільниками надто непевна справа, і вони не зможуть одверто продавати негрів, вернувшись до Бразилії, а тому хочуть зробити тільки один рейс, потай привезти негрів і розподілити їх між собою для своїх плантацій. Одно слово, питання полягало в тому, чи згоджусь я поступити до них на корабель наглядачем, щоб узяти на себе торгову частину справи на берегах Гвінеї. Вони запропонували мені однакову з іншими кількість негрів, причому з мого боку не треба було нічого вкладати в цю справу.

Це була, слід визнати, чудова пропозиція, коли б її зробили людині, що не має власної плантації, яку треба доглядати і яка забрала вже багато капіталу, обіцяючи в майбутньому стати дуже прибутковою. Я саме й мав таку плантацію, і мені треба було тільки попрацювати ще три або чотири роки, виправити з Англії; останні сто фунтів стерлінгів і розширяти плантацію: далі,— разом з цими грішми я мав би тисячі чотири фунтів, і мій капітал дедалі б зростав. Отже, для мене думка про таку подорож була просто злочином.

Та мені на роду було написано бути причиною своєї власної загибелі. Як і раніше, коли я не мав сили подолати свій нахил до подорожей і добрі поради мого [39] батька пропали марно, так і тепер я не міг опиратись зробленій мені пропозиції. Я відповів, що охоче поїду, коли на час моєї відсутності вони візьмуться доглядати мого майна та порядкувати ним за моїми вказівками. Вени урочисто пообіцяли мені, скріпивши свою обіцянку писаним зобов'язанням. Я ж написав формальний заповіт на випадок своєї смерті. Плантацію та рухоме майно я відписав капітанові корабля, що врятував моє життя, зобов'язавши його половину мого рухомого майна відіслати до Англії.

Одно слово, я вжив усіх заходів, щоб зберегти своє рухоме майно й підтримати порядок на плантації. Коли б я виявив хоч половину такої мудрої обачності щодо своєї власної користі, коли б я так само яскраво уявляв те, що я повинен і чого не повинен робити, я, певне, не кинув би цього вдало розпочатого діла, не знехтував би такими сприятливими перспективами і не пустився б у море з його повсякчасними небезпеками, не кажучи вже про те, що в мене були особливі підстави сподіватись усякого лиха від майбутньої подорожі. Та на мене натиснули, і я сліпо скорився велінням своєї фантазії, а не розуму. Отже, корабель був споряджений, навантажений відповідними товарами, і все було влаштовано за взаємною угодою учасників подорожі. Лихої години, 1 вересня 1659 року, я вступив на корабель. Це було того самого дня, якого я, вісім років тому, втік від батька та матері в Гулль, того, дня, коли я повстав проти батьківської волі і так безглуздо розпорядився своєю долею.

Наше судно мало щось із сто двадцять тонн місткості. На ньому було шість гармат і чотирнадцять чоловік екіпажу, не рахуючи капітана, юнги та мене. Важкого вантажу в нас не було, бо весь вантаж складався з різних дрібних виробів, годящих для торгівлі з неграми,— намиста, шматочків скла, черепашок, люстерок, ножів, ножиць, сокир тощо.

Того ж самого дня, коли я вступив на корабель, ми знялися з якоря й попливли вздовж побережжя, гадаючи повернути до африканського берега, коли досягнемо десятого або дванадцятого градуса північної широти. Такий був тоді звичайний курс кораблів. Весь час, поки ми держались наших берегів, до самого мису Св. Августіна, стояла гарна година, тільки було дуже жарко. Від мису Св. Августіна ми повернули у чисте море і скоро перестали бачити землю. Ми йшли приблизно на [40] острів Фернандо-де-Норонья. тобто на північно-північний схід, залишаючи острів на сході. Тримаючись цього курсу, ми перейшли екватор десь на дванадцятий день і, за нашими останніми спостереженнями, були вже на сьомому градусі двадцяти двох мінутах північної широти, коли несподівано налетів на нас міцний торнадо, чи то ураган. Він знявся на південному сході, потім повернув і, нарешті, задув

з південного заходу з такою страшною силою, що протягом дванадцяти днів ми тільки носились за вітром і, пустившись напризволяще, пливли туди, куди нас гнала люта стихія. Нема чого й казати, що протягом цих дванадцяти діб я щодня сподівався смерті і ніхто на кораблі не надіявся врятувати своє життя.

Та мучив нас не тільки жах перед бурею. Один чоловік помер від тропічної пропасниці, а ще одного та юнгу змило в море. На дванадцятий день шторм почав стихати, і капітан проробив якомога точніші —виміри, причому виявилось, що ми були приблизно під одинадцятим градусом північної широти, але нас віднесло на двадцять два градуси на захід від мису Св. Августіна. Ми були тепер недалеко від берегів Гвіани, або північної частини Бразилії, за рікою Амазонкою, коло ріки Оріноко, або, як її звуть звичайно, Великої Ріки. Капітан порадився зі мною, якого курсу держатись; а оскільки судно почало протікати й навряд чи було придатне для далекого плавання, він. гадав, що краще повернути назад до берегів Бразилії.

Але я рішуче запротестував. Нарешті, розглянувши карти берегів Америки, ми побачили, що аж до Караїбських островів ми не зустрінемо ніякої залюдненої країни, де можна було б знайти допомогу, і тому вирішили держати курс на Барбадос, до якого, за нашими розрахунками, можна було добратись приблизно за п'ятнадцять днів, бо нам довелося б трохи збочити, щоб не потрапити в течію Мексиканської затоки. До берегів Африки ми зараз пливти не могли: наш корабель зазнав ушкодження, і треба було поповнити команду.

Отже, ми змінили курс і почали посуватись далі на північно-західний захід. Ми мали на думці добратись до котрогось із англійських островів і дістати там допомогу. Але доля вирішила інакше: коли ми досягли дванадцятого градуса й вісімнадцятої мінути північної широти, на нас налетів другий шторм, який так само [41] навально погнав нас на захід і відніс так далеко від торговельних шляхів, що якби ми й урятували своє життя від моря, то потрапили б до рук людожерам; вернутись на батьківщину не було надії.

Під ту лиху годину, коли вітер усе ще лютував, один із наших матросів крикнув: "Земля!" — і не встигли ми вибігти з каюти, щоб довідатись, де ми, як наш корабель сів на мілину. Він відразу спинився, і вода ринула на палубу з такою силою, що ми подумали, що зразу всі загинемо, і побігли мерщій до закритих приміщень, шукаючи там захисту від морського шумовиння та бризок.

Важко тому, хто ніколи не був у такому становищі, уявити собі, у який ми вдалися відчай. Ми не знали, де ми, до якої землі нас прибило, острів це чи материк, заселений він чи ні. Хоч буря лютувала трохи менше, ніж раніше, ми не надіялись, що наше судно продержиться навіть кілька хвилин, не розбившись ущент, якщо тільки вітер якимсь дивом не зміниться. Одно слово, ми сиділи, поглядаючи один на одного і кожної хвилини чекаючи смерті. Кожен готувався перейти до іншого світу, бо в цьому світі нам уже не було чого робити. Втішало нас тільки те, що, всупереч нашим сподіванням, судно ще не розбилось і капітан сказав нам, ніби вітер починає стихати.

Хоч нам і здавалось, що вітер стихає, але корабель настільки вгруз у пісок, що не було надії зрушити його з місця. У цьому безпорадному становищі нам лишалось тільки спробувати врятувати своє життя хоч будь-якою ціною. У нас була шлюпка, що висіла над кормою, але під час шторму її розбило об стерно, а потім зірвало й потопило або ж занесло в море. Була на кораблі ще одна шлюпка, та чи можна буде спустити її на воду— важко було сказати. Але зволікати не можна було: кожної хвилини корабель міг розколотись надвоє; дехто говорив навіть, що він уже дав тріщину.

В цю страшну хвилину помічник капітана підійшов до шлюпки і з допомогою решти людей перекинув її за борт. Всі ми — одинадцятеро чоловік — спустилися в шлюпку, відчалили й здалися на боже милосердя та па волю скажених хвиль. Дарма що шторм помітно стихав, на берег набігли страшенні вали, і море справедливо можна було назвати den wild zee — дике море, як голландці звуть його під час шторму.

Тепер становище наше було зовсім безнадійне. Перед [42] нами морські хвилі підіймались так високо, що, здавалось, шлюпка не витримає і ми неминуче потонемо. Йти під парусом ми не могли, бо у нас його не було, та ми й не мали б з нього ніякої користі. Ми гребля до берега з важким серцем, як люди, що йдуть на страту. Всі ми добре знали, що як тільки шлюпка підійде ближче до берега, прибій розіб'є її на тисячу скалок. Проте ми доручили наші душі богові і під сприятливим вітром власноручно почали наближати хвилину своєї загибелі, гребучи скільки сили до берега.

Який був перед нами берег — скелястий чи піскуватий, крутий чи спадистий,— ми не знали. Єдиною надією на порятунок була для нас можливість потрапити до бухточки, затоки чи гирла, де хвилювання менше і де ми могли б сховатись під берег з затишного боку. Та спереду не було видно нічого схожого на затоку, і чим ближче ми підходили до берега, тим більше земля здавалась нам ще страшнішою, ніж море.

Коли ми відпливли або, вірніше, коли нас, за моїм підрахунком, віднесло від корабля милі на чотири, несподівано величезний вал, з гору завбільшки, набіг з корми на нашу шлюпку, ніби збираючись поховати нас •у морській безодні. Набіг він з такою люттю, що відразу перекинув шлюпку і, відкинувши нас від шлюпки та одне від одного, не дав часу й скрикнути "о боже!". За мить ми були вже під водою.

Не можна описати збентеження, що охопило мене, коли я пірнув у воду. З мене добрий плавець, а проте я не зміг відразу виринути і мало не задихнувся. Хвиля ж, підхопивши мене, покотилась далеко в напрямі до берега, де вона розбилась і відлинула назад, залишивши мене на землі півмертвим від води, якої я наковтався. Я не розгубився і, побачивши себе ближче до землі, ніж сподівався, схопився на ноги й мерщій кинувся бігти, намагаючись дібратись до суходолу раніше, ніж набіжить і підхопить мене друга хвиля. Та скоро я побачив, що мені від неї не втекти. Хвиля йшла горою і наздоганяла мене, мов розлютований ворог, змагатися з яким я не мав ні сили, ні засобів. Мені лишилось тільки, затримавши подих, виринути на гребінь хвилі й щосили пливти

до берега. Найбільше старався я, щоб хвиля, піднісши мене ближче до берега, не захопила мене знову, вертаючись у море.

Хвиля, що набігла знову, відразу поховала мене футів на двадцять-тридцять під водою. Я відчув, як вода [43] підхопила мене і з надзвичайною силою та швидкістю понесла до берега. Але я затримав подих і поплив за водою, щосили допомагаючи течії. Я вже задихався, коли раптом відчув, що підіймаюсь угору. Незабаром мої руки й голова виринули з води, і, хоч я міг продержатись на поверхні не більше як дві секунди, я встиг усе-таки передихнути, і це надало мені сили та мужності. Вода знову на деякий час покрила мене, але ненадовго. Коли хвиля розбилась і покотилася до моря, я не дав їй потягти мене назад і намацав ногами грунт. Я постояв кілька секунд, щоб віддихнути, і, зібравши останні сили, прожогом кинувся бігти до берега. А втім, і тепер я ще не втік від розлюченої хвилі, що знову нагнала мене. Ще двічі підхоплювала вона мене й несла далі до положистого берега.

Останній вал трохи не став для мене фатальним. Підхопивши мене, хвиля винесла або, вірніше, викинула мене на скелю з такою силою, що я знепритомнів і став зовсім безпорадним. Удар у бік та в груди зовсім забив мені дух, і коли б море знову підхопило мене, я неминуче захлинувся б. На щастя, я очуняв невдовзі перед новою хвилею і, бачачи, що зараз мене знову покриє вода, міцно вчепився за виступ скелі і, затримавши скількимога подих, вирішив перечекати, поки хвиля спаде. Ближче до берега хвилі були вже не такі високі, і я, переждавши одну, знову кинувся бігти й опинився так близько від берега, що друга хвиля хоч і перекотилась через мене, але не могла вже підхопити й винести мене назад у море. Пробігши ще трохи, я, на велику радість, почув себе на суходолі і, видершись на прибережні скелі, сів на траву, далеко від води та небезпеки.

Опинившись на березі непошкодженим, я звів очі до неба й подякував богові за те, що він врятував мені життя, та ще й саме в ту мить, коли я вже втратив був останню надію; здається, нема таких'слів, якими можна було б правдиво змалювати захоплення і поривання

людської душі, врятованої, сказав би я, з самої могили. Мене не дивує той звичай, за яким, коли оголошують помилування злочинцеві, що стоїть уже з петлею на шиї й має зараз повиснути в ній, завжди приводять лікаря, щоб пустити йому кров, бо несподіванка може відразу збурити всі тваринні почуття в його серці й приголомшити його.

Нежданa радість, як і жаль, вражають розум. [44]

Я ходив по берегу, зводив руки до неба, і вся моя істота була, так би мовити, переповнена думками про моє визволення. Я робив тисячу жестів і рухів, яких не можу описати. Я думав про своїх товаришів, що всі потонули, бо, крім мене, не врятувався жоден; принаймні я не бачив більше ні їх самих, ні їхніх речей, крім трьох капелюхів, одного кашкета та двох непарних черевиків.

Глянувши в той бік, де, на мілині стояв наш корабель, ледве помітний за високим прибоєм, такий він був далекий, я подумав собі: "Боже, яким дивом вибрався я на берег!"

Заспокоївши себе думками про своє щастя, я почав роздивлятись навкруги, щоб довідатись, куди потрапив і що маю робити, і мій радісний настрій відразу ж підупав, бо я зрозумів, що хоч і врятувався, але не втік від дальших страхів та лих. Я змок до рубця, переодягнутись не було в що. Я не мав нічого ні їсти, ні пити, а в майбутньому мені доведеться померти з голоду або потрапити в пазури хижих звірів. Найбільше ж засмучувало мене те, що я не мав зброї і не міг ні полювати на дичину для свого прожитку, ні боронитись від хижаків, які, в свою чергу, захочуть пополювати на мене. Одно слово, у мене не було нічого, крім ножа, люльки та коробочки з тютюном. Це було, все моє майно. Це завдало мені такого розпачу, що я довго бігав мов божевільний по берегу. Коли впала ніч, я із завмиранням серця питав себе, що станеться зо мною, коли тут водяться хижі звірі, що вночі завжди виходять на полювання.

Єдине, що мені здалось можливим, було вилізти на товсте дерево поблизу, подібне до ялини, але з колючками: на ньому я вирішив пересидіти ніч та обміркувати, якою смертю мені померти завтра, бо я гадав, що жити тут неможливо. Я пройшов з чверть милі в глиб країни подивитись, чи не натраплю де на прісну воду, і, на велику свою радість, знайшов її. Напившись і поклавши в рот трохи тютюну, щоб угамувати голод, я вернувся до дерева, зліз на нього й постарався вмоститись так, щоб не впасти, заснувши. Потім я вирізав для самооборони коротеньку палицю, влаштувався вигідніше на своєму місці і від надмірної втоми міцно заснув.(1) Я спав так солодко, як, гадаю, небагато хто спав би, бувши в моєму становищі, і, здалося, ніколи ще не про" кидався таким свіжим і бадьорим.

Коли я прокинувся, уже зовсім розвиднілось. Погода [45] прояснилась, вітер стих, і море вже не лютувало й не здіймалось. Але мене найбільше здивувало те, що вночі корабель принесло припливом з мілини майже до тієї скелі, об яку мене так ударила хвиля. Він стояв тепер за милю від того місця, де я перебув ніч; держався він майже прямо, отже, я вирішив побувати на ньому і врятувати хоч що-небудь із корисних для мене речей.

Спустившись з свого пристанища на дереві, я ще раз озирнувся навкруги й найперше побачив нашу шлюпку, що лежала милі за дві праворуч від мене на березі, куди її викинуло море. Я пішов у тому напрямі, гадаючи дійти до неї, але виявилось, що між мною і шлюпкою була маленька затока чи бухточка, з півмилі завширшки. Тоді я повернув назад, бо мені важливіше було потрапити якнайшвидше на корабель, де я сподівався знайти яку-небудь їжу й одяг.

Невдовзі після полудня хвилювання на морі зовсім заспокоїлось, і відплив був такий низький, що мені пощастило по сухому підійти до корабля на чверть милі. Тут я відчув новий напад горя, бо ясно побачив, що ми всі врятувалися б, якби залишились на кораблі. Пересидівши бурю, ми щасливо перебралися б на берег, і я не був би тепер такий нещасний, не маючи" ні допомоги, ні товариства. Це знову викликало в

мене сльози на очах. Та знаючи, що сльозами горя не здолаєш, я вирішив по змозі добратись до корабля. Скинувши з себе одежу (день був дуже жаркий), я ввійшов у воду й поплив. Та коло корабля зустріла мене нова перешкода :— я не знав, як на нього злізти. Він стояв на мілині високо над водою, і мені не було за що вчепитись. Я двічі обплив його і за другим разом побачив кінець каната (дивно, як я не помітив його раніше) так низько над водою, що мені, хоч і з великими труднощами, пощастило злізти по ньому на бак корабля. Тут я побачив, що корабель протікає: в трюмі було дуже багато води. Проте він так загруз у піщаній, чи скорше мулкій, мілині, що корма піднялась, а ніс осів трохи не весь у веду. Отже, вся кормова частина судна була вільна від води, і там нічого не підмочило. Я зрозумів це відразу, бо, цілком природно, мені насамперед хотілось дізнатись, що саме попсувалось і що залишилось непошкодженим. Виявилось, що весь корабельний запас був сухий; тому я, добре зголоднівши, передусім набив кишені сухарями і їв їх на ходу, бо мусив поспішати. Я знайшов [46] також у кают-компанії — дуже до речі — кілька пляшок рому і випив чималу порцію, щоб підбадьоритись для. дальшої роботи. Тепер я потребував тільки човна, щоб перевезти на берег речі, дуже потрібні мені, як я передбачав, на майбутнє.

Даремно було сидіти спокійно та мріяти про те, чого я не міг дістати; нужда збудила всі мої здатності. У нас було на кораблі кілька запасних рей, дерев'яних брусів та щогл. Я вирішив зробити з них пліт і, вибравши кілька легших брусів, перекинув їх через борт, перев'язавши попереду канатом, щоб їх не віднесло водою. Зробивши це, я спустився з корабля, притяг до себе чотири бруси й міцно зв'язав їх з обох кінців, скріпивши їх ще навхрест двома-трьома короткими дошками. Я побачив, що цим плотом я плаватиму дуже легко, але він не придасться для великого вантажу, бо бруси були надто легкі. Тоді я знову взявся до роботи і з допомогою пилки нашого корабельного тесляра розпиляв запасну щоглу на три частини та приладнав їх до свого плоту, а це завдало мені чимало праці й муки. Але надія постачити собі все потрібне допомогла мені зробити те, чого я не міг би зробити в інших умовах.

Мій пліт був тепер досить міцний і міг витримати чималу вагу. Далі мені треба було поклопотатись, щоб навантажити його і зберегти всі речі від прибою; але це було вже легше. Насамперед я поклав на пліт усі дошки, що були на кораблі, а на дошки поставив три матроські скриньки, зламавши з них попереду замки та спорожнивши їх. Добре зваживши, що мені найбільше потрібне, я склав в одну з них харчі: рис, сухарі, три голландські сири, п'ять великих шматків в'яленої козлятини, що була —нашою основною їжею, і рештки зерна: його ми везли для птиці, яка була на судні і яку ми давно вже порізали. Це був ячмінь з пшеницею. Та, на превелике моє розчарування, його пошкодили пацюки. Я знайшов також кілька ящиків вина і п'ять чи шість галонів араку(1), що належали нашому шкіперові. Всі ці ящики я поставив прямо на пліт, бо в скрині вони не вмістились. Поки я робив це, почався приплив, і я з жалем побачив, як мою жилетку, сорочку й куртку, що я поклав на березі, понесло в море. Тепер у мене лишились тільки полотняні штани до колін та панчохи, в яких я плив на корабель. Це примусило мене поклопотатись [47] про одяг. Його я знайшов чимало, але взяв не більше, ніж було мені на той час потрібно, бо мене спокушало багато чого іншого, і насамперед — інструменти для праці на березі. Після довгих розшуків я знайшов ящик нашого тесляра, і це була для мене справді коштовна знахідка, куди цінніша в той час, ніж цілий корабель золота. Я поставив цей ящик на пліт, так як він був, навіть не зазирнувши в нього, бо знав, що в ньому було.

(1) Арак — рисова горілка.

Найбільше клопотався я, щоб запастися зброєю та набоями. В кают-компанії я знайшов дві чудові мисливські рушниці і два пістолі, які й переправив на пліт разом з кількома порохівницями, невеликою торбою з дробом та двома старими іржавими шпагами. Я знав, що на кораблі було три бочки пороху, тільки не знав, де їх ховав наш канонір. Але, пошукавши добре, я знайшов їх. Дві були зовсім сухі, а третя підмокла. Ці дві я переправив на пліт разом із зброєю. Тепер він був досить навантажений, і я почав думати, як мені добратись до берега без

паруса, весел та стерна, бо найменший порив вітру в одну мить перекинув би все моє спорудження.

Три обставини допомагали мені: перша — рівне та тихе море, друга — приплив, що мав гнати пліт до берега, і третя — невеличкий вітрець, що дув до суходолу. Отже, знайшовши два-три зламані весла від корабельної шлюпки і взявши ще дві пилки, сокиру та молоток, крім того знаряддя, що було в ящику, я з цим вантажем пустився в море. З милю мій пліт ішов чудово. Я помітив лише, що його відносить від того місця, куди море викинуло мене напередодні. З цього я зробив висновок, що там мала бути берегова течія і що я можу натрапити на якусь маленьку затоку або річку, де мені з моїм вантажем буде зручно причалити.

Сталося так, як я й передбачав. Незабаром спереду показалась маленька бухта, і мене швидко понесло до неї. Я правив, як умів, стараючись держатись середини течії.

Але тут я трохи не зазнав аварії вдруге, і якби вона сталася, я, їй-право, помер би з горя. Я не знав берегів, і мій пліт несподівано наскочив одним краєм на мілину і дуже перехилився, бо другий край його не мав на що спертись. Ще трохи — і весь мій вантаж зсунувся б і впав би у воду. Я щосили підпер спиною та руками свої скриньки й намагався вдержати їх на місці, [48] але, незважаючи на всі мої зусилля, не міг зіпхнути плоту. Не сміючи поворухнутись, я простояв так з пів^ години, поки приплив не підняв трохи того краю плоту, що осів у воду, а за той час вода піднялася ще вище, і пліт сам зійшов з мілини: Тоді я відіпхнувся веслом на середину течії і, здавшись на неї, опинився нарешті в гирлі невеликої річки з високими берегами. Я почав озиратись, шукаючи, де краще пристати. Мені не хотілось віддалятись від моря, бо я сподівався побачити коли-небудь на ньому корабель, і тому вирішив держатись якнайближче до берега.

Аж ось на правому березі я побачив невеличку затоку й скерував до неї свій пліт. З великими труднощами провів я його поперек течії і ввійшов у затоку, впираючись веслом у дно. Але тут я знову мало не

потопив усього мого вантажу, бо берег був такий крутий, що коли б мій пліт наїхав на нього одним краєм, то другий неминуче нахилився б і мій вантаж потрапив би в небезпеку. Лишалось тільки почекати найвищої води, а поки що, упершись веслом у дно, триматись, мов на якорі, коло рівної площадки, якою в одному місці кінчався берег; я гадав, що приплив покриє її. Так воно й сталося— Ледве я побачив, що води досить,— мій пліт сидів майже на фут у воді,— я підіпхнув його до площадки й там закріпив двома зламаними веслами, встромивши їх у дно з обох боків. Так стояв я, поки не настав відплив, а тоді мій пліт з усім вантажем опинився в безпеці на березі.

Тепер мені треба було оглянути околиці й обрати собі вигідне місце для житла, де я міг би скласти своє добро й зберегти його від усяких несподіванок. Я досі не знав, де я — на континенті чи на острові, в заселеній чи незаселеній країні; не знав, чи загрожує мені небезпека від хижих звірів, чи ні. Не далі, як на півмилі від мене був горбок, крутий та високий. Як видно, він був найвищий у пасмі горбків, що тяглось на північ. Я взяв одну з своїх мисливеьких рушниць, один пістоль та ріг з порохом і пішов на розвідку. Насилу видершись на вершину горба, я з великим жалем побачив свою долю, тобто побачив, що я на острові, оточеному звідусюди морем, без ніяких ознак землі за ним, коли не рахувати кількох скель, що стояли віддалік, та двох ще менших островів миль за десять на захід.

Я виявив також, що земля на моєму острові не оброблялась, а самий острів, за всіма ознаками, був заселений [49] хіба що хижаками. Проте я їх не бачив; зате побачив силу птиці, тільки не знав, якої вона породи, і коли мені пізніше траплялось забити яку-небудь, я не міг знати, чи годиться вона на їжу. Вертаючись назад, я підстрелив величезного птаха, якого побачив на дереві край великого лісу. То був, певне, перший постріл, що пролунав там від початку світу. Я ледве встиг вистрелити, як над усім лісом з криком знялись угору незліченні зграї птахів різних порід. Кожне кричало по-своєму, але жоден крик не був подібний до тих, що я чув раніше. Забитий мною птах, скільки мені здалося, був з породи нашого шуліки. Кольором та дзьобом він був дуже

подібний до нього, лише кігті в нього були коротші. Його м'ясо смерділо падлом і було неїстівне.

Задовольнившись цим відкриттям, я вернувся до плоту й заходився переносити свій вантаж на берег, на що витратив решту дня. Як і де примоститись мені на ніч — я не знав, а лягти просто на землю боявся, не бувши певний, що мене не розірве який-небудь хижак, хоч, як я побачив згодом, страх цей був безпідставний.

Я обгородив себе якнайкраще скриньками та ящиками, що переніс на берег, і зробив собі для ночівлі щось подібне до куреня. Щодо їжі, то я досі не знав, як знайти її, бо бачив тільки дві-три тварини, схожі на зайця, що вибігли з лісу, коли я застрелив птицю.

Тепер я почав міркувати, як забрати з корабля все, що там лишилось і що могло мені придатись, насамперед реї, паруси тощо. Я вирішив зробити ще один рейс до корабля, коли мені ніщо не стане на перешкоді. А знаючи, що перший же шторм розіб'є його вщент, я вирішив відкласти всі інші справи, поки не перевезу на берег усього, що зможу взяти. Я пішов до голови по розум — чи брати мені пліт, чи ні. Брати його здавалось непрактичним, і, дочекавшись відпливу, я пустився в путь, як і раніше. Та цього разу я роздягся в своєму курені й залишився в спідній клітчастій сорочці, полотняних підштанках та пантофлях на босу ногу.

Як і раніше, я зліз на корабель по канату і збудував новий пліт, але, навчений першою спробою, зробив його менш незграбним і менше навантажив його. Проте я перевіз ним багато корисних для мене речей, а насамперед усе, що знайшлось із теслярського припасу, а саме: дві чи три торби з цвяхами та костилями, великий домкрат, десятків з два сокир. Крім того, я взяв найкориснішу річ — точило. Все це я забрав із комори [50] нашого каноніра, а до того ще й багато інших речей: три залізні ломи, два барила з кулями для рушниці, сім мушкетів, ще одну мисливську рушницю, трохи пороху, велику торбу з дробом та рулон

листового свинцю. Але свинець був такий важкий, що я не мав сили підняти його й спустити на пліт.

Крім перелічених речей, я забрав з корабля весь знайдений мною одяг, запасний парус, гамак та кілька постель. Все це я навантажив на пліт і, на велике своє задоволення, перевіз на берег непошкодженим.

Я трохи побоювався, щоб під час моєї відсутності які-небудь хижаки не знищили моїх харчових запасів; але, вернувшись на берег, я не знайшов ніякої ознаки гостей. Тільки на одній скриньці сиділо якесь звірятко, подібне до дикої кішки: коли я наблизився, воно відбігло трохи вбік, зупинилось, присілo на задні лапи й спокійнісінько дивилось мені просто в вічі, ніби показуючи, що хоче познайомитись зі мною. Я націлився на нього з рушниці, але воно, не зрозумівши цього, нітрохи не злякалось і навіть не ворухнулось. Після цього я кинув йому шматочок сухаря, хоч то було марнотратство при моїх дуже невеликих запасах. Проте я дав йому той шматочок, і воно, наблизившись, обнюхало його, з'їло й облизалося з задоволеним виглядом, ніби сподіваючись ще одного. Та я не міг дати більше, і воно пішло собі геть.

Приставивши на берег другу партію вантажу, я хотів був відкрити бочки з порохом і попереносити його частинами, бо вони були надто важкі та великі. Проте спершу я заходився споруджувати невеликий намет із паруса та жердин, які вирубав для цього в лісі. До намету я переніс усе, що могло попсуватись від сонця та дощу, а навколо нагромадив порожні ящики та барила на випадок несподіваного нападу людей чи звірів.

Після цього я загородив вхід до намету, зсередини заклавши його дошками, а зокола поставивши боком велику скриню; розстелив долі постіль, в головах поклав два пістолі, а коло себе — рушницю і ліг. З того дня, як розбився корабель, я вперше лежав на постелі. Від великої втоми я міцно проспав до самого ранку, бо минулої ночі спав дуже мало і весь день працював, переносячи речі з корабля на пліт, а потім перевозячи їх на берег.

Мабуть, ні в кого не було більшого запасу різних речей, як тоді у мене. Але я не задовольнявся цим, бо, [51] поки корабель був цілий і стояв на старому місці, поки на ньому залишилась хоч єдина річ, яку я міг би використати, я вважав за потрібне поповнювати свої запаси. Щодня під час відпливу я виряджався на корабель і привозив що-небудь з собою. Найщасливішою була моя третя поїздка: я розібрав усі щогли й забрав з собою всі мотузки та канати, що могли вміститись на плоті, величезний клапоть парусини, що зберігся для лагодження парусів, та бочку з підмоклим порохом, яку я раніш залишив був на кораблі. Нарешті я переправив на берег усі паруси — від першого до останнього. Мені довелось лише порізати їх на шматки й перевозити частинами, бо паруси мали для мене ціну лише як матеріал.

Але найбільше я зрадів, коли після п'яти чи шести таких поїздок, уже думаючи, що на кораблі немає чим поживитись, я несподівано знайшов велику бочку з сухарями, три барильця рому, ящик цукру й барило чудової крупчатки. Це була приємна несподіванка. Я не сподівався вже натрапити на кораблі на щось їстівне й гадав, що решта запасів підмокла. Сухарі я вийняв із бочки й переніс на пліт частинами, загортаючи їх у парусину. Все це пощастило мені перевезти на берег непошкодженим.

Другого дня зробив ще одну поїздку. Забравши з корабля стільки речей, скільки під силу було одній людині, я взявся до канатів і порізав їх на частини такого розміру, щоб мені було не дуже важко орудувати ними; я перевіз на берег два скручені канати та швартов(1). Крім того, я взяв з корабля всі залізні частини, які тільки міг захопити. Потім, обрубавши реї на блінді й на бізані, я спорудив новий, більший пліт, навантажив його всіма цими речами й пустився назад. На цей раз щастя мене зрадило: мій пліт був такий незграбний і такий перевантажений, що керувати ним було дуже важко. Увійшовши в бухточку, де лежала решта мого майна, я не зумів провести його так добре, як раніше: пліт перекинувся, і я впав у воду з усім своїм вантажем. Щодо мене, то лихо було невелике, бо це трапилось недалеко від берега, але мій вантаж, принаймні значна частина його, загинув. Головне — загинуло залізо, яке

дуже придалося б мені; за ним я найбільше жалкував. Правда, коли вода спала, я на превелику силу повитягав на берег майже всі канати й частину заліза. Мені довелось поринати, шукаючи їх, і я дуже втомився. Після цього я щодня відвідував корабель і щоразу забирав усе, що міг добути.

(1) Швартов — товстий канат. [52]

Я жив на острові вже тринадцять днів; за цей час я побував на кораблі одинадцять разів і перевіз на берег усе, що тільки могла перетягти одна пара рук. Я певний, що, коли б тиха погода тривала далі, я перевіз би частинами весь корабель, але, готуючись до дванадцятого рейсу, я помітив, що знімається вітер. Проте, дочекавшись відпливу, я все-таки вирядився на корабель. Під час попередніх рейсів я так грунтовно обшукав нашу каюту, що мені здавалось, ніби там нічого вже не зосталось. Але цього разу я вперше помітив шафку з двома шухлядами — в одній були три бритви, великі ножиці і з півдюжини добрих ножів та виделок, а в другій — гроші, частково європейською, частково бразильською срібною та золотою монетою, всього до тридцяти шести фунтів стерлінгів.

Я посміхнувся, побачивши ці гроші: "О, непотрібний мотлох! — сказав я вголос.— Навіщо ти тепер? Ти не вартий навіть, щоб підняти тебе з землі. Один із цих ножів вартий усієї купи. Я не знаю, що з тобою робити; так залишайся ж там, де лежиш, і йди на морське дно, як створіння, чиє життя не варто рятувати!" Однак, роздумавшись, я взяв їх і, загорнувши в шмат парусини, хотів був спорудити новий пліт. Та поки я збирався, нахмарило; вітер, що дув з берега, почав міцнішати і за чверть години став зовсім свіжим. Мені спало на думку, що при береговому вітрі пліт мені непотрібний і що треба поспішати на берег, поки море ще не дуже розбурхалось, бо інакше я й зовсім не зможу вибратись. Отож я кинувся у воду й поплив. Чи то через вагу речей на мені, чи то через противну хвилю, в мене ледве вистачило сил перепливти невеличку смугу води," що відокремлювала корабель від

бухточки. Вітер швидко міцнішав і ще перед початком відпливу перейшов у справжню бурю.

Але на той час я був уже вдома, в своєму маленькому наметі, де й лежав цілком безпечно з усіма моїми скарбами. Цілу ніч дув міцний вітер, і, коли на ранок я визирнув із намету, корабля не було вже видно. Це засмутило мене, але я потішив себе думкою, що я, не марнуючи часу й не шануючи сил, добув звідти все, що могло мені придатись, і коли б я навіть мав більше часу, [53] мені однаково майже не лишалось уже чого брати.

Я не думав більше ні про корабель, ні про те, що на ньому лишалось, хоч вітер міг іще пригнати до берега деякі уламки. Так воно після і сталося, але всі ті речі були для мене малокорисні.

Тепер мене страшенно клопотало питання, як убезпечити себе від дикунів, якщо вони з'являться, та від хижаків, коли вони водяться на острові. Я дуже довго думав, як це зробити і як найкраще влаштувати своє житло: чи викопати печеру, а чи розп'ясти великий намет та добре його укріпити — й вирішив зробити й те, і друге. Розповім тут, як це я робив, і опишу моє житло.

Я скоро переконався, що обране мною місце не годиться для житла: то була низина біля самого моря, з багнистим грунтом і, напевне, шкідлива для здоров'я. А головне, не було поблизу прісної води. Зваживши все це, я вирішив пошукати іншого місця, здоровішого й придатнішого для житла.

При цьому я хотів додержати кількох умов, конче для мене потрібних: по-перше — здорова місцевість і прісна вода, про що я вже згадував; по-друге — захисток від спеки; по-третє — безпека від хижаків — людей чи звірів і по-четверте — вид на море, щоб не втратити нагоди визволитись, коли б бог послав який корабель. А кидати надію на визволення мені все ще не хотілось.

Шукаючи підхожого місця, я нарешті знайшов невеличку галявину на схилі високого горба, що спускався до неї крутою стіною, так що зверху мені ніщо не загрожувало. З цього боку в скелі була невелика заглибина, ніби вхід до печери, хоч насправді ніякої печери чи проходу в скелі не було.

На цій зеленій галявині, перед самою заглибиною, я вирішив розкинути свій намет. Площадка мала завширшки не більше як сто ярдів, а завдовжки — приблизно вдвоє більше, а в мене перед дверима розлягався немов моріжок. В кінці галявини гора дуже нерівно спускалася в низину до моря. Лежала ця площадка на північно-західному схилі гори й була в холодку цілий день, поки сонце не досягало південного заходу, де воно сідає в тих краях.

Перше ніж розкинути намет, я обвів перед заглибиною півколо, ярдів з десять радіусом і з двадцять — діаметром. У це півколо я понабивав двома рядами міцних кілків, загнавши їх глибоко в землю. Верхні кінці кілків я загострив. Частокіл вийшов щось із п'ять з [54] половиною футів заввишки, а між обома рядами кілків було не більше як шість дюймів.

Проміжки між кілками я заповнив до самого верху кусками каната, нарізаними на кораблі, поклавши їх шарами один на один. Зсередини я укріпив огорожу підпорками із кілків на два з половиною фути завдовжки. Огорожа ця вийшла така міцна, що ні людина, ні звір не могли б ні пролізти крізь неї, ні перелізти її. Ця робота відібрала в мене багато часу та праці; найважче було рубати в лісі кілки, переносити їх на площадку та забивати в землю.

Вхід туди, я зробив не через двері, а короткою драбиною через частокіл. Увійшовши до себе, я забирав драбину; я гадав, що таким чином укріпився й цілком відгородився від усього світу. Тепер я спокійно спав уночі, чого в інших умовах не міг би робити, а проте, як виявилось пізніше, всі ці запобіжні заходи проти ворогів були непотрібні.

Працюючи без краю й над силу, я перетягав до себе, в цю загорожу чи фортецю, всі свої багатства: харчі, зброю та запаси, про які розповім вам вище. Я розкинув великий намет, щоб захистити себе від дощів, які там певної пори року бувають дуже великі й довготривалі. Намет я зробив подвійний, тобто розкинув спочатку менший, а над ним більший, ще й накрив зверху брезентом, який я взяв з корабля разом з парусами.

Тепер я спав уже не на принесеній мною на берег постелі, а в дуже доброму гамаку, що належав колись помічникові капітана.

До намету я переніс увесь харчовий припас і взагалі все, що могло попсуватись від вогкості, і коли все моє добро лежало вже в огорожі, я щільно забив вхід, що був досі відкритий, і почав ходити до себе з допомогою драбини, про яку вже казав.

Зробивши це, я заходився копати в горі заглибину. Каміння та землю я виносив крізь намет у двір і зробив таким чином всередині огорожі насип на півтора фута заввишки: печера була якраз за наметом і правила за льох для моєї господи.

Я витратив багато праці та часу, поки закінчив усе це, тому мушу розказати про деякі інші важливі в моєму житті події. Саме тоді, як я готувався розкидати намет і копати печеру, несподівано набігла темна хмара, почався заливний дощ, блиснула блискавка і вдарив страшний грім. Мене не так вразила блискавка, як думка, [55] що промайнула в моєму мозку прудкіше за блискавку: "Мій порох!" У мене завмерло серце, коли я подумав, що один удар блискавки може знищити весь мій порох — порох, що мусив не тільки охороняти мене, а й постачати мені їжу. Мене далеко менше турбувала моя власна небезпека, хоч, коли б порох вибухнув, я вже не мав би часу турбуватись про це.

Цей випадок так вразив мене, що, як тільки минула гроза, я відклав на якийсь час усі роботи для влаштування й зміцнення мого житла і взявся робити торбинки та ящики, щоб розподілити порох на невеликі

частини й зберігати його в різних місцях, щоб він не вибухнув весь відразу і щоб окремі частини його не могли зайнятись одна від одної. Цю роботу я закінчив приблизно за два тижні й поділив порох,— а його було фунтів двісті сорок,— мабуть, не менше, як на сто частин. Щодо бочки з підмоклим порохом, то я, не вбачаючи в ній небезпеки, поставив її в печері, яку я в думках звав своєю "кухнею". Решту я сховав у щілинах скель, куди не проходила вогкість, і дуже ретельно позначив місця схову.

Під час роботи я принаймні раз на день виходив з рушницею, щоб розважитись, забити яку-небудь дичину й познайомитись, скільки можна, з тим, що родить цей острів. Першого ж разу я відкрив, що на острові водяться кози, і це дуже втішило мене. Та, на великий жаль, кози були страшенно боязкі, сторожкі й такі прудконогі, що підійти до них було найтруднішою річчю в світі. Однак це не турбувало мене, бо я був певний, що зможу коли-не-коли стріляти їх, як це і сталося згодом. Вистеживши місця, де вони збираються, я помітив, що, побачивши мене в долині, коли самі вони були на горі, кози страшенно лякались і втікали. А коли вони паслись у долині, а я був на горі, кози не звертали на мене ніякої уваги. З цього я зробив висновок, що це був наслідок особливої будови їхніх очей — їхній зір, напевне, був спрямований униз, так що вони нічого над собою не могли бачити. Відтоді я додержувався такого способу: спочатку злазив на скелю, щоб бути над ними, і тоді часто влучав у них.

Першого разу, як я вистрелив у цих тварин, я забив самку; при ній був маленький сосунець, і це дуже засмутило мене. Доли мати впала, козеня смирненько стояло коло неї, поки я не підійшов і не взяв її. Та це ще не все: коли я взяв стару козу на плечі й поніс її [55] додому, мале бігло за мною до самого намету. Я поклав її на землю перед огорожею, взяв на руки козеня й пересадив його через частокіл, сподіваючись вигодувати його й приручити; та воно не могло ще їсти само, і я мусив забити його і з'їсти. Ці дві кози настачили мені м'яса на довгий час, бо їв я мало і якомога ощаджував свої запаси, особливо хліб.

Влаштувавши остаточно своє житло, я вважав за необхідне відвести місце для вогнища й запасти палива. Як я впорався з цим, як поширив свій льох і помалу оточив себе всякими вигодами, я розповім у відповідному місці, а раніше мушу розказати дещо про себе й поділитись думками, яких, звичайно, було в мене немало.

Майбутнє моє було темне, бо мене закинуло на острів, що лежав далеко від шляху нашої подорожі і ще далі, не менше як за кілька сот миль, від звичайного торговельного шляху, і я мав багато підстав гадати, що це був вирок неба і що тут, у цьому відлюдді й самотині, я муситиму скінчити своє життя. Рясні сльози текли по моєму обличчю, коли я думав про це. Я часто запитував себе, чому провидіння занапащає свої ж створіння і робить їх безнадійно нещасними, покинутими, безпорадними й охопленими таким відчаєм, що навряд чи хто-небудь подякував би за таке життя. Та завжди щось швидко припиняло такі думки й докоряло мені за них. Одного дня, коли я, глибоко замислившись про своє становище, блукав з рушницею по берегу, голос розсудку заговорив у мені так: "Ти в скруті, це правда; але згадай, де решта? Вас же сіло в шлюпку одинадцятеро. Де ж десять? Чому вони не врятувались, а ти лишився живий? Чому тебе відзначено? І де краще бути — тут чи там?" І я показав на море. В усякому злі треба вбачати якесь добро й не забувати пре гірше, що могло б статися.

Я ясно уявив собі, як добре я забезпечений всім потрібним для життя і що було б зі мною, коли б не сталося так (а це буває один раз на сто тисяч), що корабель знявся з того місця, де він став спершу, і приплив ближче до берега, а я мав час забрати з нього всі ті речі. Що було б зі мною, коли б мені довелось жити на цьому острові так, як перебув я на ньому цю ніч, без усього потрібного для життя й без засобів дістати все це самому. "Особливо,— сказав я собі вголос,— що робив би я без рушниці, без набоїв та знаряддя для [57] праці, без одягу та постелі, без намету чи притулку?"

А тепер усього цього було в мене досить і я міг постачити собі їжу без рушниці, коли б зостався без набоїв. Передо мною, до кінця мого

життя, було стерпне існування, без нестатків; з перших же днів я почав клопотатись, як забезпечити себе від усяких можливих випадків, і не лише на той час, коли в мене не буде набоїв, а й на тоді, коли моє здоров'я та сили почнуть підупадати.

Признаюсь, я зовсім не подумав про те, що весь мій вогневий припас може згинути за одним разом, тобто, що блискавка може висадити мій порох. Ось чому, коли блиснула блискавка й загуркотів грім, думка про це, як я вже згадував, так вразила мене.

І тепер, беручись докладно описувати тихе й сумне життя, про яке, певне, ще не чувано на світі, я почну з перших днів і буду розповідати все підряд.

Моя нога вперше ступила на цей жахливий острів за моїми підрахунками, 30 вересня, під час осіннього рівнодення, коли сонце стоїть майже прямо над головою. За моїми спостереженнями, острів лежав на дев'ятому градусі двадцять другій мінуті північної широти. Минуло днів десять або дванадцять, і мені спало на думку, що я, через брак книжок, пера та чорнила, загублю лік дням і нарешті перестану відрізняти будні від свят. Щоб запобігти цьому, я поставив величезний стовп на тому місці берега, куди мене закинуло море, і, вирізьбивши на широкій дерев'яній дошці великими літерами напис: "Тут я ступив на цей берег 30 вересня 1659 року", прибив її навхрест до стовпа.

На цьому стовпі я щодня робив ножем зарубину; кожний сьомий день робив удвоє довшу — це означало неділю; перше число кожного місяця я позначав ще вдвоє довшою зарубиною. Отак я вів свій календар, позначаючи тижні, місяці та роки.

Насамперед мушу зазначити, що серед багатьох речей, перевезених з корабля за кілька разів, я не згадав сили дрібних речей, хоч і не дуже цінних, але таких, що стали мені в пригоді. Наприклад, у каютах капітана, його помічника, канонірa та тесляра я знайшов пера, чорнило,

папір, три чи чотири компаси, деяке астрономічне приладдя, підзорні труби, географічні карти та книжки з мореплавства. Все це я взяв на всякий випадок, не знаючи навіть, чи придасться мені що-небудь із цих речей. Крім того, я знайшов три дуже гарні біблії, [58] які я одержав з Англії разом з крамом і упакував з своїми речами.

Знайшов я й кілька книжок португальською мовою, серед яких було три молитовники, і трохи інших книжок, які я дуже беріг. Мушу згадати також, що у нас на кораблі був собака й дві кішки. Цікаву історію цих тварин я ще матиму нагоду розповісти свого часу. Обох кішок я перевіз на берег з собою, що ж до собаки, то він сплигнув з корабля сам і приплив до мене на другий день після того, як я перевіз мій перший вантаж. Він був мені вірним слугою багато років. Він робив для мене все, що міг, і майже заміняв мені людське товариство; хотілося б тільки, щоб він говорив, але цього він не міг. Я вже сказав, що взяв з корабля пера, чорнило та папір, надзвичайно ощаджував їх і, поки вистачило чорнила, дбайливо записував усе, що траплялось, а коли його не стало — кинув це. Бо я не вмів зробити собі чорнила й не міг вигадати, чим його замінити.

Після цього мені спало на думку, що, незважаючи на чималий запас різних речей, мені, крім чорнила, бракувало ще багато чого. Не мав я ні заступа, ні мотик, ні лопати, мені не було чим копати й викидати землю; не було ні голки, ні шпильки, ні ниток. Що ж до білизни, то обходитись без неї я навчився дуже легко.

Через брак знаряддя всяка робота йшла у мене дуже повільно й з великими труднощами. Майже цілий рік треба було на те, щоб закінчити тин, яким я надумав обгородити свою оселю. На те, щоб нарубати в лісі грубих жердин, витесати з них кілки й перенести до намету, треба було витратити багато часу. Кілки були важкі; я міг підняти за раз не більше як одного, а іноді треба було два дні лише на те, щоб обтесати кілок та принести його додому, а третій — щоб забити його в землю. Для цієї роботи я вживав спочатку дерев'яну ломаку, а потім згадав про залізні ломи, що привіз з корабля, і замінив ломаку ломом, хоч це й не дуже

полегшило мою працю. Найутомніше й найнудніше було забивати кілки. Але це не турбувало мене, бо я мав багато вільного часу. Закінчивши будування, я не мав для себе іншої праці, як блукати по острову, шукаючи їжі, і в такі мандри я виряджався щодня.

Тепер я почав серйозно міркувати над своїм становищем і почав записувати свої думки — не стільки для того, щоб залишити своє писання людям, що потраплять у таке становище (бо навряд чи буде в мене багато [59] спадкоємців), скільки для того, щоб висловити все, що мене мучило й гризло, і цим хоч трохи полегшити свою душу. Розум мій поволі переборював розпач. Я скільки міг намагався втішати себе думкою, що могло б статися ще гірше, і протиставляти злу добро. Цілком безсторонньо, ніби прибутки й витрати, записував я радощі, що траплялись мені, поруч із своїм горем.

ЗЛО ДОБРО

Мене закинуло на жахливий, безлюдний острів, і в мене немає ніякої надії визволитись. Але я живий і не потонув, як усі мої товариші з корабля

Я відділений і відокремлений від усього світу, на горе й поневіряння. Зате я відзначений з усього нашого екіпажу тим, що смерть помилувала мене одного, а той, хто так дивно врятував мене від смерті, може визволити мене і з мого безрадісного становища.

Я осторонь від усіх людей; я самітник, вигнанець із людського суспільства. Але я не вмер з голоду й не загину у цьому пустинному місці, де людині немає з чого жити.

У мене мало одягу, і скоро мені не буде чим укрити своє тіло. Але я живу в жаркому кліматі, де, коли б я й мав повний одяг, то навряд чи носив би його.

Мені ніде сховатись і немає чим відбити напад людини або звіра. Але я потрапив на острів, де не видно таких хижих звірів, як на берегах Африки: що було б зі мною, якби мене викинуло туди?

Мені немає з ким поговорити й розрадити себе. Але бог чудесно пригнав наш корабель так близько до берега, що яне тільки встиг запастись усім необхідним для задоволення моїх повсякденних потреб, а маю змогу й постачати собі все аж до кінця свого життя. [60]

Все це наочно свідчить, що навряд чи на світі було коли-небудь таке лихе становище, де поруч поганого не знайшлося б чогось гарного, за що треба було б дякувати. Гіркий досвід людини, що зазнала найбільшого нещастя на землі, показує, що у нас завжди знайдеться якась утіха, яку в рахунку добра та зла треба записати на прибуток.

Отже, послухавши тепер голосу свого розсудку, я почав миритися з своїм становищем. Раніше я все поглядав на море з надією побачити там корабель, а тепер я покинув марні надії і всі думки спрямував на те, щоб пристосуватись до умов свого життя і по змозі полегшити собі існування.

Я вже описував своє житло. То був намет, розкинутий на схилі гори й оточений частоколом. Але тепер мою огорожу можна було назвати скоріше стіною, бо якраз перед нею, ззовні, я зробив земляний насип щось із два фути завтовшки, а ще через деякий час (здається, років через півтора) поставив на насип жердини, прихилив їх до косогору, а зверху вкрив їх гілками та іншими речами, що були під рукою, щоб захиститись від дощів. А дощі певної пори року були тут дуже рясні.

Я згадував уже, як я переніс усе своє добро в огорожу та в печеру, яку викопав за наметом. Мушу зауважити також, що спочатку всі мої речі лежали вкупі і забирали все місце так, що мені не було де повернутись. Через це я вирішив поширити свою печеру. Зробити це було неважко, бо гора була пухка та піскувата і легко піддавалась моїм

зусиллям. Коли я побачив, що мені не загрожує небезпека від хижих звірів, я почав поширювати печеру; прокопавши вбік праворуч скільки треба було за моїм розрахунком, я знову взяв праворуч і вивів хід наверх, за межі моєї огорожі чи то фортеці.

Це дало мені не лише вхід і вихід (чорний хід до [61] мого намету та комори), а й місце, де розташувати своє добро.

Тепер я взявся до вибору найпотрібніших речей, передусім стола та стільця; без них я не міг користатись як слід навіть тими скромними вигодами, що були приділені мені на цьому світі. Без стола я не міг цілком зручно ні їсти, ні писати. Тому я взявся до праці. Тут маю зауважити, що розум є основа й джерело математики; визначаючи й виміряючи розумом речі і складаючи собі про них найправильніші уявлення, кожен з часом може навчитися першого-ліпшого ремесла. До того часу я зроду не брав у руки ніякого інструмента, а проте, завдяки працьовитості, ретельності та винахідливості, поволі так набив руку, що міг би, я певний того, зробити що завгодно, особливо маючи відповідне знаряддя. А втім, і без відповідних інструментів, з самим стругом та сокирою, я зробив силу речей, хоч, мабуть, ніхто ще не робив їх таким способом і не витрачав на них стільки праці. Наприклад, коли мені була потрібна дошка, я мусив зрубати дерево, обчистити його від гілок, і поклавши перед собою, обтесувати, поки воно не набирало належної форми; після цього треба було ще вирівняти дошку стругом. Щоправда, за таким методом з цілого дерева виходила лише одна дошка, і робота над нею забирала у мене силу часу та праці, але проти цього у мене був лише єдиний засіб — терпіння; тим більше, що я мав дуже багато часу. Мій час і моя праця коштували мені дуже мало, і мені було однаково, на що їх витрачати.

Насамперед, як я сказав, я зробив собі стіл та стілець, використавши для них короткі дошки, які я перевіз плотом з корабля. Натесавши зазначеним вище способом довгих дощок, я приладнав до стіни мого льоху, одну над однією, кілька полиць, футів на півтора завширшки, і поклав на них свій інструмент, цвяхи, залізо та інший дрібний скарб —

одно слово, розподілив усе по місцях, щоб кожну річ легко було знайти. Я понабивав кілочків у стінах льоху й порозвішував на них свої рушниці і взагалі все, що можна було повісити. Коли б після цього хтось побачив мою печеру, то, напевне, прийняв би її за склад речей першої потреби. Я мав усе напохваті, і мені було дуже приємно бачити своє добро в такому порядку, а особливо знати, що запаси мої такі великі.

Тільки тоді почав я вести свій щоденник, записуючи [62] все, що робив протягом дня. Спочатку, звичайно, я був надто заклопотаний та пригнічений не тільки працею, а й тяжким настроєм; тому в мій щоденник потрапило б тоді багато сумного. Мені, наприклад, довелося б зробити такий запис: "30 вересня. Коли я вибрався на берег і врятувався від смерті, то почав блювати від солоної води, якої наковтався. Очунявши, я, замість подякувати богові за свій порятунок, почав бігати по березі і, ламаючи руки, бити себе по голові та по обличчю, вигукуючи: "Я пропав, пропав!" — аж поки, знеможений, не впав на землю. Але заснути я не наважився, бо боявся, щоб мене не з'їли хижі звірі".

Після того, як я побував на кораблі й забрав звідти все, що можна було взяти, я щодня вибігав на горбок і дивився на море, сподіваючись побачити яке-небудь судно. Кілька разів мені здавалося, ніби десь далеко біліє парус. Тоді я віддавався радісним надіям, дивився, поки мені не темніло в очах, а потім вдавався в розпач, кидався на землю й плакав, як дитина, збільшуючи своє нещастя власною дурістю.

Нарешті, трохи опанувавши себе, впорядкувавши своє житло і давши лад своїм пожиткам, зробивши собі стіл та стілець і прибравши все якомога краще, я взявся до щоденника. Наводжу його тут весь до кінця (хоч у ньому описано знову всі вже відомі нам події). Коли в мене не стало чорнила, я був змушений облишити його.

ЩОДЕННИК

30 вересня 1659 р. Я, нещасний Робінзон Крузо, зазнавши далеко від берега аварії під час страшенної бурі, вийшов на берег цього непривітного, нещасного острова, який я назвав островом Відчаю. Решта корабельної команди потонула, а сам я був майже мертвий.

До кінця того дня я плакав, завдаючи собі суму думками про своє лихе становище. У мене не було ні їжі, ні притулку, ні одягу, ні зброї. Я не мав куди сховатись від ворогів. Утративши надію на допомогу, а бачив перед собою лише смерть. Мені здавалося, що мене з'їдять хижі звірі, або заб'ють дикуни, або ж я вмру з голоду без їжі. Коли наблизилась ніч, я зліз на дерево, бо боявся нападу хижих звірів, але спав добре, незважаючи на те, що всю ніч ішов дощ. [63]

1 жовтня. Прокинувшись уранці, я, на велику диво собі, побачив, що приплив зняв наш корабель з мілини й пригнав його дуже близько до острова. З одного боку, було приємно, що корабель непошкоджений і не перекинувся; в мене народилась надія добратись до нього, коли вітер стихне, щоб запасти собі їжі та інших потрібних речей. З другого боку, поновилась і моя туга за товаришами, які, здавалося мені, врятували б корабель і, може, не всі загинули б, коли б зосталися на ньому. Тоді ми могли б з уламків корабля збудувати човен, і нам пощастило б добратись до якого-небудь заселеного берега. Ці думки не давали мені спокою цілий день. Під час відпливу я підійшов до корабля, скільки міг, убрід, а тоді поплив. Весь цей день безперестанку йшов дощ, хоч вітер зовсім стих.

Від 1 до 24 жовтня. Всі ці дні я перевозив з корабля все, що можна було взяти. Коли почався приплив, я на плотах кілька разів перевіз свій вантаж на берег. Знову всі ці дні йшов дощ, з невеликими проміжками ясної погоди. Здається, тепер тут дощова пора року.

24 жовтня. Я перекинув свій пліт, а з ним і весь вантаж. Але сталося це на мілкому, всі речі були важкі, отож мені вдалося, коли настав відплив, врятувати більшу частину їх.

25 жовтня. Цілу ніч і цілий день ішов дощ і дув різкий вітер. Корабель за ніч розбився вщент і зовсім зник з очей. Під час відпливу видно було тільки уламки з нього. Весь цей день я вкривав і захищав своє добро, щоб дощ не пошкодив його.

26 жовтня. Трохи не цілий день блукав я по берегу, шукаючи зручного місця для житла. Найбільше я дбав про те, щоб забезпечити себе вночі від нападу диких звірів чи людей. Надвечір я знайшов придатне місце на крутому схилі горба. Обвівши півколом потрібну для себе площу, я вирішив укріпити її валом або стіною з двох рядів кілків, обкладених зокола дерном і зв'язаних зсередини канатом.

Від 26 до 30 жовтня я напружено працював, перетягаючи своє добро до нового житла, дарма що майже весь час лив дощ.

31 жовтня. Вранці я ходив по острову з рушницею, сподіваючись натрапити на дичину та роздивитись на місцевість. Забив козу, а її козеня побігло за мною додому. Пізніше я забив і його, бо воно не хотіло їсти.

1 листопада. Розкинув під скелею намет, стараючись [64] зробити його якомога просторішим, і вперше переночував тут, повісивши на кілках гамак.

2 листопада. Зібрав усі ящики, дошки та шматки дерева від плотів і зробив із них огорожу навколо намету на площадці, яку призначив для своєї фортеці.

3 листопада. Ходив з рушницею і забив двох птиць, схожих на качок. їхнє м'ясо, як виявилося, дуже смачне. Після обіду я почав робити стіл.

4 листопада. Розподілив свій час, призначивши певні години на фізичну працю, на полювання, на сон та розваги. Ось мій розпорядок: зранку, якщо немає дощу, години дві або три ходжу по острову з

рушницею; потім до одинадцятої працюю; в одинадцять снідаю чим доведеться; з дванадцяти до двох сплю, бо стає дуже душно; надвечір я знову берусь до роботи. Останні два дні весь мій робочий час пішов на виготовлення стола. Тоді я був ще дуже поганий столяр, але час та потреба скоро зробили з мене цілком вправного майстра, як це було б і з кожним.

5 листопада. Вийшовши з рушницею та собакою, забив дику кішку. Шкура її досить ніжна, а м'ясо ні до чого не придатне. Я білую кожну забиту тварину й зберігаю всі шкури. Вертаючись якось берегом додому, я бачив силу різних морських птахів, але порід їх не знав. Бачив я також двох чи трьох тюленів. Спочатку я перелякався, не впізнавши, що то за тварини; а коли почав придивлятись до них, вони пірнули у воду і цього разу втекли від мене.

6 листопада. Після вранішньої прогулянки майстрував стіл і скінчив його. Але він мені не сподобався. Проте невдовзі я так набив руку, що зміг його підладити.

7 листопада. Стає гарна година. 7, 8, 9, 10 і трохи 12 числа (11 була неділя) я весь час працював над сильцем і з великими труднощами надав йому пристойного вигляду; але він усе ж таки мені не сподобався, хоч я кілька разів переробляв його.

Примітка. Я скоро перестав святкувати неділю, бо перестав відзначати її на стовпі й загубив лік дням.

13 листопада. Сьогодні йшов дощ. Він дуже відсвіжив мене й охолодив землю, але весь час була гроза; це мене дуже злякало, бо я боявся за свій порох. Ледве гроза пройшла, я вирішив розподілити весь свій порох на маленькі частини, щоб не боятись за нього.

14, 15 та 16 листопада. Ці три дні я майстрував маленькі ящики для пороху, кожний не більше як на один або два фунти. Розподілив весь

порох по ящиках і поставив їх у безпечніші, далекі одне від одного місця. Вчора забив величезну птицю; її м'ясо дуже смачне, але як її назва — не знаю.

17 листопада. Сьогодні я почав довбати скелю за наметом, щоб поширити свою садибу й зробити її ще вигіднішою.

Примітка. Для цієї роботи мені конче потрібні три речі: мотика, лопата й тачка або кошик, а цього в мене немає. Тим-то я втримався від роботи й почав вигадувати, чим замінити ці знаряддя або як їх зробити. Замість мотики я спробував працювати залізним ломом, але він дуже важкий. Далі — лопата або заступ; без них я ніяк не можу обійтись, але як зробити їх самому — не знаю.

18 листопада. Шукаючи в лісі будівельний матеріал, знайшов те, або ж подібне до нього, дерево, що зветься в Бразілії залізним за його надзвичайну твердість. З великими труднощами і дуже попсувавши сокиру, я зрубав одне таке дерево і насилу приволік його додому, бо воно було страшенно важке. З нього я вирішив зробити лопату. Дерево було таке тверде, що ця робота забрала в мене дуже багато часу, але іншого виходу в мене не було. Потроху я надав обрубкові форми лопати, причому держак вийшов не гіршим за ті, що роблять у нас в Англії. А широкий кінець служив мені недовге, бо він не був оббитий залізом. Проте лопата досить добре служила мені для грабарських робіт. Мабуть, жодної лопати в світі не виготовляли таким способом і так довго.

Мені бракувало ще коша або тачки; але коша я ніяк не міг зробити, бо не мав гнучких прутів; принаймні мені досі не пощастило знайти їх. Мені здавалось, що тачку я міг би зробити, тільки крім колеса, бо як його робити, не мав ніякого уявлення. До того ж для осі потрібен залізний шворінь, якого в мене не було, і цю роботу довелося кинути. Щоб виносити викопану землю, я зробив щось ніби корито, в якому чорнороби носять вапно для мулярів. Зробити корито було мені не так важко, як лопату, а втім, усе разом — лопата, марні спроби зробити

тачку і праця над коритом — відібрало в мене не менше як чотири дні, виключаючи той час, коли вранці я блукав з рушницею, від чого я рідко відмовлявся. Майже не було випадку, щоб я не приносив собі чого-небудь на їжу, [66] 23 листопада. Поки я готував це знаряддя, решта роботи лежала. Закінчивши його, я знову взявся до печери. Копав скільки дозволяли час і сили, поширюючи та поглиблюючи її цілих вісімнадцять днів, щоб у ній могло до ладу розміститись усе моє добро.

Примітка. Весь цей час я поширював печеру для того, щоб вона могла правити мені і за комору, і за кухню, і за їдальню, і за льох. Жив я, як і раніше, весь час у наметі, крім дощової пори року, коли не міг захиститись там від дощу. Згодом я влаштував над своїм двориком щось подібне до даху, проклавши від огорожі до схилу гори жердини і вкривши їх водоростями та великим листям.

10 грудня. Я думав, що вже впорався з печерою, чи льохом, коли несподівано (я, мабуть, зробив її надто широкою) вгорі з одного боку відвалилася земля. Це мене перелякало, і не без підстави: якби я був тоді там, то, напевне, не потребував би вже гробокопа. Цей сумний випадок завдав мені багато клопоту й нової праці: треба було вибрати землю, що завалилась, а головне — довелося підпирати стелю, бо інакше я не міг бути певний, що завал не повториться.

11 грудня. Сьогодні взявся до цієї роботи. Поки що підпер стелю двома стовпами; на вершку кожного укріпив навхрест по дві дошки. Цю роботу я скінчив на другий день. Поставив ще кілька таких стовпів, а за тиждень остаточно укріпив склепіння. Стовпи стоять в ряд і служать перегородками в моєму льоху.

17 грудня. Від цього дня й до 20 я припасовував у льоху полиці, забивав цвяхи в стовпи й розвішував усе те, що можна було повісити. Тепер я вже дав деякий лад у своєму помешканні.

20 грудня. Переніс усі речі й розклав по місцях. Прибив кілька маленьких поличок для харчів; вийшло щось подібне до буфета. Дощок залишилося дуже мало; я зробив собі також іще один стіл.

24 грудня. Цілу ніч і день ішов дощ; я не виходив із дому.

25 грудня. Дощ безперестанку.

26 грудня. Дощ стих; земля дуже похолоднішала й стала приємнішою.

27 грудня. Підстрелив двох козенят; одно забив, а друге поранив у ногу так, що воно не могло втекти. Я піймав його і привів додому на мотузці. Вдома оглянув його ногу; вона була перебита, і я забинтував її. [67]

Примітка. Я дуже дбав, щоб воно вижило. Зламана нога зрослась дуже добре, зміцніла на диво. Я так довго ходив за ним, що воно стало ручним, паслось на моріжку коло моїх дверей і не хотіло йти від мене. Тоді мені вперше спало на думку завести собі свійських тварин, щоб забезпечити собі харчування на той час, коли в мене не буде куль та пороху.

28, 29, та 31 грудня. Велика спека й ніякого вітру. Виходив із дому лише вечорами по їжу. Весь цей час розставляв речі в своєму помешканні.

1 січня. Спека триває; проте ходив на полювання двічі: зранку та ввечері. Опівдні відпочивав. Увечері пройшов долиною далі, в глиб острова, і побачив там силу кіз; але вони дуже полохливі й не підпускають близько до себе. Хочу спробувати пополювати на них з собакою.

2 січня. Сьогодні взяв з собою собаку й нацькував його на кіз; я помилився, бо вони всі повернулись проти собаки, а він дуже добре зрозумів небезпеку й не схотів підійти ближче.

3 січня. Почав будувати огорожу, або стіну, бо ще боявся нападу, і вирішив зробити її дуже міцною та товстою.

Примітка. Цю стіну я описав раніше і тому навмисне обминаю все, що сказано про неї в моєму щоденнику; досить буде зауважити, що я морочився з нею з 3 січня до 14 квітня, хоч вона мала не більше як двадцять чотири ярди завдовжки понад скелею та ярдів з вісім від скелі до гори; вхід до льоху був у центрі півкола.

Весь цей час я працював дуже ретельно; траплялося, що дощі переривали мою роботу на кілька днів і навіть тижнів, але мені здавалося, що до закінчення цієї стіни я не зможу почувати себе в цілковитій безпеці. Важко повірити, скільки невимовно тяжкої праці вклав я в цю роботу; найважче було носити з лісу кілки й забивати їх у землю, бо я брав далеко товщі, ніж треба.

Скінчивши огорожу й укріпивши її зовні дерновим насипом, я заспокоював себе тим, що коли б на острів прибули люди, то вони не помітили б тут нічого схожого на людське житло; і це було дуже добре, як довів випадок, про який розповім далі.

Протягом цього часу, коли дощі дозволяли мені це, я щодня обходив ліс, шукаючи дичину, і під час цих [68] обходів часто робив корисні для мене відкриття. Зокрема я знайшов особливу породу диких голубів, що гніздяться не на деревах, як наші дикі голуби, а в розколинах скель. Одного разу я вийняв пташенят із гнізда, щоб вигадувати їх дома й приручити, але, вирісши, вони полетіли від мене — може, тому, що я не мав потрібного для них корму. Проте я часто знаходив їхні гнізда й брав пташенят, м'ясо яких було дуже смачне. Тепер, упорядковуючи своє господарство, я побачив, що мені бракує багатьох потрібних речей.

Зробити все самому я спочатку вважав за неможливе; та й справді, дечого, як, наприклад, обтягти обручами бочку, я так і не зміг ніколи зробити. У мене були, як я вже казав, два або три барильця з корабля, але, хоч як я старався, мені не вдалося зробити жодного, дарма що на що роботу я витратив кілька тижнів. Я не міг ні вставити днища, ні звести клепок так щільно, щоб вони не пропускали води, а тому довелося відмовитись від цього. Далі, мені були дуже потрібні свічки, бо, як тільки починало смеркати — а це бувало звичайно близько семи годин,— я мусив лягати спати. Я часто згадував про ту скибу воску, з якої робив собі свічки під час своїх африканських пригод; але тепер її в мене не було. Я зарадив собі тим, що забивши козу й зберігши лій, я виліпив потім із глини мисочку, обпалив її на сонці, а на гніт взяв клоччя й зробив собі каганець, хоч і не такий ясний, як свічка. Тим часом трапилося так, що нишпорячи в своїх речах, я знайшов невеличкий мішок з зерном для птиці, що зостався на судні від попереднього рейсу з Лісабона. Мішок був мені потрібний для чогось іншого (здається, під порох, коли я розкладав його малими частинами, боячись грози), і я висипав цю потеруху коло своєї фортеці, під горою.

Це було невдовзі перед початком великих дощів, про які я вже говорив. Я давно вже забув про це, не пам'ятав навіть, де саме витрусив мішок, коли приблизно через місяць побачив кілька маленьких зелених стеблинок, які щойно вилізли з землі. Я подумав, що це не бачена ще мною рослина, проте дуже здивувався, коли трохи згодом побачив десять-дванадцять колосків чудового зеленого ячменю, того ж самого сорту, що й наш європейський, навіть наш англійський.

Важко описати подив і збентеження, які викликало в мене це відкриття. Досі я зовсім не керувався релігійними мотивами; у мене в голові було дуже мало думок [69] про релігію, і всі події мого життя, важливі й дрібні, я пояснював собі випадком або звичайною у нас легковажною фразою — волею божою. Я ніколи й не запитував себе, яку мету має провидіння і як керує воно подіями в цьому світі. Але, побачивши цей ячмінь, що виріс, як я знав, у непридатному для зерна кліматі, а головне, невідомо як сюди потрапив, я був дуже вражений і

почав вірити, що це бог дивно проростив його без насіння тільки для того, щоб прохарчувати мене на цьому дикому, безрадісному місці.

Ця думка трохи зворушила мене і викликала на моїх очах сльози. Я був щасливий від свідомості, що таке велике диво природи сталося ради мене; та я ще більше здивувався, помітивши поблизу, під схилом скелі, рідкі стебельця іншої рослини. Виявилося, що то був рис, уже відомий мені, бо під час свого перебування в Африці я бачив, як він росте.

Я не тільки думав, що ячмінь та рис послало мені саме провидіння, а й не мав сумніву, що вони ростуть і в інших місцях на острові. Я обійшов усю частину острова, де бував раніше, винишпорив усі куточки, зазирнув під кожну грудку землі, але ні рису, ні ячменю не знайшов. Нарешті я згадав про мішок з кормом для птиці, який я витрусив на землю коло мого житла, і моє здивування зникло; а разом з відкриттям, що все це природна річ, признаюсь, простигла і моя гаряча вдячність провидінню. А втім, те, що трапилось зі мною, було майже таке ж саме непередбачене, як і чудо, і в кожному разі заслуговувало не меншої вдячності. Справді, руку провидіння видно було хоч би в тому, то в усьому збіжжі, зіпсованому пацюками, лишилося непошкоджених десять-дванадцять зернин, що ніби впали з неба. І треба ж було мені витрусити їх із мішка в цьому затишному місці, де вони були в холодку під високою горою і швидко проросли; якби я витрусив їх десь-інде, їх спалило б і знищило б сонце.

Звичайно, я дбайливо і вчасно зібрав усі колосочки, а це сталось десь наприкінці червня. Я підібрав кожне зернятко й вирішив посіяти їх усі знову, сподіваючись, то в майбутньому буде в мене досить збіжжя, щоб давати мені хліб. Але тільки на четвертий рік я зважився взяти маленьку частину зерна собі на їжу, про що я розповім свого часу.

Справа в тому, що в мене загинуло майже все насіння, посіяне першого разу, бо я не вгадав сезону й посіяв [70] перед засушливою порою року. Не все насіння зійшло, але про це я теж розповім далі.

Крім ячменю, в мене, як я вже казав, виросло двадцять-тридцять стеблин рису, який я зібрав так само дбайливо і з тією ж самою метою — готувати з нього хліб або, вірніше, будь-яку страву, бо я знайшов спосіб готувати його, не пікши. Але це було пізніше. Вертаюсь знову до мого щоденника.

Всі ні три чи чотири місяці я працював над стіною дуже повільно, щоб швидше скінчити її, 14 квітня я закінчив її і вирішив, що буду входити до себе й виходити не дверима, а через стіну з допомогою драбини, щоб знадвору не було ніяких ознак мого житла.

16 квітня, Скінчив драбину; переліз через стіну, забрав за собою драбину й залишив її всередині. Тепер я загороджений з усіх боків; усередині огорожі місця у мене досить, і потрапити сюди знадвору можна тільки перелізши через стіну.

Та другого ж дня після того, як я скінчив свою стіну, вся моя праця мало не пропала марно, та й сам я трохи не загинув. От що сталося; я щось робив в огорожі за наметом, біля входу до печери, коли на до мною посипалась земля зверху печери та "з краю гори над моєю головою і два передні стовпи, поставлені мною, впали з страшним тріском. Я дуже злякався, але не довідався про причини цього випадку й подумав, що це, як і раніше, завалилось склепіння. Боялись, щоб мене не засипало новим завалом, я побіг до драбини і переліз через стіну, не почуваючи себе безпечно всередині огорожі. Ледве я зійшов на землю, як ясно зрозумів, що цього разу завал у печері трапився від страшного землетрусу. Земля підо мною хиталась, і за яких-небудь вісім хвилин сталися три такі сильні удари, що від них розсипалася б наймічніша будівля, якби вона стояла тут. Від скелі біля моря, за півмилі від мене, відвалилась верхівка й упала з таким гуркотом, якого я не чув зроду. Море теж хвилювалось і клекотіло; мені навіть здається, що удари під водою були сильніші, ніж на острові.

Все це так вразило мене, бо нічого подібного я ніколи сам не бачив і ні від кого не чув, що я був зовсім приголомшений. Від хитання грунту в

мене почалась морська хвороба, немов від гойдання на морі; проте гуркіт від падіння скелі привів мене до пам'яті: до мене вернулась притомність, і я з жаху завмер від думки, [71] що гора може завалитись на мій намет і назавжди поховати все моє добро.

Після третього удару все стихло, і я підбадьорився, але все ще не зважувався перелізти назад через стіну, бо боявся, щоб мене не засипало живцем. Я сидів на землі в глибокій тузі й не знав, що робити. За весь цей час у мене не було жодної серйозної релігійної думки,— нічого, крім звичайних слів: "Господи, згляньсяна мене". Але як тільки небезпека минула, я забув і їх.

Поки я так сидів, навколо смеркло й нахмарилось, немов перед дощем. Незабаром подув вітрець. Він потроху міцнішав, і через півгодини забушував страшенний ураган. Море запінилось, завирувало й почало бити об берег. Дерева виривало з корінням; то було жахливе видовище. Так тривало години три; тоді буря почала стихати, а ще через дві години настав мертвий штиль і пішов заливний дощ.

Весь час, поки тривала буря, я сидів на землі, пригнічений страхом і відчаєм. Мені раптом спало на думку, що дощ і вітер були, мабуть, наслідком землетрусу. Тоді, виходить, він скінчився і я можу повернутись до свого життя. Ця думка підбадьорювала мене, а може, й дощ надав мені рішучості. Я переліз назад через стіну й сів у наметі, але дощ був такий буйний, що мало не прибивав намет до землі, і я був змушений перейти до печери, хоч і боявся, щоб вона не завалилась мені на голову. Ця злива додала мені праці — довелось робити в огорожі відтулину для стоку води, бо інакше вона залила б мою печеру. Просидівши там деякий час і побачивши, що підземні удари спинились, я почав заспокоюватись. Для бадьорості, якої я дуже потребував, я підійшов до свого "буфета" й ковтнув трохи рому. Взагалі я витрачав ром дуже обережно, бо знав, що, коли вийде мій запас, мені ніяк не можна буде поновити його.

Всю ніч і більшу частину наступного дня лив дощ, і я не міг вийти з дому. Тепер, трохи заспокоївшись, я почав серйозно обмірковувати своє становище і дійшов висновку, що коли на цьому острові трапляються землетруси, мені не можна жити в печері. Отже, треба перенести намет кудись на відкрите місце, а щоб забезпечити себе від нападу звірів та людей, обгородити його стіною так само, як і тут. Було ясно, що, лишаючись у печері, я рано чи пізно буду похований живцем. [72] Так міркуючи, я вирішив перебратися з своїм наметом кудись-інде, бо, справді, він стояв на небезпечному місці, під виступом гори, що під час нового землетрусу могла завалитись на нього. Два наступні дні — 19-го та 20-го — я розшукував нове місце для житла й обмірковував, як здійснити свій план. Від страху, що мене може засипати, я ночами не міг спати; боявся я спати й поза огорожею. А проте, коли я, сидячи в своєму куточку, дивився, як затишно я влаштувався, який лад у моєму господарстві і як добре я забезпечений від ворогів, мені дуже не хотілося переселятись. Крім того, була в мене й така думка, що на переселення треба дуже багато часу, отже, мені все одно доведеться миритись з небезпекою, поки я не укріплю нового місця так, щоб туди можна було перебратись. Дійшовши такого висновку, я заспокоївся, але все ж вирішив, не марнуючи часу, взятись до будування на новому місці огорожі з частоколу та канатів такої ж самої круглої форми, і як тільки вона буде готова, перенести в неї намет. Але поки нова огорожа не буде закінчена, я мав лишатись на старому місці. Це було 21 квітня.

22 квітня. Другого дня вранці я почав міркувати про те, як здійснити свою думку. Головна перешкода полягала у відсутності знаряддя. У мене були великі сокири й багато малих (ми везли їх для торгівлі з індійцями), але від частого вжитку і від того, що доводилось рубати дуже тверде й сучкувате дерево, всі вони вищербились і затупились. Правда, в мене було точило, але я не міг одночасно точити й крутити камінь. Мабуть, жоден державний муж не думав стільки над своїми великими політичними питаннями і жоден суддя — над життям та смертю людини, як я над своєю роботою. Нарешті я припасував до точила колесо з шворкою, щоб крутити його ногою, і мав тепер обидві руки вільні.

Примітка. Ніколи раніше не бачив я в Англії такого приладдя, або принаймні не придивлявся, як воно робиться, хоч пізніше довідався, що воно там дуже поширене. Крім того, мій камінь був дуже великий і важкий, і влаштування цього приладу та вдосконалення його забрало в мене цілий тиждень.

28 та 29 квітня. Ці два дні я гострив свій інструмент, і мій пристрій працює дуже добре.

30 квітня. Сьогодні я помітив, що мій запас сухарів набагато поменшав: оглянувши його, я вирішив обмежуватись [73] лише одним сухарем на день; це дуже засмутило мене.

1 травня. Сьогодні вранці, під час відпливу, я побачив далеко на березі якусь чималу річ, схожу на бочку. Коли я підійшов подивитись, виявилось, що це було невеличке барило і два чи три уламки від корабля, які, мабуть, викинуло на берег під час останнього урагану. Я подивився в той бік, де стирчала корабельна і снасть, і мені здалось, що вона висунулася з води більше, ніж це було раніше. Я оглянув барило й виявив, що воно з порохом, але він підмок і затвердів. Проте я викотив барило трохи вище й попрямував мілиною до решток корабля, щоб обшукати їх іще раз.

Підійшовши ближче, я помітив, що корабель якось чудно перемістився. Ніс, що раніше був похований у піску, піднявся принаймні на шість футів, а корму, яку розтрощило й відокремило від решти корабля невдовзі після моїх останніх відвідин, тепер відкинуло водою геть, і вона лежала боком. Крім того, до корми нанесло стільки піску, що тепер, при відпливі, я міг підійти до корабля, тоді як раніше мусив пливти до нього з чверть милі. Це спочатку здивувало мене, але я скоро зміркував, що це був наслідок землетрусу. Через нього корабель розбився ще більше; тому до берега щодня прибивало вітром та течією різні винесені з нього хвилями речі.

Все це відвернуло мої думки від планів переселення. Весь день я робив спроби пролізти всередину корабля, але даремно, бо він весь був засипаний піском. Та це мене не турбувало; я вже навчився не вдаватися у розпач ні від чого. Я почав розтягати корабель частками, бо знав, що в моєму становищі все придасться.

3 травня. Сьогодні я почав працювати пилкою і спиляв на кормі бімс, який, на мою думку, скріпляв собою шканці; перепилявши його, я вигріб пісок з того боку корми, що був зверху. Але почався приплив, що примусив мене тимчасово припинити роботу.

4 травня. Ловив рибу, але жодної їстівної не піймав; ловив, поки не стомився, і саме тоді, як хотів уже кидати, піймав молодого дельфіна. Вудка в мене була саморобна: волосінь я зробив із прядива від старого каната, а гачка в мене зовсім не було. Проте на мою вудку часто ловилося стільки риби, що я міг їсти її досхочу; я їв її в'яленою, висушуючи на сонці.

5 травня. Працював над рештками корабля й підпиляв [74] другий бімс. Віддер від палуби три великі соснові дошки, зв'язав їх докупи і, коли почався приплив, переправив на берег.

6 травня. Працював на кораблі; вийняв деякі залізні частини, в тому числі й кілька шворнів; працював скільки було сили і вернувся додому зовсім виснажений. Думаю кинути цю роботу.

7 травня. Знову ходив на корабель, але не для того, щоб працювати; бімси вже перепиляні, і палуба зовсім розсілась від своєї власної ваги; я міг заглянути всередину, але там було повно води й піску.

8 травня. Ходив на корабель з залізним ломом; вирішив розібрати всю палубу, яка тепер зовсім очистилася від піску. Відірвав дві дошки й пригнав їх до берега з припливом. Лом покинув на кораблі, щоб працювати ним завтра.

9 травня. Був на кораблі й ломом пробив хід у трюм; намацав там кілька бочок, звільнив їх ломом, але розбити не спромігся. Намацав також рулон англійського листового свинцю, трохи підняв його, але виволокти не зміг, бо він дуже важкий.

Від 10 до 14 травня. Щодня ходив на корабель. Добув багато шматків дерева, дощок, брусів і два чи три центнери заліза.

15 травня. Сьогодні брав з собою дві сокири; спробував відрубати кусок листового свинцю, поставивши лезо однієї сокири на свинець і б'ючи по ній другою; але через те, що свинець лежить фута на півтори під водою, я не міг ударити сокирою як слід.

16 травня. Вночі був великий вітер, і, здається, вода розбила корабель ще більше. Я довго шукав в лісі голубів на їжу, затримався, і приплив завадив мені сьогодні піти на корабель.

17 травня. Бачив кілька уламків, прибитих до берега милі за дві від мого житла. Вирішив піти подивитись на них і побачив, що це кусок корабельного носа, але надто важкий, щоб його можна було принести.

24 травня. Аж до сьогодні я щодня працював на кораблі; насилу розхитав ломом кілька речей, і під час першого ж припливу наверх випливло кілька бочок та дві матроські скриньки. Але вітер дув з острова, і того дня ніщо не припливло до берега. Зате сьогодні прибило кілька уламків і величезну бочку бразільської свинини, щоправда, зовсім зіпсованої солоною водою та піском. Я працював до 15 червня щодня, крім того часу, коли треба було ходити роздобувати собі їжу. Для полювання я завжди призначав такі години, щоб з початком відпливу бути готовим працювати. Я назбирав досить дерева, дощок та заліза, щоб зробити добрий човен, коли б я вмів цього. Я добув також з центнер листового свинцю.

16 червня. Знайшов на березі величезну черепаху. Це була перша, яку я побачив, і це тільки через свою невдачу, а не тому, що черепах тут не було або було надто мало. Якби я потрапив на другий бік острова, я міг би мати їх сотні щодня, хоч, як виявилось пізніше, може, дорого заплатив би за них.

17 червня. Весь день я смажив черепаху. Я знайшов у ній з шістдесят яєць. Мені здавалось, що я зроду не їв такого смачного м'яса, бо, відколи я оселився в цьому жахливому місці, у мене була сама козлятина та дичина.

18 червня. Весь день ішов дощ, і я сидів дома. Мені здалось, що дощ холодний; мене трохи морозить, хоч я знаю, що на цих широтах холоду не буває.

19 червня. Дуже хворий; мене морозить так, ніби надворі холодно.

20 червня. Не спав цілу ніч: страшенний біль у голові і напад пропасниці.

21 червня. Зовсім хворий; страшенно боюся розхворітись — що тоді зі мною буде без допомоги! Молився вперше після шторму коло Гулля, але мало усвідомлював, що і як говорю; всі мої думки поплутались.

22 червня. Трохи полегшало, але я досі з жахом чекаю нового погіршення.

23 червня. Знову погано; морозило, і боліла голова.

24 червня. Багато краще.

25 червня. Сильний напад пропасниці. Годин із сім мене кидало то в холод, то в жар; після цього я дуже знесилів і пітнів.

26 червня. Краще; запас м'яса у мене вийшов, і я ходив на полювання, хоч і почував себе дуже кволим. Забив козу і насилу доніс її додому; засмажив трохи й поїв. Хотів зварити з неї суп, але в мене немає горщика.

27 червня. Знову такий сильний напад пропасниці, що я весь день лежав, не ївши й не пивши. Я вмирав від спраги, але був такий кволий, що не міг підвестись і принести води. Знову молився, але думки плутались; я не міг пригадати жодної молитви, і тільки вигукував: [76]

"Господи, згляньсяна мене! Господи, помилуй мене! Господи, поможи мені!" Так я пролежав дві чи три години, поки не скінчився напад. Тоді я заснув і не прокидався до пізньої ночі, а коли прокинувся, почув себе краще, хоч був дуже кволий. Мені дуже хотілось пити, але через те, що в наметі не було води, я мусив долежати до ранку і знову заснув. Цього разу побачив страшний сон. Снилося, ніби я сиджу на землі за огорожею на тому місці, де сидів після землетрусу, коли задув ураган, і бачу, як зверху, з величезної чорної хмари, вся в огні сходить людина. Полум'я, що огортало її, було таке сліпуче, що на неї ледве можна було дивитись. Не можу висловити, яке страшне було її обличчя. Коли ноги її торкнулись землі, земля задрижала, як то було під час землетрусу, і все повітря освітилось, вжахнувши мене, ніби незліченними вогнями. Ступивши на землю, людина відразу пішла до мене з довгим списом у руці, ніби намірялась убити меле. Коли вона зійшла на горбок поблизу, то заговорила до меле, і я почув невимовно страшний голос. Все, що я зрозумів, було: "Незважаючи на всі випробування, ти не покаявся і тепер мусиш померти". І я побачив, як на цьому слові людина піднесла спис, щоб убити мене. Той, кому доведеться колись читати це оповідання, не здивується, що я неспроможний описати, до якої міри вразив мене цей страшний сон, особливо тоді, коли я спав. Не можна також описати, як запав він мені в душу, коли я прокинувся й зрозумів, що це був тільки сон.

Лихо! В мене не було пізнання бога. Добрі напучення моїх батьків вивітрились за вісім років мого безупинного блукання по морях з такими

самими, як і я, нечестивцями, цілком байдужими до релігії. Я не пригадую, щоб за весь той час моя думка хоч раз звернулась до бога або щоб я хоч раз оглянувся на себе та замислився над тим, що робив. На мене найшло якесь моральне запаморочення: у мене не було поривань до добра і не було розуміння зла. Своєю черствістю, легковажністю та нечестивістю я анітрохи не відрізнявся від найгрубішого з наших матросів. У небезпеці я нітрохи не боявся бога і не дякував йому за звільнення від неї.

До розповіді про те, що сталося зі мною, я додам іще одну дуже звичайну річ: незважаючи на всі пережиті мною нещастя, я ніколи не догадувався, що це — перст божий або справедлива кара за мій гріх, за моє [77] повстання проти батька, за мої теперішні тяжкі гріхи і за все моє неправедне життя. Під час своєї ризикованої подорожі вздовж пустинних берегів Африки я не думав про те, що зі мною буде, і ніколи не просив бога чи провидіння скерувати мене на правдиву путь або визволити з небезпеки, яка, безперечно, загрожувала мені і від хижих звірів, і від жорстоких дикунів. Я не думав про бога й провидіння і діяв, як багато грубих людей, інстинктивно, слухаючись тільки голосу розсудку. Та хіба тільки це! Коли в морі мене врятував і взяв на свій корабель португальський капітан, що повівся зі мною дуже щиро, з пошаною та співчуттям, я й на думці не мав подякувати за це богові. Коли я знову зазнав аварії і мав потонути біля цього острова, я не відчув каяття й не побачив у цьому справедливої кари. Я тільки часто говорив самому собі, що я нещасна істота і родився на довічне нещастя.

Щоправда, коли я ступив на берег цього острова, коли я зрозумів, що вся команда нашого корабля потонула і тільки я один врятувався, мене обняв якийсь захват, якийсь душевний порив, що, з божою допомогою, міг би перетворитись на справжнє почуття вдячності. Та цей порив, якщо можна його так назвати, скінчився тим, чим і почався,— звичайною тваринною радістю. Він не викликав ні міркування про надзвичайну доброту руки, що врятувала мене, коли всі загинули, ні запитання, чому провидіння було таким милосердним саме до мене. Моя радість була звичайною радістю, яку почуває кожний моряк, коли

непошкодженим вибирається на берег після аварії, тією радістю, яку він топить у першій чарці пуншу, а потом забуває. І так я жив весь час до цієї хвилини. Навіть пізніше, коли, добре розміркувавши, я усвідомив весь жах свого становища, всю безпорадність своєї самотності, повну відірваність від людського товариства, без надії на порятунок,— моє горе все ж таки зникло, тільки-но з'явилась можливість залишитись живим і не вмерти з голоду. Я заспокоївся, почав працювати, щоб задовольнити свої щоденні потреби й зберегти своє життя, а якщо інколи й журився за свою долю, то найменше вбачав у ній небесну кару, перст божий. Такі думки рідко спадали мені в голову.

Проростання зерна, як це зазначено в моєму щоденнику, справило на мене деяке враження, і, поки я пояснював його собі чудом, побожні думки не залишали [78] мене. Ти як тільки думка про чудо відпала, відлетів і мій побожний настрій, як я вже про це розповідав. Навіть землетрус,— хоч у природі немає грізнішого явища, що безпосередніше показувало б невидиму вищу силу, бо лише вона єдина може утворювати такі явища,— навіть він не справив на мене глибокого враження. Минули перші хвилини переляку — згладилось у пам'яті й перше враження. Я не думав ні про бога, ні про суд божий. У нещастях, що трапились зі мною, я так мало бачив караючу руку, ніби жив у найщасливіших умовах.

Але тепер, коли я захворів і картина смерті змалювалась на дозвіллі передо мною дуже яскраво,— тепер, коли мій дух почав знемагати під тягарем хвороби, а тіло знесилилось від жорстокої пропасниці, прокинулась совість, що так довго спала в мені. Я почав гірко докоряти собі за минуле. Я зрозумів, що своєю неправедною поведінкою сам накликав на себе гнів божий і ті жорстокі удари, що впали на мене один по одному. Так думки мучили мене другого й третього дня моєї хвороби; в гарячці, під тиском жорстоких мук совісті, в мене виривались з уст слова, схожі на молитву, хоч я й не можу сказати, чи висловлював я в ній бажання та надії. Це скоріше був голос безумного страху та відчаю. Думки мої плутались, я тяжко винуватив себеј а жах смерті в моєму нещасному становищі запаморочував мені голову новими передчуттями.

В такому збентеженні я не знав, що говорив мій язик. Це, мабуть, були такі вигуки, як: "Господи, що я за нещасна істота! Якщо я розхворіюсь, то, напевне, помру, бо ніхто мені не допоможе! Що зі мною буде?" З моїх очей полились рясні сльози, і після того я ще довго не міг говорити. Тоді я згадав добрі поради свого батька та його пророкування, наведені на початку цього оповідання, що коли я не відмовлюсь від свого безумного кроку, то на мені не буде благословення божого; колись я шкодуватиму, що знехтував його порадою, але тоді, можливо, нікому буде допомогти мені виправити свій божевільний вчинок. Я згадав ці слова і вголос сказав: "Тепер здійснюються слова мого дорогого батька! Кара божа спіткала мене, і немає кому допомогти мені або вислухати мене. Я не послухав голосу провидіння, що поставило мене в такі умови, де я міг бути щасливим і спокійним. Але я не схотів зрозуміти цього сам, не послухав і науки своїх батьків. Я покинув їх [79] оплакувати моє безумство і тепер сам плачу від його наслідків. Я відкинув їхню допомогу й підтримку, що вивели б мене в люди й полегшили б мені життя, а тепер мені доводиться боротися з труднощами, що переважають людську силу,— боротись самому, без підтримки, без слова втіхи й поради". І я скрикнув: "Господи, захисти мене, бо горе моє надто велике!" Це була моя перша за довгі роки молитва, якщо я можу так назвати цей вигук.

Але вертаюсь до щоденника.

28 червня. Я трохи відсвіжився сном і, відчувши, що напад пропасниці зовсім минув, устав; і хоч сон нагнав на мене великого жаху, все ж таки я зміркував, що напад може повторитись наступного дня, і тому вирішив заздалегідь підготуватись, щоб мати під рукою все необхідне, якщо хвороба повернеться. Насамперед я повно налив водою величезну чотирикутну пляшку й поставив її на стіл недалеко від ліжка; а щоб позбавити воду тих властивостей, що викликають пропасницю та застуду, я влив у неї з чверть пінти рому й розмішав її. Потім я відрізав козлятини й засмажив на вугіллі, але з'їв дуже мало. Трохи прогулявся; але був немічний, до того ж на серці в мене було дуже важко від думок про моє нещасне становище, а також від страху, що хворість

повернеться наступного дня. Смерком я повечеряв трьома черепашачами яйцями, які спік у попелі. Перед вечерею помолився, і це, наскільки пригадую, за все моє життя була перша трапеза, для якої я попросив благословення божого. Поївши, знову спробував пройтись, але був такий кволий, що ледве міг нести рушницю, без якої ніколи не виходив з дому. Я пройшов небагато, сів на землю й почав дивитись на море, що стелилось передо мною, рівне та широке. І коли я сидів, у моїй голові снувались думки: "Що таке земля й море, які я бачив так багато? Звідки вони взялись? І що таке я сам і всі інші створіння, дикі й свійські, люди й звірі? Звідки ми походимо? Напевне, всіх нас створила якась таємнича сила, що створила й землю, море, повітря та небо. І що це за сила? Природно було зробити висновок, що все це створив бог. А якщо все це створив бог, то, виходить, він керує всім цим, бо сила, що може створити всі ці речі, безумовно, може й керувати ними та направляти їх. А коли так, то у великому коловороті цього світу ніщо не може трапитись без його відома та призначення. [80]

Коли ніщо не трапляється без його відома, то він знає, що я тут і що я в такому жахливому становищі. А коли ніщо не трапляється без його призначення, то, виходить, усе те, що трапилось зі мною, він судив мені. Цим висновкам ніщо не перечило; тому я спинився на думці, що все, що зі мною трапилось, призначив мені бог; що в цьому нещасному становищі я опинився з його волі, бо він має владу не тільки надо мною, а й над усім світом. Безпосередньо після цього виникли такі питання: за що ж бог так покарав мене? Що я зробив, у чому моя вина? Але тут відразу сумління спинило мене, немов це було блюзнірство, і чийсь голос ніби сказав мені: "Нещасний! І ти ще запитуєш, що ти зробив? Огляньсь на своє гультяйське життя і спитай краще, чого ти не зробив. Спитай, як могло трапитись, що ти досі ще не загинув: чому ти не втонув на Ярмутському рейді, чому тебе не забили в сутичці з салеськими маврами? Чому тебе не пошматували хижі звірі на берегах Африки? Чому, нарешті, ти не втонув тут разом з усім екіпажем корабля? І ти запитуєш, що ти зробив!"

Я був вражений цими думками й не знаходив жодного слова, щоб відповісти собі. Замислений і сумний, підвівся я й пішов до свого притулку. Переліз через огорожу і хотів був лягти, але тривожні думки обгорнули мою душу, і я не міг заснути. Почало вже смеркати. Я засвітив свій каганець і сів на стілець коло стола. Побоювання, що хвороба вернеться, не покидало мене весь день, і я раптом згадав, що жителі Бразилії майже від усіх недуг лікуються тютюном. Я знав, що в одній із моїх скринь лежало кілька пакетів тютюну: один — покришеного, а решта — в жмутах листя.

Мною, безперечно, керувало небо, бо в скрині я знайшов ліки й для душі, і для тіла. Відчинивши її, я знайшов у ній те, що шукав,— тютюн. Але там лежало ще й кілька врятованих мною книжок; я взяв одну із згаданих уже біблій, в яку я доти не мав часу або, вірніше, бажання заглянути. Тепер я приніс її разом з тютюном у намет і поклав на стіл.

Я не знав, як уживають тютюн проти недуги; не знав навіть, чи допомагає він від пропасниці, і зробив кілька спроб, сподіваючись, що він так або так подіє. Передусім я взяв один лист, поклав його в рот і розжував. Тютюн був ще зелений і дуже міцний. До того ж я не був звиклий до нього; він спочатку майже зовсім запаморочив мені голову. Потім годину чи дві я [81] настоював його на ромі, щоб випити настій перед сном; нарешті я спалив трохи тютюну на жаровні і втягував носом дим, аж поки не почав задихатись. Це я повторив кілька разів. Відірвавшись на хвилинку, я спробував читати біблію, але від тютюну в мене так крутилося в голові, що незабаром я мусив відмовитись від читання, принаймні цього разу. Але пригадую, що, коли я навмання розгорнув біблію, мені впали в очі такі слова: "Поклич мене в день суму, і я визволю тебе, і тії прославиш мене". Ці слова дуже підходили до мого становища і справили на мене деяке враження, коли я читав їх, хоч і не таке велике, як згодом, бо слово "визволити" аж ніяк, сказати б, не промовляло до мене. Моє визволення було таке далеке і здавалось таким неможливим, що я пригадав, що сказали діти Ізраїля, почувши, що бог пообіцяв дати їм м'ясо: "Чи може бог послати трапезу в пустині?" Як і вони, я питав господа: "Чи можеш ти визволити мене звідси?" Цей

сумнів не покидав мене, адже протягом багатьох років у мене не було ніякої надії на визволення. Проте ці слова запали мені в душу, і я часто згадував їх.

Було вже пізно, а голова від тютюну так обважніла, що мені захотілось спати. Каганця я не погасив на той випадок, коли вночі мені що-небудь буде потрібне, і ліг на ліжко. Але попереду я зробив те, чого не робив зроду: став навколішки й почав молитись, просячи бога здійснити обіцянку й визволити мене, коли я покличу його в день суму. Закінчивши свою недоладну молитву. я випив тютюнового настою й ліг. Настій був такий міцний і такий поганий на смак, що я ледве проковтнув його. Він відразу кинувся мені в голову, і я міцно заснув. Коли я прокинувся на другий день, було, за сонцем, близько трьох годин пополудні. Мені здається навіть, що я проспав тоді не одну, а дві ночі її день і прокинувся тільки на третій день; принаймні нічим іншим я не можу пояснити собі, яким чином загубив я в своєму календарі один день, як це виявилось через кілька років. Коли б я поплутав рахунок, перетявши кілька разів екватор, я загубив би більше, ніж один день. А я загубив тільки один день, і мені ніколи не пощастило виявити, як це сталося. Так чи так, а сон дуже відсвіжив мене; я прокинувся бадьорим і веселим. У мене прибавилось сили, шлунок мій покращав, бо я був голодний; пропасниця того дня не повторилась, [82] і я взагалі почав швидко видужувати. Це було 29 червня.

30 числа, звичайно, був мій щасливий день. Я вийшов з рушницею, але не хотів дуже віддалятись від дому. Забив одного чи двох морських птахів, трохи подібних до білошийки, і приніс їх додому, але не зважився їсти, а обмежився кількома дуже смачними черепашачими яйцями. Увечері я знову випив ліків, що так допомогли мені напередодні, тобто тютюнового настою на ромі: але цього разу я випив його вже не так багато, тютюнового листя не жував і диму не вдихав. Проте другого дня, 1 липня, сталося не так, як я гадав: мене знову морозило, тільки не дуже.

2 липня. Знову вжив ліків усіма трьома способами, як і вперше, подвоївши кількість випитого настою.

3 липня. Напади покинули мене зовсім, хоч остаточно видужав я тільки через кілька тижнів. Поки я набирався сили, мої думки часто спинялись на біблейській цитаті: "Я визволю тебе", але неможливість визволитись була на перешкоді моїм надіям. Коли я сам себе бентежив такими думками, мені спало на розум, що я, зосередившись на визволенні від свого головного нещастя, знехтував уже здобутим визволенням; я спитав себе: "Хіба ж я не позбувся так чудесно недуги, найгіршого становища, в яке я міг потрапити і яке так лякало мене? Чим запобіг я цьому? Що робив я з свого боку? Бог визволив мене, але я не прославив його, тобто не замислився над цим і не подякував за це, як за визволення. Як же можу я сподіватись більшого визволення?" Це дуже зворушило моє серце; я зразу став навколішки і вголос подякував богові за своє видужання.

4 липня. Вранці взяв біблію, розгорнув її на новому заповіті й почав уважно читати; вирішив робити це щоранку й щовечора, не зв'язуючи себе певною кількістю розділів, а читаючи саме стільки, на скільки вистачить уваги. Невдовзі я серйозно взявся до цього читання й почув, що моє серце багато глибше й щиріше зворушилось від неправедності мого минулого життя. Враження від мого сну віджило, і слова: "Незважаючи на всі випробування, ти не покаявся" — раз у раз бриніли в моїх думках. Я щиро просив бога навчити мене каятись, коли одного дня з ласки божої трапилось так, що, читаючи писання, я дійшов до слів: "Він піднесений, як князь і визволитель, щоб давати каяття й розрішення [83] гріхів". Я кинув книгу і, здіймаючи руки до неба, з якимсь екстазом радості в серці голосно скрикнув: "Ісу-се, сину Давида! Ісусе, ти піднесений, як князь і визволитель! Навчи мене каятись!" Це була перша в справжньому розумінні цього слова молитва в моєму житті, бо тепер я молився, свідомий свого становища і з правдивою християнською надією, заснованою на силі слова божого. Відтоді я почав надіятись, що бог почує мене. Тепер я тлумачив згадані вище слова: "Поклич мене, і я визволю тебе" — зовсім інакше, ніж попереду.

Тоді вони викликали в мене лише думку про визволення від ув'язнення, в якому я перебував. Бо хоч на острові я був на волі, а все ж таки він був для мене справжньою в'язницею в найгіршому значенні цього слова. А тепер я оглядався на своє минуле з такою огидою і так жахався того, що зробив, що душа моя благала в бога тільки визволення від тягаря гріхів, надто важкого для неї. Щодо моєї самотності, то це ж дрібниця. Про визволення від неї я вже не молився і навіть не думав; адже самотність нічого не важила супроти цього. Я пишу це тут, бажаючи показати читачеві, як людині, що зрозуміла істину, визволення від гріхів дає більше щастя, ніж визволення від страждань. Але я покидаю ці міркування й вертаюсь до щоденника.

Хоч мені й жилося тепер не краще, ніж попереду, зате на серці в мене полегшало. Від постійного читання святого письма й молитов мої думки були скеровані на речі вищого порядку. Я зазнав внутрішнього спокою, якого не знав раніше; здоров'я та сили мої повернулись, і я заходився обставляти себе всім, чого мені бракувало, щоб жити якомога впорядкованіше.

Від 4 до 14 липня я ходив здебільшого з рушницею, але потроху, як людина, що не зовсім ще одужала після хвороби; бо важко уявити собі, як я тоді знесилів і виснажився. Моя система лікування від пропасниці була цілком нова, її, мабуть, ніколи до цього часу не вживали. Спробувавши її на собі, я не зважусь радити її нікому. Правда, вона припинила мою пропасницю, але разом з цим страшенно ослабила мене, і протягом деякого часу мене мучили корчі й нервовий дрож. Крім того, хвороба навчила мене, що залишатись під голим небом під час дощів, особливо під час грози та бурі, є найшкідливіша для здоров'я річ, і що дощі, які йдуть дощової пори, тобто у вересні та жовтні, не такі небезпечні, як ті, що перепадають у посуху. [84]

Я вже прожив на цьому нещасному острові коло десяти місяців; я був певний, що ніколи передо мною нога людська не ступала на ці пустинні береги, і вважав, що мені треба зовсім відмовитись від надії на визволення. Тепер, коли моє житло було забезпечене, я вирішив

грунтовніше обслідувати острів і подивитись, чи не знайду я на ньому ще інших, не знаних мені досі благ природи.

15 липня я почав уважніше досліджувати острів. Насамперед я пішов до бухти, де приставав з своїми плотами. Пройшовши миль з дві проти води, я переконався, що приплив не сягає далі і, починаючи з цього місця й вище, вода в струмку чиста та прозора. Через суху пору року струмок місцями майже пересох і ледве точився. По берегах його стелилися гарні савани, чи то луки — рівні, гладенькі, вкриті травою, а далі, на вищих місцях, що прилягали до горбків, мабуть, зовсім не досяжних для поводі, ріс рясний тютюн з високими й дебелими стеблами. Там були й інші рослини, яких мені раніше не доводилось бачити. Можливо, якби я знав їхні властивості, то міг би скористуватись ними. Я шукав касави, що її коріння індійці цих широт вживають як хліб, але не знайшов. Я бачив також величезні рослини з породи алое, але не знав, на що можна їх ужити; бачив і цукрову тростину, яка росла в дикому стані і тому була поганої якості. Поки що я задовольнився цим відкриттям і пішов додому, роздумуючи дорогою, як би навчитись розпізнавати властивості й добрі якості овочів та рослин, що я знайду; але нічого не вигадав. Під час мого перебування в Бразилії я так мало звертав уваги на тамтешню рослинність, що не знав навіть звичайних польових рослин; одно слово, моє знання майже не придалось мені при лихій годині.

16-го я пішов знову тією ж самою дорогою, але пройшов трохи далі, до гирла струмка й до луків, де починалась лісиста місцевість. В цій частині острова я знайшов різні овочі і, між іншим, багато динь на землі і винограду на деревах. Виноградні лози плелись по стовбурах дерев, і їх розкішні грона саме наливались, спілі та рясні. Це було несподіване відкриття, і я надзвичайно зрадів йому, хоч, навчений досвідом, їв мало винограду; я згадав, як під час мого перебування в Берберії кілька невільників-англійців померли там від дизентерії та пропасниці після того, як об'їлись виноградом. [85]

Але я вигадав чудовий вжиток для цього винограду, а саме — сушити його на сонці й виробляти з нього родзинки. Я думав, що вони будуть для мене смачною та здоровою стравою тоді, коли свіжого винограду вже не буде.

Я провів там цілий вечір і не вернувся додому. До речі, це була моя перша ніч поза житлом. На ніч я, згадавши свій попередній досвід, зліз на дерево і добре виспався на ньому, а вранці пішов далі. Судячи з довжини долини, я пройшов милі чотири в тому ж самому напрямі, тобто на північ, орієнтуючись на пасма горбів на півночі та півдні від мене. Наприкінці цієї путі лежала відкрита місцевість, що помітно знижувалась до заходу, а струмочок, що пробивався десь угорі, біг у протилежному напрямі, тобто на схід. Уся місцевість зеленіла, цвіла й пахла, як насаджений сад. Я спустився трохи в цю чарівну долину і з якоюсь таємною приємністю, хоч і не вільною від суму, нерозлучного зі мною, подумав, що все це моє, я владар і господар цієї землі; мої права на неї незаперечні, і, коли б я міг перемістити її, вона зробилася б такою ж безперечною власністю мого роду, як маєток англійського лорда. "Тут була сила кокосових пальм, апельсинових та лимонних дерев, але скрізь дикорослих, і лише на деяких із них були плоди, принаймні в той час. Проте я нарвав зелених лимонів, що були не тільки приємні на смак, але й дуже корисні для мого здоров'я. Згодом я пив воду з лимонним соком, що робив її дуже поживною; вона прохолоджувала та відсвіжала мене. Я мав тепер багато праці, збираючи фрукти та переносячи їх додому, бо вирішив запасти винограду та лимонів на дощову пору року, що, як я знав, уже наближалась. Для цього я назбирав винограду й склав його великою купою в одному місці, і меншою — в другому. Так само зробив я й з лимонами, склавши їх у третю купу. Потім, взявши з собою трохи винограду й лимонів, я пішов додому й вирішив прийти знову з мішками або з торбою та віднести додому решту. Отже, витративши на свою подорож три дні, я вернувся додому (так я буду тепер називати свій намет та печеру), але, поки я прийшов туди, виноград мій зовсім зіпсувався. Важкі, соковиті ягоди почавили одна одну і стали негодящими; лимони збереглись добре, але приніс я їх дуже мало. Другого дня (це було 19 липня) я знову рушив у путь, узявши два

невеличкі мішки, в яких я думав перенести [86] зібрані мною фрукти. Але я дуже здивувався, коли прийшов на місце, де склав виноград: мої розкішні грона були стоптані й розкидані по землі, а соковиті ягоди почасти з'їдені, почасти знищені. З цього я зробив висновок, що тут були якісь тварини, але які саме — я не знав. Переконавшись, що складати виноград у купи та переносити його в торбах неможливо, бо те, що я зберу, буде знищено та попсовано, я добрав іншого способу: нарвавши чимало винограду, я порозвішував його на деревах так, щоб він міг сохнути на сонці. Що ж до лимонів, то я забрав їх з собою, скільки мав сили підняти.

Вернувшись з подорожі додому, я з великою приємністю міркував про родючість цієї долини та її красу. Я думав про те, як гарно вона захищена від вітрів, як забезпечена водою та лісом, і дійшов висновку, що для свого житла я вибрав найгірше місце на острові. Тому я почав думати, як би перенести своє житло й вибрати для нього в родючій долині таке ж саме безпечне місце, як і те, де я живу тепер.

Ця думка довго снувалась у моїй голові і деякий час надзвичайно захоплювала мене. Краса того місця зачарувала мене, але, обміркувавши питання пильніше, я зважив, що тепер я живу на березі моря і тому маю хоч маленьку надію на якусь сприятливу для мене нагоду. Та сама зла доля, яка викинула мене на цей острів, може замести на нього й інших нещасливців. І хоч такий випадок був малоправдоподібний, але замкнутись серед горбів та лісів у центрі острова — значило б ув'язнити себе довіку і зробити для себе визволення не лише малоймовірним, а й цілком неможливим; отже, мені не слід було переселятись. Проте я так полюбив те місце, що провів там майже весь кінець липня; поміркувавши вдруге, я знову вирішив не переселятись, але все ж таки поставив у долині курінь, добре обгородив його міцною огорожею заввишки так, як міг дістати рукою. Огорожа була подвійна, з міцних кілків, ще й прокладена всередині хмизом, і я спав за нею цілком безпечно часом дві і три ночі поспіль. Входив я туди й виходив звідти з допомогою драбини. Тепер я думав, що в мене два

доми — сільський та приморський. Ця робота відібрала в мене час аж до початку серпня.

Я тільки що закінчив свою огорожу й почав радіти з своєї роботи, як полили дощі, і я мусив перебратись до свого першого житла; бо, хоч я її зробив там такий [87] самий намет з паруса, але в мене не було ні гори, що захищала б мене від бурі, ні печери, куди я міг би сховатись, коли дощ ставав заливний.

Десь перед початком серпня, як сказано, я закінчив будувати курінь і почав розкошувати. З серпня я помітив, що повішені мною виноградні грона добре висохли на сонці і перетворились на чудові родзинки. Я почав, знімати їх з дерев — і добре зробив, бо інакше дощі попсували б їх і я позбувся б найкращої частини свого зимового запасу: а було їх у мене понад двісті величезних грон. Тільки встиг я зняти їх і перенести майже всі до печери, як полили дощі, і з того часу — це було 14 серпня — дощі йшли майже щодня до середини жовтня. Іноді лило так, що я цілими днями не виходив із печери.

В цей час я був дуже здивований збільшенням своєї сім'ї. Мене дуже збентежило, що одна з моїх кішок кудись зникла. Я думав уже, що вона пропала, але наприкінці серпня вона вернулася з трьома кошенятами. Це мене дуже здивувало, бо обидві мої кішки були самки. Щоправда, я бачив на острові диких кішок, як я їх звав, і навіть підстрелив одну, але мені здавалось, що ці звірятка зовсім іншої породи, ніж наші європейські. Кошенята були такі ж ручні, як і стара кішка. Від цих трьох кошенят у мене потім розвелось стільки кішок, що я був примушений вбивати їх, як шкідників, І гнати їх від себе якнайдалі. і

Від 14 до 26 серпня — безнастанний дощ, і я спочатку не виходив з дому, бо боявся промокнути. В цьо4 му ув'язненні мені забракло харчів; я двічі виходив одного дня забив козу, а іншим разом (це було 26-го) знайшов величезну черепаху, що дозволила мені влаштувати справжній бенкет і поповнила мої запаси. Харчування моє розподілялось так: на сніданок я їв грона родзинок, на обід — шматок козлятини або смаженої

черепахи, бо, на великий жаль, у мене не було посуду, щоб зварити що-небудь; на вечерю — два або три черепашачі яйця.

Весь час, ховаючись від дощу в цьому ув'язненні, я щодня дві чи три години працював, поступово поширюючи свою печеру в один бік, поки вийшов на протилежний схил гори і зробив двері поза своєю огорожею; цими дверима я й ходив. Проте тепер я не був такий спокійний, як раніше, бо тоді моє житло було обгороджене з усіх боків, а тепер, думав я, доступ до мене [88] вільний для кожного хто схоче. Щоправда, мені не було кого боятись, бо найбільша тварина, яку я бачив на острові, була коза.

30 вересня. Я дожив до сумних роковин свого оселення на острові; я перелічив зарубки на стовпі і вийшло, що я живу тут уже триста шістдесят п'ять днів. Я провів цей день як день урочистого посту і призначив його релігійним потребам. Я впав на землю, найсмиренніше висповідав перед богом свої гріхи, визнав справедливість його присуду й просив помилувати мене в ім'я Ісуса Христа. Я не їв ні крихти дванадцять годин, поки не почало сідати сонце, а тоді з'їв сухар та гроно винограду і ліг спати, закінчивши день так, як і почав його.

Весь цей час я не додержував неділі. Спочатку в мене не було ніякого релігійного почуття, а далі я потроху перестав відзначати неділі довшими зарубками на стовпі. Таким чином я поплутав рахунок тижнів і не пам'ятав добре, який коли день. А тепер, підрахувавши, як я казав уже, дні, я довідався, що живу тут цілий рік. Я розподілив його на тижні і позначив кожний сьомий день, як неділю; пізніше виявилось, що я пропустив один чи два дні. Незабаром мій запас чорнила почав вичерпуватись; я вирішив поводитися з ним ощадніше й почав записувати тільки видатні події в Моєму житті, зовсім припинивши щоденні записи про все інше. Дощова і посушлива пори року минали, правильно чергуючись, і я навчився завбачати їх. Але знання свої я набував дорогою ціною, і те, що я маю розповісти вам, було найсумнішою з усіх спроб, які я зробив.

Я згадував уже, як я здивувався, коли несподівано побачив коло свого житла кілька колосків рису та ячменю, що, як мені здавалось, виросли самі собою. Пригадую, що там було колосків тридцять рису й коло дванадцяти — ячменю. І ось, після дощів, коли сонце стояло на півдні, я вирішив, що тепер настав час для сівби. Я перекопав, як міг, дерев'яною лопатою невеличкий клаптик землі, поділив його надвоє й засіяв одну половину рисом, а другу — ячменем; але під час сівби мені спало на думку, що краще першого разу не висівати всього насіння, бо я не знаю напевне, коли саме треба сіяти. І я висіяв тільки дві третини всього запасу зерна, залишивши по жмені кожного сорту. Це було для мене велике щастя, що я саме так зробив, бо з пертого [89] мого засіву жодна зернина не зійшла. Настали посушливі місяці; з того часу, як я засіяв своє поле, дощів не було зовсім, і насіння не могло прорости. А згодом, коли почав іти дощ, воно зійшло, ніби я тільки що посіяв його.

Бачачи, що мій перший засів не сходить, я пояснив собі це посухою і почав шукати іншого місця з вогкішим грунтом, щоб спробувати ще раз. Я перекопав новий клаптик землі коло мого намету й посіяв там рештки зерна. Це було в лютому, невдовзі перед весняним рівноденням. Березневі й квітневі дощі щедро напоїли землю, насіння зійшло чудово й дало розкішний урожай. Але насіння в мене залишилось дуже мало, не більше, як по півпека(1) кожного сорту; але тепер я був досвідчений господар і вже напевне знав, яка саме попа найсприятливіша для засіву і що сіяти можна двічі на рік і двічі, виходить, збирати урожай.

(1) Пек — дорівнює 9,09 літра.

Поки ріс мій хліб, я зробив маленьке відкриття, що згодом дуже придалось мені. Як тільки пройшли дощі й настала гарна година (це було приблизно в листопаді), я пішов до своєї лісової дачі, де знайшов усе в такому вигляді, в якому й покинув, дарма що не був там кілька місяців. Подвійна огорожа, що я поставив, не тільки була ціла, але й усі кілки в ній, нарізані з околишніх дерев, ще пустили довгі паростки, як пускає їх першого року верба, коли зрізати в неї верхівку. Не можу сказати, як звались зрізані мною дерева. Я був дуже здивований і разом

з тим радий, коли побачив ці молоді паростки. Я підстриг їх, постаравшись надати їм одноманітної форми. Просто неймовірно, як гарно розрослись вони за три роки. Незважаючи на те, що огороджене місце мало до тридцяти ярдів у діаметрі, дерева — тепер я можу назвати їх так — незабаром укрили його своїм віттям і давали гарний холодок, де можна було сховатись від сонця під час посушливої пори року. Це навело мене на думку нарубати ще кілька таких самих кілків і вбити їх півколом круг огорожі мого старого житла. Я вбив їх у два ряди, відступивши ярдів на вісім від першої огорожі. Вони поприймались, і невдовзі виріс живопліт, що спочатку приховав моє житло, а після став мені за фортецю; про це я розповім у відповідному місці.

За моїми спостереженнями, пори року на острові [90] треба було поділяти не на зимову та літню, як у нас в Європі, а на дощову й посушливу приблизно так:

Половина лютого

Березень

Половина квітня

Дощі, сонце стоїть над екватором або близько до нього.

Половина квітня

Травень

Червень

Липень

Половина серпня

Посуха, сонце пересувається на північ від екватора.

Половина серпня

Вересень

Половина жовтня

Дощі, сонце знову стоїть над екватором.

Половина жовтня

Листопад

Грудень

Січень

Половина лютого

Посуха, сонце пересувається на південь від екватора.

Дощова пора може тривати довше чи менше, залежно від того, куди дують вітри, але тут я узагальнив свої спостереження. Зазнавши з власного досвіду, що перебування під дощем дуже шкідливе для здоров'я, я кожного разу перед початком дощів заздалегідь запасав харчів, щоб не виходити, і під час дощових місяців по змозі сидів дома.

Я користався цим часом для праці, яку можна було робити, не виходячи з дому. В моєму господарстві бракувало ще багатьох речей, а щоб зробити їх, треба було докласти багато впертої й пильної праці. Я, наприклад, багато разів, пробував сплести кошик, але всі лозини, які я міг дістати, були такі ламкі, що в мене нічого не виходило. Тепер мені

дуже стала в пригоді моя колишня дитяча звичка ходити до одного кошикаря, що жив у тому ж самому місті, де й мій батько, і дивитись, як він працює; як і всі діти, бувши послужливим та спостережливим, я часто допомагав йому й дуже добре запам'ятав, як плетуть кошики. Тепер мені бракувало тільки матеріалів, щоб узятись до роботи. [91]

Аж ось мені спало на думку, що для кошиків будуть придатними гілки тих дерев, з яких я нарубав кілків і які згодом проросли. На мою думку, паростки цього дерева мали бути пружисті й гнучкі, як у нашої англійської верби або лози, і я вирішив спробувати. Другого дня я пішов на свою дачу, як я звав її, вирізав там кілька гілок, вибираючи найтонші, і переконався, що вони якнайкраще придадуться мені. Другий раз я прийшов з сокирою, щоб зразу нарубати скільки треба. Я скоро знайшов, ці дерева, бо їх росло там дуже багато Нарубавши лозин, я поклав їх сушитися в моїй огорожі, а коли вони підсохли, переніс їх у печеру. Найближчої дощової пори я взявся до роботи й сплів багато кошиків, щоб носити землю й складати в них принагідно різні речі. Треба визнати, що вони були дуже неакуратні, але, в кожному разі, відповідали своєму призначенню. Після того я ніколи не забував поповнювати свій запас кошиків і, в міру того як старі рвались, сплітав нові. Здебільшого я робив міцні, глибокі коші замість мішків, щоб зберігати в них зерно, коли його набереться в мене багато.

Перемігши цю перешкоду й витративши на це багато часу, я почав міркувати, як задовольнити ще дві потреби. У мене не було посуду на рідке, за винятком двох барилець з ромом та кількох пляшок та сулій, де я держав воду і спирт. Не було в мене й горщика, де можна було б щось зварити. Щоправда, я перевіз з корабля казан, але він був надто великий для того, щоб варити в ньому суп і тушкувати м'ясо. Ще одна річ, про яку я часто мріяв, була люлька, але я не вмів зробити її. Проте я, нарешті, придумав, чим замінити її.

Я обсаджував живоплотом своє старе житло й сплітав кошики і витратив на це все літо, тобто посушливу пору року, коли почалась нова робота, що забрала в мене багато більше часу, ніж я гадав.

Я казав уже, що мені дуже хотілось оглянути весь острів. Я кілька разів доходив до струмка й далі, до того місця долини, де поставив свій курінь і звідки видно було протилежний бік острова. Тепер я зважився пройти весь острів упоперек і добратись до протилежного берега. Я взяв рушницю, сокиру, собаку, пороху й дробу більше, ніж звичайно, захопив про запас два сухарі й велике гроно винограду і пішов. Проминувши те місце долини, де стояв мій курінь, я побачив перед собою на заході море, а за ним смугу землі. Був дуже [92] ясний день, і я чудово розпізнав землю, тільки не міг установити — континент це чи острів. Земля лежала високо над морем, тяглася з заходу на південний захід на дуже великій відстані — гадаю, миль за п'ятдесят-шістдесят від мого острова.

Я не знав, яка це була земля, і міг тільки думати, що це була, мабуть, частина Америки, близько від іспанських володінь. Можливо, цю землю заселяли дикуни, і коли б я, замість мого острова, потрапив туди, моє становище було б іще гірше. Я схилився перед волею провидіння, що, як я почав вірити й усвідомлювати, завжди все влаштовує на краще; я заспокоївся й перестав шкодувати, що не потрапив туди.

Крім того, добре все зваживши, я зміркував, що коли відкрита мною земля є частина іспанських володінь, то рано чи пізно я неодмінно побачу який-небудь корабель, що йтиме туди або звідти. А коли це не іспанські володіння, то, виходить, це берегова смуга між іспанськими володіннями та Бразилією, заселена виключно дикунами, або людожерами, що вбивають та з'їдають усіх, хто потрапляє їм до рук.

Думаючи так, я поволі посувався вперед. Ця частина острова здалась мені багато приємнішою, ніж та, де я оселився. Скрізь, куди не кинеш оком, були савани, чи то луки, порослі зеленою травою та квітами і вкриті чудовими гаями. Я побачив тут силу папуг, і мені дуже захотілось піймати хоч одну з них. Я гадав, що приручу її і навчу розмовляти зі мною. Після багатьох марних спроб мені вдалося піймати молоде пташеня, яке я приголомшив палицею. Привівши його до пам'яті, я приніс його додому, але минуло кілька років, поки я примусив

його заговорити. Все ж таки я навчив його по-панібратськи звати мене на ім'я. З ним, між іншим, трапився випадок, що в своєму місці дуже звеселить моє оповідання.

Обхід острова цілком задовольнив мене. По низинах та лугах я бачив зайців, або подібних до них тварин, і силу лисиць, тільки вони дуже відрізнялись від своїх родичів, яких мені доводилось бачити раніше. Мені не сподобалось їхнє м'ясо. Хоч я підстрелив їх кілька, але в цьому не було потреби, бо харчів у мене вистачало; можу сказати навіть, що харчувався я чудово. Я завжди міг вибирати між трьома сортами м'яса: козлятиною, голубами й черепахою. Додавши до цього родзинки, я мав чудовий харч, якого, гадаю, не постачав [93] би й Ліденголлський ринок (1). Отже, хоч яке сумне було моє становище, а все-таки в мене було за що дякувати богові: я не то що не терпів голоду, а навіть їв досхочу й мав ласощі.

(1) Ліденголльський ринок — старий лондонський ринок.

Під час своїх блукань я ніколи не робив більше як дві милі на день, рахуючи навпростець; але я так багато кружляв, оглядаючи околиці та роздивляючись, чи не спіткаю чого нового, що добувався до місця ночівлі зовсім стомленим. Звичайно я спав на дереві, а іноді, якщо знаходив зручне місце, або обводив себе огорожею з кілків, або вбивав їх між деревами, так щоб ніякий хижак не зміг підійти до мене, не збудивши мене.

Дійшовши до морського берега, я остаточно переконався, що для своєї оселі вибрав найгіршу частину острова, бо на своєму боці я за півтора року піймав лише три черепахи, а тут весь берег був укритий ними. Крім того, тут була сила птахів різних порід, і, між іншим, пінгвіни. Були такі, яких я ніколи не бачив, і такі, чиєї назви я не знав; м'ясо багатьох із них було дуже смачне.

Коли б я захотів, я міг би настріляти силу-силенну птиці, але я беріг порох та дріб і волів стріляти кіз, бо вони давали краще м'ясо. Тут теж було багато кіз, більше, ніж на моїй частині острова, але до них було дуже важко підкрастись, бо місцевість була тут рівна і вони помічали мене багато раніше, ніж коли я підкрадався до них між горбками.

Цей берег, безперечно, був приємніший від мого, а проте я не мав ніякої охоти переселятись. Проживши в своїй садибі більш ніж півтора року, я звик до неї. А тут я почував себе ніби в мандрах, а не дома. Пройшовши берегом на схід дванадцять миль або близько того, я вирішив, що треба вертатись додому. Я встромив у землю високу тичку на ознаку, бо вирішив, що другий раз прийду сюди з іншого боку, тобто з сходу від мого житла, і таким чином обійду навколо всього острова. Але про це далі.

Я пішов назад іншою дорогою, гадаючи, що легко зможу оглянути відразу весь острів і побачити свою першу оселю, але помилився. Відійшовши від берега не більше як на дві чи три милі, я зійшов у широку западину, оточену лісистими горбами з усіх боків так щільно, що не було ніякої змоги роздивитись. Я міг би йти [94] за сонцем, але треба було точно знати його положення цієї пори дня. На моє горе, було хмарно. Не бачачи сонця, я три чи чотири дні блукав по цій долині, марно шукаючи дороги. Нарешті, я мусив знову вийти на берег моря, на те саме місце, де стояла моя тичка, і звідти вернутись додому тим шляхом, яким я прийшов. Ішов я не поспішаючи й часто відпочивав, бо стояли страшенно душні дні, а на мені було багато важкого — рушниця, набої, сокира та інше.

Під час цієї подорожі мій собака сполохав козеня й кинувся на нього, але я вчасно підбіг і врятував його від собаки. Мені дуже хотілося взяти його з собою, бо я давно вже мріяв піймати одне чи пару козенят і розвести череду ручних кіз, щоб забезпечити себе м'ясом на той час, коли зовсім витрачу порох і дріб. Я не без труднощів зробив козеняті нашийник і повів його на мотузці, зробленій з прядива від старих канатів, яку я завжди носив з собою. Дійшовши до свого куреня, я

пересадив козеня через огорожу і там покинув його, &o мені не терпілось якнайшвидше добратись додому, де я не був уже більше як місяць.

Не можу висловити, з яким задоволенням вернувся я до свого старого пристановища й простягся в своєму гамаку. Ця маленька подорож і безпритульне життя були такі неприємні, що мій "дім", як я його звав, здався мені цілком упорядкованим житлом: тут мене оточувало стільки вигод і було так затишно, що я вирішив ніколи, поки мені судилось лишатись на цьому острові, не відходити від нього далеко.

Я спочивав і від'їдався після своїх блукань майже цілий тиждень. Більшу частину цього часу я був зайнятий важкою працею — робив клітку для папуги, що стала зовсім ручною й дуже здружилася зі мною. Потім я згадав про бідолашне козеня, покинуте в огорожі, і вирішив піти привести його додому або нагодувати. Я знайшов його там, де й покинув, бо воно не могло втекти і вже майже здихало з голоду. Я нарубав йому суччя та гілочок і перекинув через огорожу. Коли воно під'їло, я хотів повести його на мотузці, як раніше, але від голоду воно стало таким смирним, що побігло слідом за мною, немов собака. Я завжди годував його сам, і воно зробилось таким ласкавим та втішним, що ввійшло до сім'ї моїх хатніх тварин і не хотіло покидати мене.

Знову настала дощова пора осіннього рівнодення, знову я врочисто відсвяткував 30 вересня — другі роковини мого перебування на острові. Надій на визволення було так само мало, як і першого дня, коли я прибув сюди. Цілий день 30 вересня я провів у благочестивих міркуваннях, смиренно й з подякою згадуючи багато милостей, посланих мені в моїй самотності, без яких моє становище було б незмірно мізернішим. Я покірно й щиро подякував богові, який з ласки своєї відкрив мені, що навіть у цій самотині я можу бути щасливішим, ніж на волі, в людському товаристві, де я користався б усіма втіхами світу; відкрив мені, що він може цілком надолужити нестатки мого самотнього становища й брак людського товариства, перебуваючи зі

мною та сповнюючи благодаттю мою душу, втішаючи і заохочуючи мене покладатись на його милість тепер і надіятись на його вічну допомогу в майбутньому.

Тепер я почав ясно відчувати, наскільки тодішнє моє життя, з усіма його стражданнями й нещастями, було щасливіше, ніж моє ганебне, повне гріха, бридке колишнє існування. Горе й радість я розумів тепер зовсім інакше; вже не ті були в мене бажання, не такі гострі були пристрасті; те, що в момент мого прибуття сюди й навіть протягом цих двох років давало мені втіху, тепер уже не існувало для мене.

Раніше, коли я виходив чи то полювати, чи то оглянути місцевість, моє становище раптом викликало в моїй душі страшенну тугу і серце моє завмирало при думці про ліси, гори та пустелі, де я жив, ув'язнений за вічними засувами та замками океану, у відлюдній глушині, без надії на визволення. Серед надзвичайного душевного спокою такий настрій падав на мене як шторм; я ламав собі руки й плакав по-дитячому. Іноді таке траплялось під час роботи, тоді я сідав, зітхав і годину чи дві дивився в землю. І це було ще гірше для мене, бо якби я міг заплакати, дати собі полегшення словами, то туга, вичерпавши себе, вгамувалася б.

А тепер у мене в голові народжувались інші думки. Я щодня читав слово боже й застосовував його до мого становища. Одного ранку, бувши в поганому настрої, я відкрив біблію на таких словах: "Я ніколи не покину й не залишу тебе" — і відразу ж приклав їх до себе. Чому я натрапив на них саме тоді, коли сумував, що мене занедбав бог і люди? "Гаразд,— сказав я сам собі,— коли бог не покидає мене, що мені з того, що мене покинув світ? А коли б я, маючи цілий світ, утратив [96] ласку й благословення боже, то це була б незрівнянно більша втрата".

З того часу я почав гадати, що в цій самотності я, може, щасливіший, ніж був би в іншому становищі, живучи серед людей; з такими думками я починав дякувати богові за те, що він привів мене сюди. Не знаю, що воно було, але в голові у мене паморочилось, і я не

знаходив слів: "Що це за лицемірство,— сказав я одного разу вголос,— дякувати та вдавати задоволення з сього становища, коли в душі молишся, щоб визволитися з нього?" Тут я спинився, і, хоч не міг дякувати богові за те, що він, правда, дорогою ціною дав мені зрозуміти моє минуле життя, оплакати мої хиби й покаятись,— я все ж ніколи не розгортав і не закривав біблії, не благословивши бога, що напоумив мою англійську приятельку, без будь-якого прохання з мого боку, запакувати її серед інших речей, а згодом допоміг мені врятувати ЇЇ з уламків корабля.

В такому настрої почав я свій третій рік на острові. Я не хотів стомлювати читача дрібницями і тому другий рік свого життя на острові описав не так докладно, як перший. Все ж таки можна сказати, що я лише зрідка мав дозвілля: я суворо розподілив свій час відповідно до робіт, які виконував протягом дня. На першому місці стояли релігійні обов'язки та читання святого письма; на це я завжди відводив певний час, тричі на день. На другому — щоденне полювання, що відбирало в мене години три кожного ранку, коли не було дощу. На третьому — сортування, сушіння та готування забитої або спійманої дичини; на це йшла більша частина дня. Треба також взяти до уваги, що з полудня, коли сонце ставало в зеніті, жахлива спека не дозволяла мені виходити з дому. На інші справи мені залишалась решта дня — чотири вечірні години. Траплялося й так, що я міняв час полювання й хатньої роботи. Тоді я працював уранці, а надвечір виходив з рушницею.

У мене було не тільки мало часу для праці, але ця праця потребувала, крім того, неймовірних зусиль і посувалась дуже повільно. Багато часу я марнував через брак приладдя та допомоги і через свою невправність. Так, я витратив сорок два дні тільки на те, щоб зробити довгу дошку для полиці, потрібної в моєму льоху, тоді як два теслярі, маючи відповідні інструменти і велику подовжню пилку, випиляли б з одного дерева шість таких дощок за половину дня. [97]

Довелось робити так: я вибрав величезне дерево, бо мені була потрібна довга дошка. Три дні я рубав його і два дні обтинав на ньому

гілля, щоб мати колоду. Не знаю навіть, скільки часу я обтесував та обстругував його з обох боків, поки його вага не поменшала настільки, що дерево можна було зрушити з місця. Тоді я чисто обтесав один бік на всю довжину колоди, потім перевернув її цим боком униз і почав обтесувати таким самим чином і другий, аж поки не зробив рівної й гладенької дошки, приблизно три дюйми завтовшки. Кожен зрозуміє, як тяжко працював я над цією дошкою. Але впертість і праця допомогли мені закінчити цю роботу, як і багато інших. Наводжу тут подробиці, щоб ясно було, чому витрачав я так багато часу на порівняно невелику роботу — невелику, коли у вас є помічник і знаряддя, але таку, що вимагає багато часу й зусиль, коли робити її доводиться одній людині, та ще й майже голими руками. Незважаючи на все це, терпінням та працею я довів до кінця всі роботи, потрібні в моїх обставинах, як це буде видно далі.

В листопаді та грудні я чекав врожаю ячменю та рису. Ділянка, що я засіяв, була невеличка, бо, як я вже казав, через посуху в мене загинув майже весь урожай першого року і мені залишилось не більше як півпека кожного сорту зерна. Цього ж разу врожай мав бути чудовий, але раптом я побачив, що знову можу втратити все, бо моє поле спустошують численні вороги, від яких важко встерегтись. Цими ворогами були насамперед кози й звірки, названі мною зайцями, які, вподобавши ніжні стебельця, особливо коли вони тільки-що висувалися з грунту, днювали й ночували на моєму полі і з'їдали їх, не даючи їм викинути колос.

Я не бачив іншого заходу проти цього, як обгородити все поле, і ця робота забрала в мене багато сили, головним чином тому, що треба було поспішати. А втім, моє поле було таке маленьке, що за три тижні огорожа була закінчена. Вдень я відганяв ворогів пострілами, а на ніч прив'язував до огорожі собаку, що гавкав цілу ніч. Після цього маленькі злодії втекли з цього місця; мій хліб чудово виколосився і почав швидко достигати.

Проте, як попереду, поки хліб був зелений, мене розоряли звірі, так само тепер, коли він виколосився, мене почали розоряти птиці. Якось, обходячи свою ниву, я побачив, що над нею кружляють цілі зграї невідомих [98] мені птахів, як видно, чекаючи, поки я пройду. Я відразу ж вистрелив у них, бо завжди мав при собі рушницю, але ледве встиг я вистрелити, як з самої ниви знялась друга зграя, якої я спочатку не помітив.

Це дуже стурбувало мене. Я гадав, що за кілька днів вони знищать усі мої надії, що я голодуватиму і що мені ніколи не пощастить зібрати хліба. Я не міг придумати, що мені робити, але вирішив відстояти свій хліб, хоча б для цього довелось вартувати день і ніч. Передусім я обійшов усю ниву, щоб переконатись, чи багато шкоди наробили птиці. Виявилось, що хліба попсовано чимало, але через те, що зерно ще не зовсім достигло, шкода була б не дуже велика, якби вдалося зберегти решту.

Я набив рушницю і, відійшовши трохи, побачив, що злодії посідали на дерева навколо, ніби чекаючи, щоб я пішов. Так воно й сталося: як тільки я сховався від їхнього зору, вони одне по одному почали злітати на ниву. Це так розсердило мене, що я не міг стерпіти й не діждався, поки їх збереться більше. Я знав, що кожне зернятко, з'їдене тепер, дало б згодом цілий пек хліба. Підбігши до огорожі, я вистрелив і забив трьох птахів. Мені тільки того й треба було. Я підібрав усіх трьох і зробив з ними так, як у нас в Англії роблять з непритаманними злодіями: повісив їх на страх іншим. Не можу описати, як дивно подіяв цей засіб: не тільки жодна птиця не сідала більше на ниву, але всі вони покинули мою частину острова, принаймні я більше не бачив їх, поки мої три опудала висіли на жердині. Можете собі уявити, як я радів з цього. Наприкінці грудня, коли настав час другого за рік збору врожаю, мої ячмінь та рис достигли, і я зібрав урожай.

Я не знав, як взятись до жнив, не маючи ні коси, ні серпа. Єдине, що я міг зробити, це скористатись для цієї роботи широким кортиком чи тесаком, взятим з корабля разом з іншою зброєю. Правду сказати, мій

урожай був такий невеликий, що зібрати його було дуже легко, та й збирав я його особливим способом. Я зрізав лише колоски, носив кошиком, а потім перетирав їх руками. Виявилось, що з половини пека насіння кожного сорту вийшло з два бушелі(1) рису і більше як два з половиною бушелі ячменю. Певна річ, приблизно, бо тоді я не мав мірки. [99]

(1) Бушель — дорівнює приблизно 36,3 л.

Це мене дуже підбадьорило, бо я сподівався, що згодом, коли бог поможе, я матиму завжди вдосталь хліба. А тепер передо мною постала нова перешкода: я не знав, як змолоти зерно й зробити з нього тісто, а особливо, як спекти його. Всі ці перешкоди разом з бажанням відкласти в запас якнайбільше насіння, щоб завжди мати його вдосталь, примусили мене не займати врожаю цього року, залишити його весь на насіння й докласти всіх зусиль, щоб розв'язати велике завдання — забезпечити себе надалі хлібом.

Тепер про мене можна було з повним правом сказати, що я заробляю свій хліб. Трохи дивно, що люди так мало думають про те, скільки різних дрібних робіт треба виконати, добуваючи зерно, зрошуючи, зберігаючи та всіляко обробляючи його, щоб мати тільки одну цю частку нашого харчування.

Я перебував у таких первісних умовах життя, що всі ці труднощі щодня пригнічували мене і давалися мені взнаки дедалі більше з того часу, як я зібрав першу жменю ячменю й рису, що так несподівано виросли біля мого житла.

Передусім, у мене не було ні плуга, щоб орати землю, ні заступа, щоб скопати її. Я вже казав, що переміг цю перешкоду, зробивши дерев'яну лопату. Але яке знаряддя, така й робота; до того ж моя лопата, не оббита залізом, служила дуже недовго; робив я її багато днів, а працювати нею було важче, ніж залізною, і сама робота виходила

далеко гіршою. Проте я з цим помирився і, набравшись терпіння і не звертаючи уваги на якість роботи, копав далі. Коли зерно було посіяно, нічим було боронувати його. Довелось, замість борони, тягати по полю величезний важкий сук, що тільки дряпав землю, а не рівняв її.

Поки мій хліб ріс та достигав, я побачив, що мені бракувало ще багатьох речей, щоб обгородити ниву, зберегти її, скосити чи зжати врожай, висушити та перевезти його додому, змолотити, перевіяти й сховати зерно Після того мені ще були потрібні: млин, щоб змолоти зерно, сито, щоб просіяти борошно, сіль та дріжджі, щоб замісити тісто, піч — щоб спекти хліб. І все ж таки, як побачимо далі, я обійшовся без усього цього, і зерно було для мене безцінною нагородою та втіхою. Все це вимагало від мене важкої і впертої праці, але іншого виходу не було. Мій час був точно розподілений, і я віддавав цій роботі кілька годин щодня. Я [100] вирішив не витрачати зерна, доки не матиму його більше, і в мене залишилось ще шість місяців на те, щоб по змозі винайти та виготувати приладдя для перероблення зерна на хліб.

Проте спочатку треба було підготувати під засів просторішу ділянку землі, бо тепер у мене було стільки насіння, що я міг засіяти більше ніж акр (1). Перше ніж зробити це, я витратив майже цілий тиждень, щоб змайструвати дерев'яну лопату, яка завдала мені стільки неприємностей, бо вона була важка і працювати нею було вдвоє тяжче. Але я переміг цю перешкоду й засіяв дві великі рівні ділянки землі, які я вибрав якнайближче до мого житла, і обгородив їх частоколом з того дерева, чиї гілки так легко приймались. Таким чином через рік у мене мав бути живопліт, що майже не потребував лагодження. Всі ці роботи відібрали в мене не менше трьох місяців, бо більша частина їх припала на дощову пору, коли я не міг виходити з дому. Під дощ, коли я мусив сидіти дома, я, відповідно до обставин, виконував інші потрібні роботи, а разом з цим розмовляв з своєю папугою, навчаючи її говорити. Скоро вона знала вже своє ім'я, а згодом навчилась досить голосно вимовляти його. "Пепка" — було перше слово, яке я почув на цьому острові не від себе, а з чужих уст. Але, певна річ, це було для мене не роботою, а лише розвагою під час роботи. Як уже сказано, праці я мав дуже багато.

Давно вже намагався я так чи інакше зробити собі череп'яний посуд, що був мені дуже потрібний, але я зовсім не знав, як це здійснити. Я не мав сумніву, що зміг би виліпити горщик, якби мені вдалося дістати гарної глини, а в жаркому кліматі він висохне на сонці і так затвердне, що можна буде переносити його й зберігати в ньому всі припаси, що потребують сухості. Такий посуд був насамперед потрібний для зерна, борошна тощо, і тому я вирішив зробити кілька якомога більших макітер і переховувати в них зерно.

(1) А к р — дорівнює 4047 кв. м.

Читач, напевне, пожалів би мене, а може, й посміявся б з мене, якби я розповів йому, як невміло замісив я глину, які недоладні, незграбні й потворні речі я виробляв; скільки моїх виробів сплющилось і скільки розпалось через те, що глина була надто м'яка і не витримала власної ваги; скільки інших порепалось від того, що я поспішив виставити їх на сонце; скільки розсипалось [101] на дрібні шматки, як тільки я доторкнувся до них перед сушінням і після нього. Одно слово, за два місяці невтомної праці, коли я, нарешті, знайшов глину, накопав її, приніс додому й узявся до роботи, у мене вийшло дві непоказні посудини, яких аж ніяк не можна було назвати макітрами.

Проте, коли мої посудини добре висохли й затверділи від сонця, я обережно підняв їх одну по одній і поставив кожну у величезний кошик, щоб вони не могли розпастись; а порожняву між посудинами й кошиками я забив рисовою та ячною соломою. Щоб ці посудини не відсиріли, я призначив їх на сухе зерно, а згодом, коли зерно буде змелено,— на борошно.

Хоч великі вироби з глини й вийшли в мене невдалими, проте дрібніший посуд — тарілки, круглі горщики, кухлі, миски тощо — був куди кращий: спека випалила їх і зробила досить міцними.

Але я все ще не досяг своєї головної мети. Мені потрібний був посуд, що не пропускав би води й витримав би вогонь, а саме цього я не міг добитись. Аж ось одного разу я розклав великий вогонь, щоб засмажити м'ясо. Коли воно було готове, я хотів погасити жаринки й знайшов між ними уламок розбитого череп'яного горщика, що випадково потрапив у вогонь. Він став твердий, як камінь, і червоний, як черепиця. Це відкриття приємно здивувало мене, і я сказав собі, що коли черепок так добре затвердів від вогню, то, виходить, так само можна випалити на вогні й цілу посудину.

Це примусило мене замислитись над тим, як розкласти вогонь, щоб випалити мої горщики. Я не мав ніякого уявлення про печі для випалювання, якими користуються гончарі; не вмів поливати посуд оловом, хоч у мене й знайшлося б для цього трохи олова. Поставивши три великі череп'яні горщики й два чи три менші один в один, я обклав їх з усіх боків дровами та хмизом і запалив вогонь. В міру того, як дрова перегоряли, я підкидав нових, поки не побачив, що мої горщики прогартувались наскрізь і жоден із них не тріснув. Коли вони зробились світло-червоними, я залишив їх у вогні годин з п'ять чи шість, але несподівано побачив, що один із них почав топитись, хоч і був цілий. То розтопився від жару змішаний з глиною пісок, що перетворився б на скло, коли б я розпікав його далі. Я потроху зменшував вогонь, і червоний колір став [102] менш яскравим. Я сидів коло них цілу ніч, щоб не дати вогню погаснути надто швидко, і вранці я мав три дуже гарні череп'яні глечики й три горщики, випалені якнайкраще. В числі їх був горщик, политий розтопленим піском.

Ясна річ, що після цієї спроби мені не бракувало вже череп'яного посуду, але мушу признатись, що на вигляд він був не дуже добірний. Це не здивує нікого, бо я робив його таким самим способом, як діти роблять паски з грязі або як ліплять пироги жінки, що не вміють замісити тіста.

Гадаю, що жодна людина в світі не зазнавала таких радощів з приводу такої дрібниці, як зазнав я, коли побачив, що мені пощастило

зробити цілком вогнетривалий череп'яний посуд. Я ледве діждався, поки мої горщики охолонуть, щоб налити в один із них води, поставити його знову на вогонь і зварити в ньому м'ясо. Усе вийшло гаразд: Я зварив собі з шматка козлятини дуже смачний суп, хоч у мене не було ні вівсяного борошна, ні інших приправ, що звичайно кладуться туди.

Далі мені треба було зробити кам'яну ступку, щоб молоти або, вірніше, товкти в ній зерно. Про таке вдосконалення, як млин, не було чого й думати, маючи лише дві руки. Я не знав, як зарадити собі в цій потребі. В обточуванні каменів я, як ї в інших ремеслах, не розумівся зовсім, а до того ж не мав потрібного інструменту. Дуже багато днів витратив я на те, щоб знайти підхожий камінь, тобто досить твердий і такого розміру, щоб у ньому можна було видовбати заглибину, але не знайшов такого. Правда, на острові були великі скелі, але від них не можна було ні відколоти, ні відламати потрібної мені брили. До того ж ці скелі були з досить крихкого пісковина; від важкого товкача камінь неодмінно почав би кришитись, і пісок засмічував би борошно. Витративши отак силу часу на марні розшуки, я відмовився від думки мати кам'яну ступку й вирішив узяти для ступки велику колоду з твердого дерева, яку мені скоро й пощастило знайти. Вибравши колоду такого розміру, що я ледве міг зсунути її з місця, я обтесав її сокирою, щоб надати їй потрібної форми, а тоді, з допомогою вогню, з великими труднощами випалин у ній заглибину, подібно до того, як бразільські індійці роблять човни. Закінчивши ступку, я витесав величезний важкий товкач із так званого залізного дерева. Все це приладдя я заховав до майбутнього збору зерна, [103] яке я твердо вирішив змолоти або, вірніше, перетовкти на борошно, щоб пекти з нього хліб.

Мені треба було ще зробити сито або решето, щоб просівати борошно від висівок та лушпиння, бо без! цього не можна було пекти хліб. Завдання було важке^ і я не знав, як до нього взятись. В мене не було ніякого матеріалу — ні серпанку, ні будь-якої рідкої тканини щоб просівати, через неї борошно. Від полотняної білизни в мене залишилось саме дрантя. Була козяча вовна, але я не вмів ні прясти, ні ткати, а коли б і< вмів, то все одно у мене не було ні прядки, ні верстата. На кілька

місяців справа припинилась, і я не знав, що мені робити. Нарешті я згадав, що серед матроських речей, які я взяв з корабля, було кілька нашийних хусток з перкалю або мусліну. З цих хусток я й зробив собі три сита, правда, маленькі, але цілком придатні для роботи. їх вистачило мені на кілька років, а про те, як улаштувався я потім, буде сказано в своєму місці.

Тепер треба було подумати, як пекти хліб, коли я наготую борошна. Передусім у мене зовсім не було дріжджів, і, не маючи чим замінити їх, я перестав цим клопотатись. Збудувати піч було найважче. Проте я запобіг і цьому, виліпивши з глини кілька величезних круглих посудин, дуже широких, але мілких — приблизно два фути в діаметрі і не більше ніж дев'ять дюймів завглибшки. Цей посуд я теж добре випалив на вогні й сховав. Коли треба було пекти хліб, я дуже розпалив своє вогнище, викладене добре випаленими чотирикутними кахлями, які я теж зробив сам. Власне, я б не назвав їх чотирикутниками. Коли дрова перегоріли на жар, я розгріб його по всьому вогнищі і дав полежати деякий час, доки воно не розпеклось. Тоді я згріб весь жар набік, поставив свій хліб, покрив його глиняними тарелями, перекинутими догори дном, і завалив гарячим вугіллям. Мій хліб спікся, як у найкращій печі. Я навчився пекти коржики з рису та пудинги і став гарним пекарем. Пирогів я не робив тільки тому, що, крім козлятини й пташиного м'яса, їх не було чим начиняти.

Не слід дивуватись, що на всі ці роботи пішла більша частина третього року мого життя на острові, особливо коли зважити, що мені ще треба було збирати новий врожай і виконувати всяку господарську роботу. Хліб я зібрав своєчасно, переносив його додому і склав у великі коші, залишивши його в колосках, поки в мене [104] буде час перетерти їх руками, бо я не міг молотити, не маючи ні току, ні ціпа.

Проте разом із збільшенням мого запасу зерна у мене з'явилась потреба в більшому для нього приміщенні. Останній врожай дав мені бушелів двадцять ячменю і стільки ж, якщо не більше, рису, тому— для всього зерна не вистачало місця. Тепер я міг витрачати його на їжу

скільки хотів, а це було дуже приємно, бо мої сухарі давно вже вийшли. Я вирішив розрахувати, скільки треба зерна на моє харчування протягом одного року, щоб сіяти лише раз на рік. Виявилось, що сорок бушелів рису та ячменю було більше, ніж я міг спожити за рік, тому я вирішив сіяти й надалі стільки, скільки посіяв цього року, гадаючи, що мені цього стане і на хліб, і на все інше.

Отак працюючи, я, звичайно, дуже часто згадував про землю, побачену мною з другого боку острова, і в мене весь час була таємна надія добратись до неї. Я гадав, що на континенті, як у кожній заселеній країні, я якось зміг би просунутись далі, а може, й добрати способу зовсім утекти з цих країв.

Але я весь цей час зовсім не думав про небезпеку, що загрожувала мені в тих обставинах, і про те, що я міг потрапити до рук дикунів, можливо, далеко гірших, ніж африканські тигри й леви. Я не думав про те, що, потрапивши їм до рук, я мав би один шанс проти тисячі, що не буду забитий, а може, й з'їдений. Бо я чув, що мешканці Караїмського берега — людожери, а судячи з широти, на якій лежав мій острів, він не міг бути далеко від того берега. Проте, якби мешканці тієї землі і не були людожерами, вони все-таки могли вбити мене, як убивали багатьох європейців, що пробивались туди, навіть коли їх бувало десятеро й двадцятеро вкупі. Я ж був один і зовсім беззахисний; усе це я мусив зважити. Пізніше я зрозумів усю недоречність мого наміру, але тоді мене не страшили ніякі небезпеки. Я думав тільки про те, щоб добратись до того берега.

Тепер я пожалкував, що зі мною немає Ксурі та баркаса з трикутним парусом, під яким я проплив понад африканським берегом більше ніж тисячу миль. Але даремно було згадувати про них... Я вирішив піти подивитись на нашу корабельну шлюпку, яку під час шторму, коли ми зазнали аварії, викинуло далеко на берег за кілька миль від мого житла. Шлюпка лежала майже на тому ж самому місці, де вена була й раніше, [106] але прибій перекинув її догори дном на високий край піщаного берега; води коло неї не було. Якби я мав змогу полагодити й спустити

на воду цю шлюпку, вона витримала б подорож морем і я досить легко добрався б до Бразилії. Але я мусив би передбачати, що перекинути й зрушити з місця цю шлюпку для мене таке саме надсильне завдання, як і зрушити з місця острів. Проте я вирішив зробити все, що було в моїх силах,— пішов у ліс, нарубав жердин для важелів та котків і перетягав їх до шлюпки, бо тішив себе думкою, що, коли мені вдасться перекинути шлюпку на дно, я полагоджу її і в мене вийде добрий човен, на якому можна спокійно пуститись у море.

Я не шкодував сил на цю марну роботу і витратив на неї три чи чотири тижні. Нарешті я переконався, що моїх малих сил не вистачить для того, щоб підняти таку вагу, і заходився підкопувати пісок з одного боку шлюпки, щоб вона впала й перекинулась сама. При цьому я то тут, то там підкладав під неї обрубки дерева, щоб вона впала саме туди, куди мені було треба.

Але закінчивши цю підготовчу роботу, я все-таки не мав сили ні зрушити шлюпку з місця, ні підвести під неї важелі, а тим більше — посунути її до води, і мусив відмовитись від свого наміру. Та коли я втратив надію на човен, моє бажання пуститись в океан не тільки не зменшилось, а, навпаки, збільшилось, дарма що перешкоди до цього здавались непереможними.

Нарешті я вирішив спробувати сам зробити човен, або, вірніше, пірогу, які роблять тубільці в тих краях майже без усякого знаряддя і без помічників, просто із стовбура величезного дерева. Мені здавалось, що це не лише можлива, а й легка справа, і думка про цю роботу захопила мене. Я згадав, що в мене багато більше можливостей виконати її, ніж у негрів або індійців. Я не зважив лише особливої, як порівняти з дикунами, незручності мого становища, а саме — браку робочих рук, щоб спустити пірогу на воду, а ця перешкода була далеко серйозніша, ніж брак знаряддя. Отже, якби я й знайшов у лісі підхоже товсте дерево і з великими труднощами зрубав його, якби я, з допомогою моїх інструментів, обтесав його зверху й надав йому форми човна, а потім видовбав або випалив його всередині, одно слово —

зробив би з нього човен, то яка була б мені з того користь, коли я не зміг би спустити його на воду і був би змушений кинути його там, де знайшов? Певна річ, коли б я хоч трохи усвідомлював собі своє становище, починаючи робити пірогу, я неодмінно запитав би себе, як я спущу її на воду. Але всі мої думки були до такої міри охоплені гаданою подорожжю, що я зовсім не згадував про це, хоч було цілком ясно, пропливти в пірозі сорок п'ять миль морем — багато легше, ніж проволокти її землею сорок п'ять сажнів, які відокремлювали її від води.

Я взявся до цієї роботи як справжній дурень, і навряд чи в такі дурні пошивалась коли-небудь хоч трохи розумна людина. Мене тішила моя вигадка, і я не клопотав собі голови думкою, чи вистачить у мене сил упоратися з нею. Думка про потребу спустити пірогу на воду часто спадала мені в голову, але я проганяв її такою нерозумною відповіддю: спочатку зроблю пірогу, а тоді вже, ручуся, я знайду якийсь спосіб пересунути її до води.

Це було найбезглуздіше міркування, але моя повна жагучого бажання фантазія не давала мені спокою, і я взявся до роботи. Я зрубав здоровенний кедр, якого, гадаю, не було й у самого Соломона під час будування єрусалимського храму. Мій кедр був п'ять футів завтовшки і десять дюймів у діаметрі коло кореня, а на височині двадцяти двох футів — чотири фути одинадцять дюймів; далі стовбур ставав тонший і розгалужувався. Силу праці довелось покласти на те, щоб зрубати це дерево: двадцять днів я підрубував самий стовбур, а ще чотирнадцять днів обрубував сучки й відокремлював величезне розложисте верховіття. Цілий місяць я обробляв сокирою свою колоду, намагаючись надати їй форми човна, щоб вона могла прямо держатись на воді. Три місяці пішло на те, щоб видовбати її посередині, бо я обійшовся без вогню і працював тільки долітцем та молотком. Нарешті, завдяки впертій праці, я зробив чудову пірогу, що сміло могла підняти душ двадцять п'ять, тобто була досить велика для мене з усім моїм вантажем... Скінчивши цю роботу, я був у захваті від її наслідків. Ніколи в житті я не бачив такого великого човна з однієї деревини. Зате ж і відібрав він у мене часу та праці! Тепер треба було тільки спустити його

на воду, і я певний, що, коли б це мені вдалось, я пустився б у найбожевільнішу і найбезнадійншіу з усіх подорожей, що будь-коли розпочинались.

Але всі мої спроби спустити його на воду були марні, хоч і коштували мені великих зусиль. До води було [107] не більше як сто ярдів, але перша перешкода полягала в тому, що звідти до берега було нагору. Щоб подолати це, я вирішив зняти зайву землю так, щоб зробити спуск. На цю роботу в мене пішла сила праці, але хто шкодує праці, коли бачить попереду визволення? Коли ця перешкода була усунена, повторилось те саме: я не міг зрушити з місця пірогу, як раніше не міг зрушити шлюпку. Тоді я виміряв відстань між пірогою та морем і вирішив викопати канал, бо, коли побачив, що не можу посунути пірогу до води, я хотів посунути воду до піроги. Я вже почав копати, але коли вирахував у думці, яким завглибшки та завширшки має бути той канал і за який приблизно час я можу закінчити цю роботу своїми двома руками, то виявилось, що на це треба було витратити не менше як десять або дванадцять років, бо берег тут був дуже високий і канал треба було поглибити принаймні на двадцять футів. Отже, на великий мій жаль, довелось відмовитись і від цієї спроби.

Це засмутило мене дуже, і тільки тепер, хоч і надто пізно, я зміркував, як нерозважливо братись до роботи, не розрахувавши точно, чого вона коштуватиме і чи вистачить сили довести її до кінця.

Серед такої праці настали четверті роковини мого життя на острові, і я провів цей день у молитві і з спокійною душею. Завдяки повсякчасному й ретельному читанню слова божого та милостивій допомозі божій, я почав ставитись до всього зовсім не так, як раніше. Мої погляди змінились: світ здавався мені тепер чимсь далеким і чужим: він не збуджував у мене ніяких надій, ніяких бажань. Мені не було чого робити в ньому, і не буде вже, мабуть, довіку. Я дивився на нього так, як ми, може, дивимось на нього з того світу, тобто, як на місце, де ми жили колись і звідки відійшли назавжди. Я міг би тепер сказати світові так, як

праотець Авраам сказав багачеві: "Між тобою і мною лежить велика безодня".

І дійсно, я відійшов від усякої земної скверни: у мене не було ні плотських спокус, ні зваби для очей, ні життєвих гордощів. Мені не було чого бажати, бо я мав усе, чим можна було тішитись. Я був володар острова і, якщо хочете, міг вважати себе королем чи імператором усієї країни, якою я володів. У мене не було суперників, не було конкурентів, ніхто не сперечався зі мною за владу, і я ні з ким не поділяв її. Я міг би [108] навантажити зерном цілі кораблі, але це було мені непотрібно, і я сіяв саме стільки, скільки сам потребував. У мене була сила черепах, але я задовольнявся тим, що зрідка вбивав одну. У мене було стільки лісу, що я міг би збудувати цілий флот, і стільки винограду, що вином та родзинками можна було б навантажити всі кораблі цього флоту.

Проте я цінив тільки те, що було корисне для мене. Я був ситий і мав чим задовольнити всі свої потреби,— навіщо ж було мені все інше? Коли б я настріляв більше дичини або посіяв більше хліба, ніж міг з'їсти, мій хліб пропав би, а дичину довелося б викинути собаці або ж її поїли б черв'яки. Дерева, що я зрубав, лежали б на землі й гнили; я міг використовувати їх лише на паливо, а воно було мені потрібне тільки для готування їжі.

Одно слово, природа й досвід навчили мене розуміти, що земні блага мають для нас ціну тільки доти, доки вони можуть задовольняти наші потреби; і хоч скільки нагромадили б ми багатств, ми можемо втішатись ними тільки доти, доки можемо користуватися ними, але не більше. Найзажерливіший скнара вилікувався б від свого пороку, коли б він опинився на моєму місці, бо я мав без краю більше добра, ніж знав, куди дівати його. Я не мав чого бажати, коли не рахувати деяких речей, яких у мене не було,— правда, дрібних, але дуже мені потрібних. У мене, як я казав уже, було трохи грошей, золота і срібла — всього з тридцять шість фунтів стерлінгів. І що ж? Вони лежали як нікчемний, непридатний мотлох; мені не було на що їх витрачати, і я часто казав собі, що з радістю віддав би цілу жменю за кілька люльок для тютюну або за

ручний млин, щоб молоти моє зерно. Та де там! Я віддав би всі ці гроші за шестипенсову пачку насіння ріпи та моркви з Англії, за жменьку гороху та бобів або за пляшку чорнила. А тепер ці гроші не давали мені ні користі, ні втіхи. Так і лежали вони у мене в шухляді й дощової пори брались цвіллю в печері. 1 коли б я мав повну шафу діамантів, вони так само не мали б для мене ніякої ціни, бо були мені зовсім не потрібні.

Тепер мені жилось далеко легше, ніж раніше — і з фізичного, і з морального боку. Коли я сідав їсти, мене часто сповняла глибока вдячність за щедрість божого провидіння, що послало мені трапезу в пустині. Я навчився більше бачити радісні, ніж сумні сторони свого [109] становища і більше пам'ятати про те, що в мене є, ніж про те, чого мені бракує. І це викликало в мене невимовну радість. Говорю це для тих нещасних людей, що ніколи нічим не бувають задоволені, не можуть спокійно втішатись благами, даними від бога, що завжди хочуть чогось такого, чого він їм не дав. Бо всі наші нарікання на те, чого нам бракує, виникають, здається мені, від недостатньої вдячності за те, що ми маємо. Я часто поринав в інші думки і, безперечно, так само поринав би в них кожен, хто зазнав би такого лиха, як я. Це було порівняння мого теперішнього становища з тим, якого я чекав спочатку; вірніше, з тим, що напевне судилося б мені, якби милосердне провидіння якимось дивом не розпорядилось, щоб корабель загинув ближче до берега і щоб я не тільки зміг добратись до нього, а й перевезти на берег те, що полегшило моє становище та розважило мене. Інакше я не мав би знаряддя для праці, зброї для оборони, пороху і дробу, щоб здобувати собі їжу.

Цілі години, а то й цілі дні, я в найяскравіших барвах уявляв собі, що я робив би, якби не врятував нічого з корабля, адже з їжі я мав би саму тільки рибу та черепах. Але перше ніж я знайшов черепаху, минуло багато часу, і я вмер би з голоду, а якби й не вмер, то жив би, як дикун. Коли б мені пощастило вбити козу або якогось птаха, я все-таки не зміг би оббілувати їх, попатрати й порізати. Я мусив би гризти їх зубами й роздирати нігтями, як дикий звір.

Такі думки примусили мене глибше відчути доброту провидіння й бути дуже вдячним йому за своє теперішнє становище з усіма його нестатками й злигоднями. Хай подумають про це всі ті, хто за лихої години любить говорити: "Чи є в кого таке горе, як у мене?" Хай вони подумають, як багато є на землі людей, нещасніших за них, і в скільки разів їхнє власне нещастя було б жахливішим, якби того захотіло провидіння.

Ще одно міркування допомагало мені втішати себе надіями. То було порівняння мого теперішнього становища з тим, яке я заслужив і якого мав підстави чекати від провидіння. Я жив жахливим життям, зовсім не знаючи ні бога, ні страху божого. Мої батьки дали мені добру освіту. Вони подбали й про те, щоб натхнути мені змалку страх божий та свідомість обов'язків, яких вимагали від мене природа й мета мого існування. [110] І що ж? Я дуже рано пустився в морські подорожі, а життя на морі більше, ніж усяке інше життя, вільне від страху божого, хоч там нещастя повсякчасно загрожує кожному. Коли я почав жити цим життям серед моряків, мене відвернули від невеличких релігійних уявлень, що в мене були, глузування моїх товаришів, запекла зневага до небезпеки, картини смерті, що стали для мене звичайними; довгий час я не мав нагоди розмовляти з ким-небудь таким, як і я, або слухати про що-небудь гарне й спрямоване до гарного.

Я був настільки позбавлений усього доброго і так мало знав про те, чим я був і чим я мусив бути, що радів тільки найразючішим випадкам мого врятування — утечі з Сале, порятункові у капітана португальського корабля, вдалому плантаторству в Бразилії, одержанню мого вантажу з Англії тощо. Я ніколи ні в думках, ні словами не дякував богові, В найскрутніші хвилини я ніколи не молився й не казав: "Господи, помилуй мене". І я вимовляв ім'я боже хіба що для присяги або для блюзнірства.

Як я вже згадував, протягом багатьох місяців на мене находили жахливі думки про моє грішне й запекле минуле; і коли я подивився навколо себе і розміркував, як надзвичайно піклувалось мною провидіння з того часу, як я прибув на це місце, і як милостиво ставився

до мене бог, я побачив, що він покарав мене не тільки далеко менше, ніж заслуговувала моя поведінка, а ще й дбав про мене. Це дало мені надію, що моє каяття прийнято і що бог буде милосердним до мене надалі.

Міркуючи так, я став покірним волі божій і глибоко вдячним за те, що мав; я був живий, тому не повинен скаржитись, бо навіть не дістав заслуженої кари за свої гріхи; я втішався багатьма милостями, яких не мав підстави чекати тут, тому я мусив не лютувати на своє становище, а радіти і щодня дякувати богові за насущний хліб, даний мені за допомогою цілої низки чудес; мусив вважати, що харчувався я так само дивно, як пророк Ілля, коли ворони годували його. Навряд чи міг би я назвати інше місце в незалюдненій частині світу, куди мене могло б викинути з більшими для мене вигодами. Хоч тут я не мав людського товариства і дуже цим журився, зате не зустрічав ні хижих звірів, ні лютих вовків чи тигрів, які загрожували б моєму життю, ні отруйних тварин, які вздили б моєму здоров'ю, ні дикунів, які могли б убити і з'їсти мене. Одно слово, якщо, з одного боку, моє життя було сумне, то, з другого, я мусив дякувати за те, що я живу. Мені не бракувало нічого, щоб зробити своє життя цілком щасливим; треба було тільки пам'ятати, який добрий і милосердний до мене господь, що дбає про мене. Зваживши все це, я заспокоївся і перестав сумувати.

Я жив тут уже так давно, що багато речей, приставлених мною на берег для своїх потреб, були або зовсім спожиті, або вже кінчались.

Чорнила, як я вже казав, зосталось у мене дуже мало, я дедалі більше розводив його, поки воно не стало таким блідим, що на папері вже майже не лишалось слідів від нього. Поки воно було в мене, я коротко відзначав ті дні, на які припадали видатні події в моєму житті. Якось, розглядаючи ці записи, я помітив чудний збіг дат різних подій мого життя, і якби я був забобонний і відрізняв щасливі дні від нещасних, цей збіг зацікавив би мене не без підстави.

Передусім я спостеріг, що моя втеча від батька та друзів до Гулля, звідки я пустився в морську подорож, збігалася з датою того дня, коли я потрапив у полон до салеських піратів і був взятий в рабство. Далі, того самого дня, коли я лишився живий після аварії на Ярмутському рейді, я згодом вирвався з салеської неволі на баркасі. У роковини мого народження, тобто ЗО вересня, коли мені минуло двадцять шість років, я чудом урятувався від смерті, коли море викинуло мене на безлюдний острів. Таким чином гріховне й самотнє життя почалось для мене одного й того самого дня. Після чорнила в мене вийшов весь мій запас хліба; власне, не хліба, а сухарів, привезених мною з корабля. Я якомога ощаджував їх і більше ніж рік дозволяв собі з'їдати тільки по одному сухарю на день. І все ж таки перед тим, як я зібрав з свого поля стільки зерна, що міг витрачати його на їжу, я майже рік сидів без крихти хліба. Але й за це я повинен був дякувати богові, бо я міг залишитись і зовсім без хліба, а що я спромігся здобувати його, це теж було майже чудо.

Моя одежа дуже зносилась: із білизни в мене давно вже не залишилось нічого, крім клітчастих сорочок (їх було в мене дюжин з три), що я знайшов у скринях наших матросів і дуже беріг, бо на острові часто бувала така спека, що доводилось ходити в самій сорочці; не знаю, як я обійшовся б без них. У мене було ще [112] кілька грубих матроських шинелей. Всі вони добре збереглись, але я не міг насити їх через спеку. Щоправда, в такому жаркому кліматі зовсім не треба було вдягатись, але я не міг, я соромився ходити голим; я навіть не припускав такої думки, дарма що жив сам. Та була й інша причина, ще не дозволяла мені ходити голим. Коли на мені було що-небудь, я легше зносив спеку. Гаряче проміння тропічного сонця обпалювало мені шкіру аж до пухирів, а сорочка захищала її від сонця; крім того, повітря, надимаючи сорочку, охолоджувало мене. Так само не міг я призвичаїтись ходити під сонцем з непокритою головою. Кожного разу, як я виходив без капелюха, в мене починала страшенно боліти голова, а як тільки я надівав капелюх, біль відразу переставав.

Отже, мені треба було впорядкувати хоч те лахміття, яке залишилось у мене і яке я пишно називав своїм убранням. Передусім

наді потрібна була куртка, бо всі мої куртки я зносив. Я вирішив переробити на куртки матроські шинелі, пре які я тільки що говорив, та інший свій одяг. Я заходився шити або, вірніше, псувати матерію, бо виробляв я з неї щось жахливе. Проте я примудрився якось зліпити дві чи три нові куртки, яких, гадав я, вистачить мені надовго. Але з моєї спроби пошити штани нічого не вийшло.

Я казав уже, що зберігав шкури всіх забитих мною тварин — чотириногих, звичайно. Кожну шкуру я просушував на сонці, розтягши її на жердинах. Через це вони здебільшого ставали такі цупкі, що навряд чи могли на щось придатись, але деякі з них були дуже гарні. Насамперед я зшив собі з них величезну шапку, хутром наверх, щоб краще захиститись від дощу. Шапка так мені вдалась, що я вирішив пошити собі з цього матеріалу цілий костюм, тобто куртку й штани. І те, й друге я зробив зовсім просторим, а штани — короткими, до колін, бо весь костюм був мені потрібний більше для прохолоди, ніж для тепла. Мушу сказати, що він був зроблений дуже погано: тесляр з мене був поганий, а кравець — ще гірший. Проте мій виріб став мені дуже в пригоді, особливе коли я виходив у дощ: уся вода стікала тоді по довгому хутру шапки й куртки, а я залишався зовсім сухим.

Після куртки й штанів я витратив силу часу та праці на те, щоб зробити зонтик, дуже мені потрібний. Я бачив, як роблять зонтики в Бразилії,— там через [113] спеку ніхто не ходить без зонтика. А на моєму острові спека була не менша, а може, й більша, ніж у Бразилії, бо він був ближче до екватора. Мені доводилось виходити в усяку погоду — і в дощ, і в спеку,— і зонтик був для мене дуже корисний. Я мав з ним багато клопоту; минуло багато часу, перш ніж мені вдалось зробити щось придатне для вжитку. Двічі чи тричі я псував свою роботу, поки не змайстрував зонтик собі до смаку. Найважче було зробити, щоб він розкривався й закривався. Спочатку я хотів зробити розкритий зонтик, але тоді довелося б завжди носити його над головою, а це було незручно. Нарешті, я переміг ці труднощі і укрив його козячими шкурами, хутром наверх, щоб дощ стікав з нього, як з похилого даху, Бід сонця він захищав так добре, що я міг виходити з дому навіть у

найбільшу спеку і почував себе краще, ніж раніше в прохолодну погоду; коли він був мені непотрібний, я закривав його і ніс під пахвою.

Так, тихо й спокійно, жив я, цілком підкорившись волі божій і звірившись на провидіння. Від цього життя моє стало кращим, ніж воно було б у людському товаристві. Як тільки я починав жалкувати, що не чую людської розмови, я завжди запитував себе: хіба розмовляти з своїми власними думками і (гадаю, що я мав право казати так) з самим богом — не краще, ніж розважатися в найвеселішому людському товаристві? Не можу сказати, що протягом наступних п'яти років зо мною трапилось що-небудь незвичайне. Життя моє пливло тихо й мирно. Я жив на старому місці. Крім щорічних робіт — засіву, збирання ячменю та рису, збирання винограду (хліба я засівав саме стільки, щоб його вистачило на цілий рік, і стільки ж збирав винограду) і моїх щоденних прогулянок з рушницею, головною моєю працею було будування нового човна. Цього разу я не тільки зробив човна, але й спустив його на воду. Я вивів його до бухточки каналом на шість футів завширшки й чотири фути завглибшки, викопаним на протязі трохи не з півмилі. Перший мій човен чи то пірогу, як читач уже знає, я, не розрахувавши наперед, чи вистачить у мене сили спустити його на воду, зробив таким великим, що мусив кинути його на місці роботи, наче пам'ятку, що радила мені бути надалі розумнішим. Другий раз я зробив багато практичніше. Щоправда, я й тепер будував човна майже за милю від води, бо ближче не знайшов годящого дерева, [114] але тепер я принаймні добре погодив його розміри та вагу з своїми силами. Бачачи, що моя думка цього разу цілком здійснилась, я непохитно вирішив довести її до кінця. Майже два роки проморочився я з будуванням човна, але не жалкував за цим,— так-бо кортіло мені дістати нарешті змогу пуститись у морську подорож.

Але нова моя пірога не була придатна для мети, з якою я будував її. Вона була така маленька, що не можна було й думати перепливти нею сорок чи більше миль, що відокремлювали острів від terra firma (1). Отже, мені довелось відмовитись від цієї мрії. Але в мене зродився вже новий план — об'їхати навколо острова. Я побував якось на

протилежному березі, про що розповів у своєму місці, і зроблені там відкриття так зацікавили мене, що мені ще тоді дуже захотілось оглянути все побережжя. А тепер, маючи човен, я тільки й думав про цю подорож.

(1) Суходіл (латин.).

Щоб здійснити свій план доладно й обачно, я зробив для човна маленьку щоглу й зшив відповідний парус із шматків корабельної парусини, якої в мене був чималий запас. Укріпивши щоглу й парус на човні, я спробував його хід й переконався, що парус вийшов непоганий. Після цього я зробив на кормі й на носі по маленькому ящику, щоб провізія, набої та інші речі, які я хотів взяти з собою, не підмокли від дощу або хвиль. Для рушниці я видовбав у середині човна вузький жолоб, а до жолоба, щоб не проходила вогкість, приробив покришку.

На кормі я прилаштував свій зонтик так, що він приходився над моєю головою й захищав мене від сонячного проміння, як тент. Я почав іноді робити маленькі прогулянки, але ніколи не виходив далеко у відкрите море і старався держатись ближче до бухточки. Нарешті нестримне бажання обстежити кордони мого маленького царства перемогло, і я зважився пуститись у цю подорож. Я поклав у човен запас провізії і всього, що було мені потрібно. Я взяв з собою два десятки буханців ячного хліба, або, вірніше, коржів, великий череп'яний горщик підсмаженого рису (це була моя звичайна страва), маленьку пляшку рому й половину козиної туші; взяв також пороху й дробу, щоб постріляти кіз, і дві шинелі з тих, що перевіз з корабля [115] у матроських скринях; одну, щоб підстелити, другу — щоб укриватись вночі.

Шостого листопада, на шостому році мого царювання, або, коли хочете, полону, я рушив у путь і проїздив багато довше, ніж гадав. Сталося так тому, що хоч острів мій і був невеликий, але, наблизившись до східної його частини, я побачив довге пасмо скель, частково під водою, а частково над нею. Воно тяглось миль на шість у відкрите море,

а далі, за скелями, була піщана мілина. Таким чином, щоб об'їхати косу, довелось накинути великий круг.

Спочатку, побачивши це, я хотів відмовитись від свого наміру й вернутись назад, бо не знав, як далеко я буду змушений запливти в море, щоб об'їхати скелі та мілину. Особливо ж не був я певний, чи зможу вернутись назад, і тому я кинув якір (рушаючи в дорогу, я зробив собі щось подібне до якоря з залізного абордажного гака з корабля); закріпивши човен, я взяв рушницю, висів на берег, вийшов на горбок, звідки все було видно, побачив, яка завдовжки коса, і вирішив спробувати.

Оглядаючи море з цього горбка, я помітив швидку й бурхливу течію, що відхилялася на схід і підходила до самої коси. Я зразу ж подумав, чим це мені загрожує: коли б я потрапив туди, мене могло винести в море, і я не спромігся б вернутись на острів. Так воно, мабуть, і було б, якби я не пішов на розвідку, бо таку сему течію видно було й з другого боку острова, тільки трохи далі; разом з тим я помітив швидку супротивну течію коло берега. Виходить, мені треба було тільки вийти за межі першої течії, і мене зараз же понесло б до берега.

Проте я простояв на якорі днів з два, бо був свіжий південно-східний вітер, якраз назустріч згаданій течії, і вздовж усієї коси йшли високі хвилі. Було небезпечно держатись близько від берега через прибій і дуже віддалятись від нього — через течію.

Третього дня вранці вітер стих, море заспокоїлось, і я зважився рушити далі. Але мені знову судилось бути пересторогою для недосвідчених і необачних стернових. Не встиг я допливти до коси, хоч був від берега не далі ніж на довжину свого човна, як опинився на страшенній глибині й потрапив у течію, немов під млинове колесо. Мій човен понесло з такою силою, що я не міг нічого з ним зробити і тільки держався краю течії. [116] Але мене несло все далі від супротивної течії, що залишалась ліворуч від мене. На допомогу мені не було найменшого вітру, а гребти було даремно. Я думав уже, що загину, бо знав, що за

кілька миль ця течія зіллється з другою течією, що обмиває острів, і тоді мені буде край. Я не мав ніякої змоги повернути вбік. Мене чекала смерть, але не від морських хвиль (море було досить спокійне), а від голоду. Правда, знайшовши на березі черепаху, таку велику, що я ледве міг підняти її, я забрав її в човен; був у мене й повний глечик прісної води. Та чого варте було це для нещасного мандрівника, загубленого серед безмежного океану, де можна пропливти тисячі миль, не побачивши землі. Тепер я зрозумів, як легко найбезрадісніше становище людини може стати ще безрадіснішим, коли на те буде воля провидіння. На свій пустинний і закинутий острів я дивився тепер, як на найкраще місце на світі, і тільки одно було в мене бажання — вернутись туди знову. В жагучому пориві простягав я до нього руки й говорив: "О щаслива пустине! Я більш ніколи не побачу тебе. О нещасне я створіння, що станеться зо мною?" Я докоряв собі за невдячність, згадуючи, як ремствував я на свою самотність. Чого б тільки я не дав тепер, щоб знову опинитись на тому безлюдному березі! Так людина ніколи не бачить як слід свого становища, поки не порівняє його з іще гіршим, і ніколи не складає належної ціни благам, які має, поки не втратить їх. Не можна висловити, в якому розпачі я був, коли побачив, що мене віднесло від мого любого (я звав його тепер любим) острова в безкраїй океан майже на шість миль і я мушу навіки розпрощатись з надією побачити його знову. Проте я гріб майже до знемоги, силкуючись скерувати човен на північ, тобто до того боку течії, що був ближче до супротивної. Аж ось з полудня, коли сонце повернуло з південного сходу на захід, тобто прямо мені назустріч, подув вітрець, і це трохи підбадьорило мене. Але найбільше втішало мене те, що вітрець почав швидко свіжішати і за півгодини подув як слід. На цей час мене загнало на страшну відстань від мого острова. Якби тоді був туман або хмари, мені був би кінець. Я не мав компаса і, загубивши з очей острів, не знав би, куди керувати. На щастя, погода була ясна і ніщо не віщувало туману. Я поставив щоглу, розгорнув парус і почав керувати на північ, намагаючись вибратися з течії.

Ледве поставив я щоглу й парус і повернув човен назад, як по воді я побачив, що з течією скоро станеться зміна; поки течія була швидка,

вода була каламутна, а тепер вода почала яснішати, тобто швидкість течії зменшувалась. Справді, за півмилі на схід я помітив кілька скель, об які розбивалось море. Ці скелі поділяли течію на дві частини: головна йшла далі на південь, залишаючи скелі на північному сході, а друга круто повертала назад і, утворюючи вир, ринула знову на північний захід.

Тільки ті, хто з власного досвіду знає, що значить дістати помилування, стоячи на ешафоті, або врятуватись з-під кинджала розбійників, зрозуміють мій захват перед цим відкриттям і радість, з якою я скерував свій човен на супротивну течію, підставивши парус ще свіжішому сприятливому вітрові,, і весело помчав назад.

Ця супротивна течія принесла мене прямо До острова, але миль за шість на північ від того місця, звідки мене понесло в море, так що, наблизившись до острова, я опинився коло його північного берега, тобто протилежного тому, від якого я відплив.

Пропливши з допомогою цієї супротивної течії миль зо три, я помітив, що вона стає повільнішою і не може гнати мене далі. Але тепер я був уже коло острова, в цілком спокійному місці, між двома сильними течіями: південною, що винесла мене в море, і північною, що проходила милі за три від неї. З допомогою сприятливого вітру, я скерував човен на острів, хоч посувався вперед уже не так швидко.

Близько четвертої години вечора, бувши милі за три від острова, я виявив, що пасмо скель, причина моїх пригод, тягнеться, як я вже казав, на південь і, відкидаючи на південь течію, утворює другу супротивну течію в північному напрямі. Виявилось, що вона дуже сильна, але не зовсім збігається, з напрямом моєї дороги, що йшла на північний захід. Завдяки свіжому вітрові, я перетяв цю течію в північно-західному напрямі і десь за годину був уже за милю від берега; море було спокійне, і я незабаром висів на землю.

На березі я впав навколішки, палко подякував богові за свій порятунок і вирішив раз назавжди відмовитись від свого плану визволитись на човні. Після цього, підкріпившись їжею, я провів човен у маленьку бухточку, під дерева, що росли тут на самому березі, і, [118] вкрай знесилений утомою та тяжкою працею під час подорожі, ліг спати.

Я був дуже заклопотаний, бо не знав, як приставити човен додому. Про те, щоб вернутись тією ж самою дорогою, я й не думав, бо дуже натерпівся страху. Інший шлях (я мав на думці західний напрям) був мені зовсім не відомий, і я не хотів рискувати. Отже, другого ранку я вирішив пройти берегом на захід і подивитись, чи немає там бухточки, де б я міг покинути свій фрегат у схові, щоб згодом користуватись ним, коли буде потрібно. І справді, милі за три, йдучи понад берегом, я натрапив на чудову маленьку затоку, що глибоко врізалась у берег і, поступово звужуючись, переходила в струмок. Я привів сюди свій човен, ніби в навмисне приготований для нього маленький док. Поставивши його тут та міцно припнувши, я зійшов на берег, щоб роздивитись, де я.

Невдовзі виявилось, що я опинився майже на тому самому місці, куди я приходив раніше пішки. Отже, взявши з собою тільки рушницю та зонтик (бо сонце дуже пекло), я пустився в путь. Після моєї нещасної подорожі ця екскурсія здалась мені дуже приємною. Надвечір я добрався до своєї бесідки, де знайшов усе так, як і залишив; на моїй дачі був завжди добрий порядок.

Я переліз через огорожу, уклався в холодку відпочити і від страшенної втоми хутко заснув. Уявіть собі, якщо можете, як я здивувався, коли мене збудив чийсь голос, що кілька разів назвав мене на ім'я: "Робін, Робін, Робін Крузо! Бідний Робін Крузо! Де ти, Робін Крузо! Де ти, Робін Крузо? Де ти? Де ти був?"

Змучений вранці гребнею, а вдень ходьбою, я спав мертвим сном і не міг відразу прокинутись. Мені довго здавалось, що я чув той голос уві сні, але після повторного вигуку: "Робін Крузо, Робін Крузо!" — я нарешті

прокинувся і спочатку страшенно перелякався. Я схопився, дико озираючись навколо, і раптом, підвівши голову, побачив на огорожі свою папугу. Ясна річ, я відразу догадався, що це вона гукала мене. Бо я часто говорив їй жалісливо цю саму фразу, і вона добре вивчила її. Іноді вона сідала мені на палець, нахилялась до мого обличчя й вигукувала: "Бідний Робін Крузо! Де ти? Де ти був? Як сюди потрапив?" — і інші фрази, яких я її навчив.

Але, навіть, знаючи, що це була папуга, і розуміючи, [119] що, крім папуги, ніхто не міг говорити зі мною, я довго ще не міг очунятись. По-перше, я дивувався, як вона потрапила на мою дачу, а по-друге, не міг зрозуміти, чому вона сиділа саме тут, а не деінде.^ Але в мене не було ніякого сумніву, що це він, мій вірний Попка, і я не довго думаючи простяг йому руку й покликав його. Лагідний птах відразу сів мені на палець, як він робив це завжди, і знову заговорив: "Бідний Робін Крузо! Як ти сюди потрапив? Де ти був?" Він ніби радів, що знову бачить мене. Вертаючись додому, я забрав його з собою.

Тепер у мене надовго пропала охота до морських прогулянок, і багато днів я сидів спокійно та роздумував про небезпеку, в яку потрапив був. Мені дуже хотілось мати знову човен на моєму боці острова, але я не міг вигадати, яким способом перевезти його сюди. Про східне побережжя я не хотів і думати, бо ні за які блага в світі не наважився б об'їхати його ще раз. На саму думку про це в мене завмирало серце й холонула кров у жилах. Що ж до західного берега острова, то я не знав, як можна туди добратись. Якщо течія на східному боці так само сильно й швидко ринула до берега, як тут — уздовж нього, то мені загрожувала небезпека розбитись об острів, як раніше бути віднесеним від нього. Обміркувавши все це, я вирішив обійтись без човна, дарма що його будування, а особливо спуск на воду, коштували мені стільки місяців важкої роботи. Такий настрій був у мене майже цілий рік. Я жив тихо й самотньо, як ви легко можете собі уявити. Думки мої дійшли повної рівноваги. Я почував себе щасливим, скорившись волі провидіння, і ні в чому не знав недостачі. Мені бракувало тільки людського товариства. Протягом цього року я вдосконалився в усіх

ремеслах, яких вимагали умови мого життя, і гадаю, наприклад, що з мене був би чудовий тесляр, особливо коли взяти до уваги, як мало в мене було інструментів.

Крім того, я дійшов несподіваних успіхів у гончарстві: навчився користуватись гончарським кругом, що значно полегшило мою роботу й поліпшило її якість. Тепер, замість незграбних, грубих виробів, на які бридко було дивитись, у мене виходили акуратні речі гарної форми. Мені здається, що ні в яких відкриттях я не радів так і не пишався своїми здатностями, як того дня, коли мені вдалось зробити люльку. Дуже незграбна, із звичайної обпаленої глини, як і всі мої гончарні [120] вироби, вона, проте, була міцна і добра тягла дим; а головне — це ж була люлька, про яку я давно мріяв, бо любив курити. На нашому кораблі були люльки, але я не знав тоді, що на острові росте тютюн, і не взяв їх; згодом, коли я знову обшукав корабель, то не міг уже знайти їх.

Удосконалився я й у виробництві кошиків; я наробив їх силу-силенну найрізноманітнішої форми. Вони були не дуже гарні, але цілком придатні, щоб ховати та носити різні речі. Коли мені тепер траплялось забити козу, я вішав тушу на дерево, білував її, розрізав на шматки й приносив додому в кошику. Так само було й з черепахами. Мені вже не треба було тягати на плечах цілу черепаху. Тепер я міг розчинити її на місці, вийняти яйця, відрізати потрібний мені кусок і покласти його в кошик, а решту кинути. У великі, глибокі кошики я зсипав вимолочене й посушене зерно.

Мій запас пороху помітно зменшувався. Цього вже я не міг надолужити, хоч би як хотів, і мене почала серйозно непокоїти думка про те, що я робитиму, коли порох зовсім вийде, і як я полюватиму тоді на кіз. Я казав уже, що на третій рік мого перебування тут я піймав і приручив молоду козу. Я сподівався піймати цапа, але все якось не натрапляв на нього. Так моя коза і постаріла без нащадків. Мені не стало духу вбивати її, і вона здохла сама від старості.

Але тепер, на одинадцятому році мого ув'язнення, коли, як сказано, мій запас пороху став вичерпуватись, я почав серйозно думати, як ловити живих кіз. Найбільше хотілось мені піймати самку з козенятами. З цією метою я наробив силець. Гадаю, що кози в них не раз ловились, але приладдя моє було погане: я не мав дроту і завжди знаходив сильця порваними, а принаду з'їденою. Тоді я вирішив спробувати пастки. Помітивши місця, де кози паслись найчастіше, я викопав там кілька глибоких ям, закрив їх фашинником власного виробу, присипав його землею й накидав на нього колосків рису та ячменю. Незабаром я переконався, що кози приходять і з'їдають колоски, бо навколо були сліди козячих ніг. Нарешті, влаштувавши ввечері три пастки, я другого ранку, обходячи їх, побачив, що ні принади, ні кіз немає. Це була велика неприємність, але я не вдавався в тугу і переробив пастки. Не буду втомлювати вас описом подробиць своєї роботи; скажу тільки, що одного ранку я знайшов в одній ямі старого цапа, а [121] в другій — трьох козенят: одного цапка й двох кізок. Старого цапа я випустив на волю, бо не знав, що з ним робити Він був такий дикий і сердитий, що забрати його живцем не було ніякої змоги. Я боявся навіть зійти до нього в яму, а вбивати його мені не хотілось. Тому я випустив його, і він чимдуж поскакав від мене. Але тоді я ще не знав, що голод приборкує навіть левів, як довідався про це згодом. Коли б я подержав свого цапа днів три або чотири в голоді, а потім приніс би йому поїсти й напитись, він став би смирний, як козеня. Кози взагалі дуже розумні тварини, коли з ними добре поводитись, їх легко приручити.

Але про все не я дізнався тільки згодам. Випустивши козла, я пішов до ями, де сиділи козенята, витяг їх одне ао одному, зв'язав усіх разом мотузкою J на превелику силу привів додому.

Я довгий час не міг примусити своїх козенят їсти, але кілька зелених колосків нарешті спокусили їх, і вони потроху приручились. Тоді я задумав розплодити ціле стадо, бо це був єдиний спосіб забезпечити себе м'ясом на той час, коли в мене вийде порох і дріб. Звичайно, їх треба було відокремити від диких кіз, бо, підростаючи, всі вони тікали б у ліс. Щоб запобігти цьому, у мене був єдиний спосіб — тримати їх у

загоні, обгородженому частоколом або живоплотом так, щоб його не можна було поламати ні зсередини, зі зокола.

Для однієї пари рук збудувати такий загін було надто важко, але він був конче потрібний, і я, не гаючи часу, почав шукати зручне місце, тобто таке, де мої кози були б забезпечені травою та водою і захищені від сонця.

Мені не довелось довго шукати; я вибрав для свого загону розлогий, рівний луг, чи то савану, як звуть такі луги в наших західних колоніях. У двох чи трьох місцях там протікали струмочки чистої води, а з одного краю стояв тінистий гай. Кожен, хто знає, як будують такі загороди, напевне, сміятиметься з мене, коли я скажу, що за першим моїм планом огорожа мала оточити весь луг, принаймні милі на дві навколо. Але дурість була не в тому, що я взявся обгороджувати дві милі: у мене було досить часу, щоб поставити огорожу не то що на дві, а й на десять миль завдовжки. Я на зміркував, що держати кіз у такій великій, хоч і добре обгородженій загороді — однаково, що й пустити їх [122] пастись на всьому острові: вони росли б так само дикими, і їх дуже важко було б ловити.

Це спало мені на думку, коли я поставив, пам'ятаю, вже ярдів з п'ятдесят огорожі. Тоді я відразу спинився й вирішив поки що обгородити лише ділянку лугу ярдів на півтораста завдовжки і на сто завширшки. На перший час я обмежився цим, бо на такій площі могла пастись уся моя отара, а якби вона розплодилась, я б завжди міг збільшити відповідно ділянку.

Це було обачне вирішення, і я енергійно взявся до роботи. Першу ділянку я обгороджував коло трьох місяців і під час своєї роботи перевів до загону всіх трьох козенят, прив'язавши їх поблизу, щоб призвичаїти їх до себе. Я часто приносив їм ячмінних колосків або жменьку рису і давав їсти з рук, так що, коли я закінчив огорожу й порозв'язував їх, вони бігали за мною слідом і мекали, випрошуючи жменьку зерна.

Це цілком відповідало моїй меті, і років через півтора в мене було вже штук дванадцять кіз разом з козенятами, а ще через два роки моя отара збільшилась до сорока трьох голів, крім тих, що я вбивав для їжі. Згодом я зробив ще п'ять загонів, де влаштовував по маленькому закутку, куди заганяв кіз, коли хотів піймати їх; усі ці загони сполучались один з одним ворітьми. Та це було ще не все. Я мав невичерпний запас козлятини, і не тільки козлятини, а й молока. Останнє, правду сказати, було для мене приємною несподіванкою, бо, збираючись розводити кіз, я зовсім не думав про молоко і тільки згодом мені спало на думку, що я можу їх доїти. Я влаштував цілу молочну ферму, з якої діставав іноді до двох галонів молока на день. Природа, що живить усяку тварину, сама навчає нас, як користуватись її дарами. Ніколи зроду не доїв я корів, а тим більше — кіз, і тільки в дитинстві бачив, як роблять масло й сир. Та коли настала потреба, я навчився — правда, не відразу, а після багатьох невдалих спроб — і доїти, і робити масло та сир — і ніколи пізніше не знав недостачі цих продуктів. Як милосердно може творець наш поводитися з своїми створіннями, навіть у таких умовах, де, здається, вони стоять на краю загибелі! Як може він полегшувати найгіркіші пригоди й давати нам привід вихваляти його і за льох та в'язницю. Який рясний стіл приготовано для мене тут, у цій пустині, де спочатку я не чекав для себе нічого, крім голодної смерті! [123]

Найпохмуріша людина посміхнулася б, якби побачила мене з моєю сім'єю за обідним столом. Тут, по-перше, був я, його величність король і повелитель усього острова, що повновладно керував життям усіх своїх підданців. Я міг карати смертю й милувати, давати й відбирати волю, і ніхто з них не ремствував. Коли б ви тільки бачили, з якою королівською гідністю я обідав сам, оточений своїми слугами. Одному лише Попці було дозволено балакати зо мною. Мій пес, що давно вже постарів і знікчемнів, не знайшовши на острові нікого, з ким він міг би продовжити свій рід, сідав завжди праворуч від мене, а дві кішки — одна по один бік столу, друга по другий — не зводили з мене очей, чекаючи шматочка з моїх рук, що було ознакою особливої ласки. Але це були не ті дві кішки, що я привіз з корабля. Ті давно вже здохли, і я власними руками поховав

їх біля мого житла. Одна з них уже на острові окотилась, не знаю від якого звіра. Я залишив у себе пару кошенят, і вони виросли ручними, а решта втекла в ліс і здичавіла. Згодом вони стали для мене справжньою карою, бо вдирались до мене в намет, витягали провізію і дали мені спокій лише після того, як я вистрелив у них із рушниці й убив кількох. Так жив я в цьому товаристві в достатку і, так би мовити, не потребував нічого, крім людського товариства. Проте незабаром у моїх володіннях з'явилось надто велике товариство. Мені хотілось мати під рукою свій човен, але дуже не хотілось важити ще раз життям, і я то добирав способу перевезти човен на другий бік острова, то заспокоював себе думкою, що мені добре й без човна. А втім, мене якось дивно тягло піти на той горбок, куди я вийшов під час останньої екскурсії, і подивитись на обриси берегів та довідатись, куди прямує морська течія. Це бажання зростало щодня. Нарешті я не витримав і вирішив піти туди пішки понад берегом. Якби у нас, в Англії, хтось зустрів людину в такому вбранні, як моє, то, я певен, він або перелякався б, або ж розреготався б. Я сам часто мимоволі усміхався, уявляючи собі, як би я в такому вбранні мандрував по Йоркширу. Дозвольте мені тепер описати свій вигляд.

У мене була величезна безформна шапка з козячого хутра, з хвостом, що звисав назад і закривав мою шию від сонця, а під час дощу не давав воді текти за комір. В тих краях немає нічого шкідливішого для здоров я, як дощ, коли він потрапляє під одяг. [124]

На мені була коротка куртка з полами, що доходили до половини стегон, і штани до колін з козячого хутра. На самі штани пішла ціла шкура дуже старого цапа з довгою вовною, що прикривала мені ноги до половини литок. Панчіх та черевиків у мене зовсім не було, а натомість я змайстрував собі — не знаю як і назвати — щось подібне до котурнів, що застібалися збоку, як краги, але були варварського крою, як і решта мого вбрання.

На мені був широкий пояс із козячої шкури, стягнений двома пришитими до нього ремінцями, замість пряжки. З обох боків до нього були прироблені дві петельки, на зразок тих, що робляться для шпаг та

кинджалів, тільки на них висіли з одного боку маленька пилка, а з другого — сокира. На мені був ще й другий, вужчий ремінь, зав'язаний так само, як і пояс, але через плече; на його кінцях під моєю лівою рукою висіли дві торбинки, теж із козячої шкури. В одній із них я носив порох, а в другій — дріб. На спині я носив кошик, на плечі — рушницю, а над головою держав величезний хутряний зонтик, що після рушниці був, мабуть, найпотрібніший серед мого знаряддя. Щодо кольору мого обличчя, то я менше походив на мулата, ніж цього можна було б чекати, хоч жив на дев'ятому чи десятому градусі від екватора і зовсім не старався вберегти себе від загару. Бороду я відпустив спочатку майже на півфута, але в мене був великий вибір ножиць та бритов, і згодом я обстриг її досить коротко, залишивши тільки те, що росло на верхній губі, подібне формою до величезних мусульманських вусів, бачених мною в Сале у турків. Маври, між іншим, їх не носять. Мої вуса були дуже довгі, не такі, звичайно, щоб можна було повісити на них шапку, але все ж таки такі довгі і незвичайні, що вони в Англії могли б лякати людей.

Згадую про це мимохідь; мало, дуже мало хто на острові міг любуватись моїм обличчям та постаттю,— і мені було байдуже, як вони виглядають. Отже, про це я не буду більше розводитись. В такому вигляді я рушив у нову подорож, що тривала днів п'ять-шість. Спочатку я пішов уздовж берега, прямо до того місця, де я спочатку пристав на човні, щоб вийти на горбок і оглянути місцевість. Тепер у мене човна не було, і я пішов до того горбка навпростець, коротшою дорогою. Я дуже здивувався, коли, глянувши на каменистий [126] кряж, який мені довелось об'їжджати човном, побачив зовсім спокійне море. Ні хвиль, ні брижів, ні течії — ні там, ні в інших місцях. Я не міг зрозуміти цього і вирішив витратити деякий час на спостереження, щоб знайти причину. Як я побачив незабаром, цю течію спричиняв приплив, що йшов з заходу і з'єднувався з потоком води з якоїсь великої річки, що вливалась десь поблизу в море. Залежно від того, звідки дув вітер — 8 заходу чи з півночі — ця течія то наближалась до берега, то віддалялась від нього. І справді, почекавши до вечора, коли почався відплив, я знову вийшов на горбок і ясно розпізнав ту саму морську течію; тільки тепер вона

проходила милі на півтори далі, а не біля самого берега, як тоді, коли мій човен потрапив у її стрижень і його занесло в море. Виходить, така небезпека загрожувала йому не завжди.

З цього спостереження я зробив висновок, що мені треба тільки стежити за припливом та відпливом, і тоді я дуже легко проведу свій човен назад. Та коли я почав думати про здійснення свого плану, згадка про неминучу небезпеку так жахнула мене, що я не міг спокійно думати про це далі і нарешті спинився на безпечнішому проекті, дарма що він вимагав більше праці. Я вирішив збудувати другий човен або пірогу, щоб мати в своєму розпорядженні два човни — по одному з обох боків острова.

Ви знаєте вже, що в мене на острові були дві, так би мовити, плантації. Одна — моя маленька фортеця під скелею, обнесена огорожею, з наметом і печерою, яку я на той час поширив, зробивши в ній кілька відділів чи льохів, що сполучались між собою. Один із них, найсухіший і найпросторіший, мав вихідні двері за моєю огорожею чи фортецею, тобто за тим місцем, де моя стіна прилягала до скелі. В ньому було повно величезних глиняних горщиків, про які я вже згадував, і там же стояло чотирнадцять чи п'ятнадцять глибоких кошиків на п'ять або шість бушелів кожен. В них я складав весь свій харчовий припас, головним чином, зерно,— почасти в колосках, почасти змолочене моїми руками.

Щодо моєї огорожі, зробленої, як я вже казав, з довгих кілків, то вони розрослись, як дерева, і стали такими великими та гіллястими, що за ними не видно було ніяких ознак людського житла.

Близько від моєї садиби, але трохи далі в глиб [126] острова, тяглись дві ділянки моїх ланів, які я старанне обробляв і з яких щороку збирав гарні врожаї рису т§ ячменю. А коли б мені треба було збільшити засів, я міг би прилучити до них ще грунтів, бо землі в мене було більше, ніж треба.

Крім того, у мене була ще одна садиба в лісі. Я мав там маленьку бесідку, як я її звав, і держав її в порядку. Драбина завжди стояла всередині. Я доглядав дерева, що були спочатку не вищі за живопліт, а тепер розрослись і стали міцні та високі. Я час від часу підрізував їх, а вони розкидали гілля й давали приємний холодок. Всередині огорожі стояв намет із паруса, так міцно укріплений на набитих для цього кілках, що його ніколи не доводилось лагодити або підновляти. В наметі я зробив собі постіль із шкур убитих мною тварин, а поверх поклав ковдру з наших корабельних запасів та велику шинелю, щоб укриватись. Тут, коли мені випадало відлучатись від головного житла, я почував себе, як на дачі.

Поряд були загони для худоби, тобто для кіз, і я доклав багато праці, щоб обгородити цю ділянку. Я дуже дбав, щоб огорожа була завжди ціла і щоб кози не могли поламати її; нарешті я понабивав зсередини живоплоту стільки тонких кілків і так близько один від одного, що він став більш подібним до частоколу, ніж до живоплоту. Між цими кілками ледве можна було просунути руку. Пізніше, коли всі кілки, після дощової пори, поприймались і розрослись, моя огорожа стала міцною стіною.

Все це свідчить, що я не лінувався і не шкодував праці, коли бачив, що мені треба зробити що-небудь для збільшення своїх вигод. Я розумів, що, розвівши свійських тварин, я завжди матиму напохваті живий запас м'яса, молока та масла на весь час свого життя тут, хоч би й на сорок років. А мати в своєму розпорядженні кіз я міг тільки при тій умові, що загони завжди будуть обнесені міцною огорожею. І я понастромляв кілки так густо, що, коли вони почали рости, я мусив повисмикувати деякі з них.

Тут же ріс і виноград; його я витрачав головним чином на заготівлю зимових запасів родзинок, найкращих і найприємніших ласощів з усього мого харчу. І дійсно, то була не тільки приємна, а й цілюща, корисна для здоров'я їжа, надзвичайно поживна й ситна.

Моя дача була на півдорозі між головним моїм [127] житлом і тим місцем, де я покинув човен; тому я ночував тут, колії йшов до човна або назад.

Я часто навідувався до свого човна і дбав про те, щоб він завжди був справний. Інколи я для розваги катався на ньому, але не пускався в ризиковані подорожі і не відпливав далеко від берега — так лякали мене течія, вітер та інші пригоди. Але тепер я переходжу до нового періоду свого життя.

Якось опівдні, йдучи берегом моря до свого човна, я раптом побачив відбиток босої людської ноги, чітко відтиснутий на піску. Я спинився, ніби вражений громом, ніби побачивши привид. Я прислухався, озираючись навколо, але нічого не почув і не побачив. Я вибіг на горбок, щоб бачити далі; спустився назад, походив берегом, але не знайшов нічого: інших подібних слідів не було. Я пішов ще раз подивитись на той слід і переконатись, чи справді це людський слід, а чи це мені тільки привиділось. Ні, я не помилився: це, безумовно, був відбиток ноги. Я ясно бачив п'яту, пальці, підошву. Як він потрапив сюди — цього я ніяк не міг збагнути. Дуже збентежений, пішов я додому, до своєї фортеці, не чуючи, як то кажуть, землі під собою. Я був наляканий до краю. Що два-три кроки я оглядався назад, лякався кожного куща, кожного дерева і приймав за людину кожен пень, побачений здалека. Не можна описати, яких страшних і несподіваних форм прибирали в моєму уявленні всі речі, які міркування снувались у моїй голові і які безглузді наміри спадали мені на думку.

Прийшовши до свого замку (як я почав звати своє житло з того дня), я вбіг туди, немов за мною хтось гнався. Не можу згадати, чи переліз я через огорожу по драбині, як робив це завжди, а чи проліз у дірку, яку звав дверима; навіть другого ранку я не міг цього пригадати. Ніколи заєць чи лисиця не рятувались у своїх норах з таким божевільним жахом, як я в своєму захистку.

Цю ніч я зовсім не спав. Я боявся тепер іще більше, хоч не бачив того, що мене налякало. Здавалося, мусило б статися навпаки і я мусив би трохи заспокоїтись. Але я був такий збентежений, що мені весь час ввижались жахи, хоч я був далеко від того сліду, що так налякав мене.

Іноді мені здавалось, що це диявол залишив свій слід, і розум приєднувався до такого припущення, бо, [128] справді, хто ж інший, крім диявола в образі людському, міг би забратись сюди? Де судно, що привезло б його? Де інші сліди? І яким способом могла потрапити сюди людина? З другого боку, чудно було гадати, що сатана прибрав людського образу з єдиною метою залишити слід своєї ноги в такому безлюдному місці, як цей острів, де було десять тисяч шансів проти одного, що цього сліду я ніколи не побачу. Якщо дияволові хотілось налякати мене, то він знайшов би для цього безліч інших способів. І чому, знаючи, що я живу по цей бік острова, він залишив свій слід на другому боці, та ще й на піску, де його змиє перший же прибій? Все це суперечило одне одному і не в'язалося з нашими звичайними уявленнями про хитрощі диявола.

Такі міркування остаточно переконали мене, що диявол тут ні до чого, і я дійшов висновку, що це мусили бути найнебезпечніші істоти — дикуни з суходолу напроти. Вони, мабуть, вийшли в море на своїй пірозі, і їх випадково занесла сюди течія або противний вітер. Вони побували на березі, а тоді вийшли знову в море, бо залишитись тут вони хотіли не більше, ніж я — бачити їх.

Поки ці думки снувались у моїй голові, моє серце наповняла вдячність за те, що, на моє щастя, я не був тоді там і дикуни не помітили мого човна. Інакше вони догадалися б, що на острові є люди, і, може, почали б розшукувати мене. Аж тут мій мозок вразила жахлива думка: вони знайшли мій човен і вирішили, що тут є люди. А коли так, то вони, напевне, прийдуть знову, ~ тільки в більшій кількості, і з'їдять мене. А коли вони не зможуть знайти мене, то знайдуть мої загони, знищать усе моє зерно, заберуть моїх кіз, і я помру з голоду.

Так страх прогнав усю мою надію на бога; вся моя колишня віра в нього, що грунтувалась на таких чудесних проявах його доброти, зникла тепер так, ніби той, хто досі годував мене, був не в силі зберегти своєю владою запаси, заготовлені для мене його щедрістю. Я докоряв собі за лінощі, бо сіяв лише стільки, скільки мені потрібно було на один рік, неначе не могло трапитись якої-небудь несподіванки, що перешкодила б мені зібрати врожай. Я вирішив мати надалі запас зерна на два-три роки, щоб не загинути від безхліб'я.

Яка чудна іграшка в руках провидіння — життя людини, і як чудно разом із зміною обставин міняються [129] таємні пружини, що керують нашими пориваннями! Сьогодні ми любимо те, що завтра ненавидимо; сьогодні шукаємо те, чого завтра уникаємо; сьогодні бажаємо того, чого завтра боїмось, навіть тремтимо на саму думку про нього. Я був тоді живим прикладом цього. Я — людина, чиє єдине нещастя було в тому, що вона вигнана з людського товариства, оточена безкраїм океаном, відрізана від людства і засуджена на довічне мовчання, немов небо вважало мене за негідного бути серед його живих створінь. Я, кому побачити кого-небудь із подібних до себе здавалось воскресінням із мертвих і найбільшим, за винятком спасіння душі, щастям, яке могло послати йому небо,— я тремтів від думки, що можу побачити людину, і умлівав з жаху перед самою її тінню, перед її німим слідом на острові.

Таке вже нестале людське життя; і згодом, коли Я трохи заспокоївся, це звело мені на думку силу цікавих міркувань. Я гадав, що це становище було призначено мені премудрим і всеблагим провидінням божим. Дізнатись наперед про мету божественної мудрості в цьому я не міг, отож і не мав чого опиратись його найвищій владі. Я був його створінням, і він мав безперечне право творця чи керувати мною, чи позбутись мене, як він вважатиме за краще, бо я був створінням, що образило його, і він мав законне право засудити й покарати мене знову так, як він вважатиме за краще. Я мусив скоритись перед його гнівом, бо я согрішив проти нього. І тоді я зміркував, що коли бог не тільки справедливий, а й всемогутній визнав за потрібне так покарати й засудити мене, то він може й визволити мене. А якщо він вважає, що я

не годен його ласки, то мій безперечний обов'язок — скоритись безумовно й цілком його волі. З другого боку, мій обов'язок був також покластись на нього, молитись йому і спокійно виконувати веління та вказівки його провидіння.

Так думав я багато годин, днів, навіть тижнів і місяців. Не можу не згадати такого прояву своїх міркувань з цього приводу; якось уранці я дуже збентежений лежав у ліжку, міркуючи про небезпеку від дикунів, і мені спали на думку слова з святого письма: "Поклич мене в день нещастя, і я визволю тебе, і ти прославиш мене". Після цього я радісно схопився з ліжка і не тільки заспокоївся, а захотів ще й помолитись богу, просячи його визволити мене. Помолившись, я взяв свою біблію, і, коли розгорнув її, перші слова, [130] що я натрапив, були: "Покладайся на бога, будь веселіший, і він зміцнить твоє серце; покладайся, кажу я, На бога". Не можна сказати, як це мене заспокоїло. Я з подякою поклав книгу і не сумував більше, принаймні з цього приводу.

Серед таких міркувань, страхів та думок мені одного дня спало в голову, що все це, мабуть, моя фантазія; слід могла залишити моя власна нога, коли я ступив із човна на берег. Ця думка трохи підбадьорила мене, і я почав доводити собі, що це була помилка, що це мій власний слід. І чому я не міг би ступити там, чи то сідаючи в човен, чи то висідаючи з нього? Я розмірковував також, що тепер я не можу напевне сказати, де я ступав і де не ступав. А якщо це тільки відбиток моєї власної ноги, то, виходить, я пошився в дурні, вигадав собі страхіття, якого сам і злякався.

Тепер я підбадьорився і знову почав виходити з дому. Три дні й три ночі я і носа не витикав із своєї фортеці і почав уже голодувати через брак провізії, бо в мене в садибі не було майже нічого, крім кількох яєчних коржів та води. Я знав також, що мої кози, яких я доїв звичайно щовечора, досі не доєні і що бідні тварини дуже терплять від цього. Дійсно, деякі з них захворіли і майже втратили молоко. Отже, підбадьорюючи себе думкою, що це був відбиток моєї власної ноги і що я справді тремтів перед власною тінню, я знову почав ходити на дачу

доїти кіз. Але треба було бачити, як несміливо я йшов, з яким страхом я оглядався назад, як сторожко я держався, щохвилини бувши ладен кинути кошик і тікати, рятуючи своє життя! Кожен подумав би, Що мене переслідують муки совісті і що я пережив тільки що жахливий страх, як воно справді й було.

Але, походивши два чи три дні і нічого не побачивши, я посмілішав і почав думати, що все це справді були мої вигадки. А щоб остаточно переконати себе в цьому, я знову пішов на берег глянути на слід, приміряти його до своєї ноги і подивитись, чи це дійсно мій слід. Проте коли я прийшов туди, то, по-перше, для мене стало очевидним, що, висівши тоді з свого човна я не міг опинитись на березі де-небудь поблизу того місця, а по-друге, коли я приміряв свою ногу до сліду, то виявилось, що моя нога значно менша. І знову мене охопив невимовний жах: я дрижав, немов у пропасниці, в голові зароїлися нові тривожні думки. Я пішов [131] додому, переконаний, що якась людина або люди були тут, на березі, що острів був заселений і що на мене можуть кожної хвилини напасти зненацька. Л як захистити себе — я не знав.

О, яких безглуздих рішень доходить людина під впливом страху! Він відбирає в неї здатність користуватись тими засобами, які розум радить їй на допомогу. Перше, про що я подумав,— це поламати всі загороди, і кіз пустити в ліс, щоб дикуни не знайшли їх і не поверталися більше на острів по нову здобич. Я хотів перекопати обидві свої ниви, щоб вони не знайшли там ні зернятка і щоб для них не було на острові такої принади, і, нарешті, зруйнувати свою бесідку й намет, щоб ворог не міг побачити ніяких ознак житла і щоб це не заохотило його шукати людей на острові.

Так думав я першої ночі після повороту додому, під впливом свіжого страху, що опанував тоді мене і запаморочив мені голову. Страх небезпеки жахає нас у десять тисяч разів більше, ніж сама небезпека, коли вона стоїть перед очима. І тягар страху для нас багато важчий, ніж зло, якого ми боїмось. Та найгірше було те, що я не мав того звичайного полегшення від молитви, якого сподівався. Я був схожий на Саула,

засмученого не тільки тим, що філістимляни йдуть на нього, а й тим, що бог покинув його, Я не робив нічого, щоб заспокоїти свій розум, не волав до бога в своєму нещасті і не підкорився його провидінню, як робив це раніше, коли просив його оборонити й визволити мене. А так я легше зніс би цю несподіванку і, мабуть, поводився б з більшою рішучістю.

Тривожні думки не давали мені спати всю ніч, і заснув я тільки вранці. Безсоння стомило мене, мої сили підупали, і я спав міцним сном. А прокинувся я таким спокійним, як ніколи. Тепер я почав мислити послідовніше і, обміркувавши всі можливості, дійшов висновку, що цей острів, такий родючий і близький до суходолу, не був цілком відлюдним, як я собі уявляв раніше. Хоч на ньому і не було постійних жителів, усе-таки сюди могли припливти з суходолу човни або навмисне, або ж пригнані до цього місця течією чи противним вітром. А те, що я прожив на острові п'ятнадцять років і досі не зустрів ні тіні живих людей, пояснюється, звичайно, тим, що, приїздивши сюди, мабуть, мимо своєї волі, вони відразу якомога швидше вертались назад, бо не думали оселятись тут. Отже, мені загрожувала єдина небезпека [132] — зустріти їх несподівано, коли вони висідатимуть на берег. А якщо вони приїздили сюди проти своєї волі (їх приганяв вітер та течія), то й не зупинялись тут, а поспішали вернутись додому, тільки переночувавши на березі, щоб діждатись відпливу та денного світла. Виходить, мені треба було тільки забезпечити себе надійним притулком на випадок їх висадки на острів.

Тепер я почав дуже шкодувати, що поширив спою печеру за наметом і вивів із неї хід надвір, за межі моєї фортеці. Розміркувавши, я задумав збуду ваш ще одну огорожу, теж півколом, саме там, де дванадцять років тому я посадив, як згадував вище, два ряди дерев. Посаджені вони були так густо, що між ними залишилось тільки встромити кілька кілків, щоб зробити стіну ще щільнішою та міцнішою. Зробити це було не важко. Таким чином, у мене була тепер подвійна стіна. Зовнішню я ущільнив кусками дерева, старими канатами й усім, що, на мою думку, могло зміцнити її. В ній було сім отворів — невеликих, але таких завширшки, що я міг просунути в них свою зброю. Зсередини

я укріпив стіну насипом до десяти футів завтовшки із землі, яку я весь час виносив із своєї печери, висипав під стіною і втоптував ногами. В кожний отвір я поставив по мушкету,-я вже казав, що взяв з корабля сім мушкетів. Вони стояли в мене на підставках, ніби гармати, і за якихось дві хвилини я міг вистрелити з усіх семи. Багато місяців важкої праці витратив я на будування цієї огорожі; я не почував себе в безпеці, доки не закінчив її.

Коли стіна була нарешті готова, я засадив всю площу поза нею тими подібними до верби деревами, що так добре приймались. Здається, я посадив їх щось із двадцять тисяч. Але між стіною та найближчими до неї деревами я залишив досить вільного місця, щоб легше було помітити ворога, коли б він здумав наблизитись до моєї зовнішньої стіни, і щоб він не міг підкрастись до неї під захистом дерев.

Через два роки перед моїм житлом стояв уже густий гайок, а ще років через п'ять-шість круг нього ріс буйний, високий ліс, майже непрохідний,— так густо насаджені були дерева і так буйно вони розрослись. Жодній людині, ким би вона не була, не спало б на думку, що за цим лісом є житло. Алеї в гайку я не залишив, а щоб заходити до фортеці та виходити з неї, користувався двома [133] драбинами; одну з них я приставляв до невисокого виступу скелі, а на нього ставив другу. Коли забрати обидві драбини, ніяка жива душа не змогла б удертись до мене, не скрутивши собі в'язів. А якби хто й спустився за стіну, то й тоді він був би лише за моєю зовнішньою стіною.

Отже, для своєї безпеки я вжив усіх заходів, які могла підказати мені моя обачність. Як незабаром буде видно, вони були не зовсім зайві, хоч тоді я ще тільки передбачав те, що навіював мені страх.

Проте за цією роботою я не кидав і інших своїх справ. Як і раніше, я ретельно доглядав свою маленьку отару. Кози не тільки давали мені їжу та одяг і тим звільняли від потреби витрачати порох та дріб, а й зберігали мене від утомливого полювання на диких кіз. Користь від них була велика, і мені не хотілось утрачати її, щоб тоді починати все знову.

Щоб запобігти цьому лиху,— я після довгого міркування вирішив, що маю лише два засоби зберегти кіз: або викопати печеру й заганяти їх туди щоночі; або обгородити ще дві-три невеликі ділянки землі, досить далеко одна від одної і в якомога затишніших кутках, і загнати в кожну з них по півдюжини молодих кіз. Коли б навіть трапилось якесь нещастя і загинула головна отара, то в мене залишалися б іще кози, і я без особливого клопоту розвів би нову отару. Я спинився на цьому останньому проекті, як на розумнішому, хоч його здійснення вимагало багато часу й праці.

Я витратив не один день на те, щоб знайти найзахисніше місце на острові, і випадково натрапив на такий затишний куток, що кращого не можна було й бажати. Це була низинка серед густого лісу, де як я згадував, я заблудився, коли вертався додому зі східної частини острова. Тут я вибрав галявину приблизно три_ акри завбільшки, оточену лісом, як природною огорожею; в усякому разі, мені не треба було докладати тут стільки прані, як в інших місцях.

Я зараз же взявся до роботи на цій ділянці і менш як за місяць так щільно обгородив її, що міг перевести сюди свій гурт, або отару,— називайте, як вам до вподоби. Зробити це було легко, бо тепер кози були вже не такі дикі, як це можна було б подумати. Я не гаючись відокремив з отари десятеро кіз та двох цапів і перевів їх у новий загін. Після цього я витратив ще якийсь час на те, щоб укріпити загороду, як і в інших[134] загонах, але це я робив уже не кваплячись, дуже повільно. Всю цю працю і весь цей клопіт викликав тільки страх, що охопив мене, коли я побачив слід людської ноги, бо досі я не бачив жодної людини, ні на острові, ні коло нього. Вже два роки, як скінчилося моє спокійне, безтурботне життя,— цьому легко повірить кожен, хто сам зазнав життя під повсякчасним гнітом страху. На жаль, це збентеження дуже прикро позначилось на моїх релігійних почуттях. Страх потрапити до рук дикунів і людожерів так пригнічував мій дух, що я звертався до творця лише зрідка так спокійно й покірно, як мені того хотілось. Здебільшого я молився так, як моляться люди, прибиті тяжким лихом, оточені небезпеками, сподіваючись щоночі вмерти раніше, ніж настане світанок.

Я можу, на підставі власного досвіду, твердити, що до молитви більше схиляє спокійний настрій, почуття вдячності, любов та зворушення. Людина, пригнічена страхом, схильна до молитовного настрою не більше, ніж хворий до каяття, бо збентеження знесилює душу так, як хвороба знесилює тіло, а молитва є акт духовний, а не тілесний.

Але веду моє оповідання далі. Сховавши таким чином частину свого живого запасу, я почав шукати по всьому острову другого затишного місця для нового гурту кіз. Коли я дійшов до західного краю острова, де досі ніколи не бував, і подивився на море, то мені здалось, що на великій відстані я бачу на морі човен. В одній з матроських скринь, що я перевіз з корабля, лежало кілька підзорних труб, але їх не було зі мною, і я не міг роздивитись, чи це справді був човен, хоч я вдивлявся в далечінь, поки не втомились очі. Сходячи з горбка, я вже не бачив нічого і перестав придивлятись, але вирішив не виходити більше без підзорної труби в кишені. Дійшовши до берега острова, де, повторюю, я ще ніколи не був, я зараз же переконався, що сліди людських ніг на моєму острові зовсім не така рідкість, як мені здавалось. Я переконався, що коли б, з особливої ласки провидіння, мене не викинуло на той бік острова, куди дикуни ніколи не причалювали, то я скоро дізнався б, що другу половину острова човни з суходолу відвідують дуже часто. Коли вони були далеко від суходолу, течія заносила їх на цей бік острова, як у гавань. Сутички між дикунами відбувались дуже часто, і переможці привозили сюди полонених. Тут, бувши, за своїм жахливим звичаєм, всі людожерами, вони вбивали полонених і з'їдали їх. Але про це далі. [135]

Спустившись з горба на берег, що, як я казав уже, був на південно-західному краю острова, я спинився, збентежений і вражений. Не можна описати жаху, що охопив мене, коли я побачив, що весь берег засіяний черепами, кістками рук, ніг та інших частин людського тіла. Я побачив також утоптану площадку, де розкладалось вогнище і де мерзенні дикуни, мабуть, сиділи під час своїх варварських бенкетів.

Я був такий вражений, побачивши все це, що навіть забув про небезпеку для себе. Від жаху перед страшним викривленням людської

природи, що могла дійти такої пекельної жорстокості, у мене пропав весь страх за самого себе. Хоч я чув не один раз про такі речі, але ніколи не бачив їх так близько. Я відсахнувся від цього жахливого видовища; мене почало нудити, і я б зомлів, якби природа не очистила мій шлунок. Після того, як я зблював геть усе, мені трохи полегшало, але деякий час я був такий слабий, що не міг стояти. Трохи очунявши, я знову якомога швидше зійшов на горбок і почвалав додому.

Відійшовши трохи від цієї частини острова, я, все ще вражений, спинився, щоб отямитись від усього баченого. У глибокому душевному зворушенні я звів очі до неба і вмиваючись сльозами, подякував богові за те, що він прирік мені народитись в іншій частині світу, де немає таких жахливих створінь. Хоч я вважав своє становище дуже поганим, але все-таки в мене було стільки втіх, що я мусив дякувати за них, а не скаржитись. Передусім, навіть у цьому нещасному становищі, мене підтримувала віра в бога й надія на його благословення. Це було більше щастя, ніж я заслужив за всі злигодні, яких я зазнав або міг зазнати.

Із серцем, сповненим удячності, я повернувся до свого замку і відтоді став почувати себе спокійніше. Із своїх спостережень я переконався, що ці варвари ніколи не приїздили на острів по здобич-чи тому, що нічого не потребували, чи тому, що не сподівались знайти що-небудь у такому пустинному місці. В лісовій частині острова вони, безперечно, бували не один раз, але мабуть, не знайшли там для себе нічого потрібного. Я знав лише одно: я прожив на острові майже вісімнадцять років і до останнього часу не знаходив людських слідів. Виходить, я міг прожити тут іще вісімнадцять років і не навернутись на очі дикунам, хіба що натрапив би на них через власну необачність. Тепер я клопотався тільки тим, щоб найкраще сховати всі ознаки свого перебування тут, принаймні доти, доки не знайду кращої від людожерів породи людських істот. А все-таки від огиди й жаху, навіяних цими огидними дикунами та їх нелюдським звичаєм, я впав у сумний настрій і майже два роки безвихідно провів у тій частині острова, де були мої ділянки, тобто дві мої садиби — моя фортеця і дача — і загін у лісі; але останній я відвідував лише ради кіз. Моя огида до цих негідників була

така, що я скоріше згодився б побачити диявола, ніж зустрітися з ними. За цей час я ні разу не ходив подивитись на свою пірогу. Я навіть почав думати про будування нового човна, бо остаточно вирішив навіть не пробувати привести свою пірогу з того берега острова. Я не мав охоти зустріти тих звірів на морі, бо знав, яка буде моя доля, коли я потраплю їм у руки.

Проте час і задоволення з того, що я в безпеці і що мене не викриють ці люди, майже зовсім розвіяли моє побоювання. Я знову почав жити спокійним життям, з тією тільки різницею, що тепер я став обачнішим і вживав усіх заходів, щоб не впасти ворогові в очі. Найбільше боявся я стріляти, щоб не притягти уваги дикунів, коли б вони випадково були на острові. На щастя, я міг тепер обходитись без полювання в лісі, бо своєчасно розвів свою худобу. Протягом цього часу я сильцями та пастками піймав кількох кіз і за два роки, здається не вистрелив ні разу, хоч ніколи не виходив з дому без рушниці та пари пістолів (із трьох, врятованих мною на кораблі), які я носив, засунувши їх за пояс із козячої шкури. Я почистив великий тесак, теж з корабля, і зробив собі ремінь, щоб було куди застромляти його. Отже, коли додати до попереднього опису моєї постаті ще два пістолі й величезний тесак на ремені, але без піхов, ви побачите, що, виходячи з дому, я мав страшний вигляд.

За винятком цих запобіжних заходів, життя моє, як я вже сказав, спливало деякий час спокійно, як і раніше. Все це доводило мені, що моє становище не таке вже погане проти становища інших, навіть проти того, в яке господь міг би поставити мене, якби захотів. Люди під час життєвих ускладнень були б багато менше незадоволені, коли б вони порівнювали свою долю з гіршою і дякували б за неї, ніж коли порівнюють її, як це буває завжди, з кращою і через те ще більше ремствують та бідкаються. [137]

Тепер мені майже нічого не бракувало. Мені здається, що страх перед цими нелюдами і, як наслідок його, повсякчасний клопіт про свою безпеку зробили мене байдужішим до життєвих вигод і притупили мою

винахідливість. Я, наприклад, так і не здійснив одного свого гарного плану, що якийсь час дуже цікавив мене. Я дуже хотів зробити з ячменю солод і зварити пиво. Правда, ця вигадка була досить-таки химерною, і я часто докоряв собі за своє недоумство. Я добре знав, що для її здійснення мені бракувало багато такого, чого не можна було дістати. Передусім, у мене не було бочок, щоб зберігати пиво, і я, як уже сказано, ніяк не міг зробити їх, хоч витратив багато тижнів і навіть місяців на марні спроби домогтись успіху в цій роботі. Далі, в мене не було ні хмелю, ні дріжджів, ні казана, щоб варити його. Проте я певен, що, якби ці кляті дикуни не нагнали на мене страху, я взявся б виконати цей план і, може, дійшов би свого, бо коли я розпочинав якусь справу, то рідко кидав її, не довівши до кінця. Але тоді моя винахідливість звернула на зовсім інший шлях. День і ніч я думав тільки про те, як знищити кілька цих страхіть під час їх звірячих розваг. Я мріяв врятувати якусь нещасну жертву, призначену на з'їжу і привезену ними на острів. Мені хотілось, коли не пощастить знищити цих недолюдків, хоч налякати їх так, щоб відбити їм усяку охоту відвідувати острів. Мені довелося б написати товсту книгу, коли б я захотів розповісти всі хитрі плани, що народжувались з цього приводу в моїй голові. Але все це було лише марнування часу, бо, щоб покарати людожерів, треба було почати з ними бій. А що могла зробити одна людина з двадцятьма або тридцятьма варварами, озброєними списами та луками, з яких вони вміли влучати не гірше, ніж я з рушниці?

Іноді мені спадало на думку зробити підкоп під те місце, де вони розпалювали вогонь, і закласти п'ять-шість фунтів пороху. Коли вони запалять своє вогнище, порох спалахне й висадить у повітря все, що буде поблизу. Але, по-перше, мені шкода було пороху, якого й так залишалось уже небагато, а по-друге, я не був певний, що вибух станеться своєчасно. Яка була б тоді з цього користь? Найбільше — що декого з них опалило б вибухом. Правда, вони перелякалися б, але не настільки, щоб перестати відвідувати острів; отож я й відмовився від цієї вигадки. Думав я також засісти десь у [138] вигідному місці з трьома рушницями й пальнути в саму гущу дикунів під час їхньої кривавої оргії, щоб убити чи поранити двох-трьох кожним пострілом, а потім вискочити

з засідки й напасти на них з пістолями та тесаком. Я був певен, що, діючи таким чином, я впорався б з усіма ворогами, хоч би їх було й двадцять. Кілька тижнів я бавився цією думкою, і вона так опанувала мене, що мені часто снилось, ніби я нападаю на дикунів. Цей план захоплював мене, і я витратив кілька днів на те, щоб знайти зручне місце для засідки, звідки можна було б підстерегти дикунів. Я почав навіть відвідувати місце, де вони збирались, і добре обізнався з ним. І хоч моя душа жадала помсти, хоч я був повний кривавих намірів убити двадцять чи тридцять із них, але почуття огиди до цього місця і до слідів від бридких варварів, що пожирали один одного, розхолоджувало мене.

Нарешті я знайшов місце на схилі горба, де я, напевне, міг би спокійно чекати, поки не побачив би їх човни. Раніше ніж вони встигли б висісти на берег, я міг би непомітно пробратись у сусідній лісок. Там в одному дереві було таке велике дупло, що я легко міг би сховатись у ньому. З цього дупла я міг би непомітно спостерігати криваві діла дикунів і, вибравши час, коли вони згуртуються щільніше, стріляти в них не хиблячи. На мою думку, я міг укласти трьох-чотирьох першим же пострілом. Я вирішив здійснити свій план і для цього наготував два мушкети та мисливську рушницю. Мушкети я зарядив кожен парою саморобних куль і п'ятьма пістольними кулями, в рушницю всипав добру жменю найбільшого дробу, а пістолі зарядив чотирма кулями кожен. Зробивши хороший запас набоїв ще для другого й третього пострілів, я почав збиратись у похід.

Остаточно склавши план нападу і не раз у думках здійснивши його, я почав щодня ходити на вершину горба, що стояв за три, а може й більше, милі від мого замка. Я годинами дивився, чи не видно на морі яких суден і чи не підходить до берега пірога з дикунами. Так два чи три місяці я сумлінно ходив вартувати, але нарешті це мені обридло, бо за весь той час нічого схожого на човен я не бачив ні коло берега, ні на всьому просторі океану, скільки можна було захопити оком і бачити крізь підзорну трубу.

Поки я акуратно відвідував горб та роздивлявся звідти, мій войовничий настрій не слабшав, і я не бачив [139] нічого поганого в жорстокій розправі, яку збирався вчинити. Убити два-три десятки голих дикунів, від яких я не зазнав ніякої шкоди, здавалось мені звичайним ділом. Охоплений обуренням, викликаним у моїй душі гидкими, протиприродними звичаями тубільців, я навіть не задумувався над тим, наскільки вони заслуговували такої кари. Я не подумав про те, що, з волі провидіння, вони керуються лише своїми протиприродними інстинктами та звірячими пристрастями. Я не подумав про те, що, коли мудре провидіння терпить на землі таких людей і терпіло їх, може, кілька століть, коли воно припускає існування таких нелюдських звичаїв і не заважає цим людям творити такі жахливі діла, до яких здатні тільки забуті небом недолюдки,— то так воно й мусить бути. А коли марне щоденне вартування почало обридати мені, став мінятись і мій погляд на цю справу. Я почав ставитись до неї спокійніше і байдужіше. Я спитав себе, яке я маю право бути суддею й катом цих людей. Щоправда, вони злочинці, але, коли само небо протягом стількох століть дозволяло їм безкарно чинити зло, то, виходить, на ц" є його воля. Можливо, що, нищачи один одного, вони лише виконують його присуд. Мені ці люди не зробили нічого поганого; чому ж мушу я втручатись в їхні сварки? Чому я берусь мститись за кров, яку вони так байдуже проливають? Я дуже часто міркував так: "Звідки я знаю, як судитиме їх за це господь? Певне тільки одно: ці люди не вважають свої вчинки злочином; це не суперечить їх совісті, і їх розум не докоряє їм. Вони грішать через своє невідання і не кидають виклику божественній справедливості, як робимо це ми, коли грішимо. Вони гадають, що вбити полоненого не більший злочин, ніж для нас — убити бика, і їдять людське м'ясо, як ми — баранину".

Обміркувавши трохи все це, я дійшов неминучого висновку, що був несправедливий, коли засудив дикунів-людожерів, як убивець. Мені було ясно тепер, що вони не більші вбивці, ніж ті християни, що вбивають полонених на війні, або — як іще частіше буває — нищать мечем цілі армії, нікого не милуючи, навіть тих, хто склав зброю і піддався. Крім того, подумав я, мене не обходить, що дикуни

додержуються грубих, нелюдських звичаїв. Вони нічим не скривдили мене; так за що ж убивати їх? Коли б вони напали на мене і мені довелось боронити своє життя, тоді інша річ. Поки що я не [140] був в їхніх руках. Вони навіть не знали про моє існування і, значить, не мали ніяких злих намірів проти мене. Отже, я не мав права нападати на них. Інакше довелося б виправдати поведінку іспанців, що вславились своєю жорстокістю в Америці, де вони знищили мільйони людей. Правда, ці люди були язичники й варвари, але, незважаючи на їх варварські звичаї та криваві релігійні обряди, треба визнати, що перед іспанцями у них ніякої провини не було. В наші часи всі християнські народи, а разом з ними й самих іспанців, обурює це винищення американських племен, ця справжня бойня, цей вияв кривавої й протиприродної жорстокості, якого не можна виправдати ні перед богом, ні перед людьми. З того часу саме ім'я іспанця навіює жах кожній людській душі, сповненій людяності та християнського співчуття,— так ніби Іспанія така країна, що родить людей, позбавлених найзвичайнішого жалю до нещасних, властивого людському серцю.

Такі думки охолодили мій запал, і я почав потроху відмовлятись від свого плану, бо вирішив, що не маю права вбивати дикунів і що мені зовсім не треба втручатись в їхні справи, поки вони не нападуть перші, чому я мусив запобігти. Коли вони мене знайдуть і нападуть на мене, я зумію виконати свій обов'язок. З другого боку, я подумав, що здійснення мого плану не тільки не визволить мене від дикунів, а, навпаки, доведе мене до загибелі. Я можу бути певен, що збудусь їх лише тоді, як мені пощастить перебити їх усіх до одного, і не тільки тих, що висядуть наступного разу, а й усіх тих, що з'являться пізніше. А якщо хоч один із них утече й розкаже своїм про те, що сталося, вони припливуть до мене тисячами помститись за смерть своїх товаришів. Таким чином, я напевне накличу на себе загибель, що тепер зовсім не загрожує мені.

Зваживши все це, я вирішив, що вплутуватись у справи варварів було б з мого боку і несправедливо, і нерозсудливо і що мені треба якомога краще критись від них і ховати свої сліди, щоб вони не догадались, що на острові є істота людської подоби.

Релігійні настрої з'єдналися з тим, що підказував розум, і різні доводи впевнили мене, що я не маю ніякого права складати криваві плани знищення невинних створінь (хочу сказати — невинних щодо мене). А їх злочини проти самих себе не обходили мене. Це був вияв племінної ворожнечі, і я мусив віддати їх на суд божий, що керує всіма народами і знає, якою карою він може справедливо відплатити за племінну кривду. Тим, хто грішить прилюдно, він учинить прилюдний суд таким способом, який він вважатиме за найкращий. Тепер я зрозумів, що ніщо не могло дати мені більшого задоволення, ніж свідомість моєї непричетності до вчинку, що, як я мав багато підстав думати, був би не меншим гріхом, ніж навмисне власноручне вбивство людини. Я впав навколішки і склав подяку богові за те, що він утримав мене від кровопролиття. Я благав, його захистити мене своїм провидінням і просив не попустити, щоб я потрапив до рук варварів або власноручно розправився з ними, хіба що матиму дозвіл з неба зробити це, обороняючи своє життя.

В такому настрої, я перебував з рік. Весь цей час я був такий далекий від бажання напасти на дикунів, що жодного разу не виходив на горб подивитись, чи не видно їх де-небудь і чи не залишили вони яких-небудь слідів свого недавнього перебування на острові. Я боявся, що, побачивши цих недолюдків, я знову захочу провчити їх, спокусившись слушною нагодою напасти на них зненацька. Я тільки забрав звідти човен і перевів його на східний бік острова, де для нього знайшлась маленька, дуже вигідна бухта, оточена з усіх боків скелями. Я був певний, що, боячись течії, дикуни ніколи не зважаться висісти в цій бухточці. Я перевів свій човен з усією оснасткою, з саморобною щоглою, саморобним парусом і чимось подібним до якоря (хоч навряд чи цей прилад можна було назвати якорем, так погано я його зробив). Одно слово, я забрав з того берега геть усе, щоб не залишити й ознак човна або людського житла. Крім того, як я вже казав, я жив потайливіше, ніж будь-коли, і виходив із своєї келії лише тоді, коли це було необхідно для моєї повсякденної роботи — тобто доїти кіз та доглядати свою невеличку отару в лісі. Але це було на другому боці острова, і тут мені не загрожувала ніяка небезпека. Можна було з

певністю сказати, що дикуни приїздили сюди не для того, щоб знайти тут що-небудь, і тому не ходили в глиб острова. Я не мав ніякого сумніву, що вони не один раз були на березі і перед тим, і після того, як я, переляканий своїм відкриттям, став обережнішим. З жахом думав я про те, яка була б моя доля, якби, не підозріваючи небезпеки, я натрапив на них тоді, коли блукав по острову півголий і майже беззбройний (крім однієї рушниці, часто [142] зарядженої самим лише дробом). Що було б зо мною, коли б, замість відбитка людської ноги, я несподівано побачив п'ятнадцять-двадцять дикунів і вони погналися б за мною? Певна річ, я не втік би від них, бо дикуни бігають дуже швидко.

Іноді думки про це так гнітили мій дух і так тьмарили мій розум, що я довго не міг підбадьоритись і обміркувати, що треба робити. Я був не те що нездатний опиратись, а не мав навіть духу зробити те, що міг зробити; а ще менше міг би зробити що-небудь тепер, після таких довгих міркувань. Справді, серйозно обдумавши все це, я мусив засумувати. Такий настрій іноді тримався дуже довго, але нарешті завжди перетворювався на вдячність провидінню, що визволило мене від багатьох невидимих небезпек і утримало від лихих учинків, яких я сам ніяк не міг би уникнути, бо не мав про них найменшого уявлення і не знав про їх можливість.

Дедалі частіше турбувала мене думка, що не раз турбувала мою голову й раніше, відколи я зрозумів, що про нас піклується милосердне небо, охороняючи від небезпек, яких повно в житті. Яким дивним способом ми, самі того не усвідомлюючи, рятуємося від лиха, про яке навіть не догадуємось! Як у години запаморочення, коли ми вагаємось, коли ми, так би мовити, стоїмо на роздоріжжі, не знаючи, якою дорогою йти,— і навіть тоді, коли ми вже вибрали дорогу і ось-ось подамось нею, — якийсь таємничий голос затримує нас! Здається, ідо все — і природні поривання, і нахили, і здоровий розум, і навіть певна мета — закликають нас іти цим шляхом, а проте душа наша не може струсити з себе нез'ясованого впливу, якогось гніту невідомої сили, що не пускає нас туди. Згодом завжди виявляється, що, коли б ми пішли тією дорогою,

яку вибрали зразу і яку, на нашу думку, повинні були вибрати, вона привела б нас до загибелі. Під впливом цих і багатьох інших подібних міркувань я надалі склав собі таке життєве правило: під час вагань сміливо йти за внутрішнім голосом і робити так, як він підказує. Я завжди слухав його таємничих вказівок, хоч догадувався про них лише через якийсь неясний дотик чи натяк. А що це правильно, я міг би навести багато прикладів із свого життя, особливо з останніх років перебування на цьому нещасному острові. Я не рахую багатьох випадків, які пройшли для мене непомітно і на які я неодмінно звернув би увагу, коли б завжди дивився на все так, як дивлюсь [143] тепер. А втім, ніколи не пізно порозумнішати, і я не можу втриматись, щоб не порадити всім розсудливим людям, чиє життя склалось так само або й не так незвичайно, як моє,— ніколи не нехтувати таємничим голосом провидіння, від якої б невидимої сили він не походив. Я не можу пояснити цього, але не маю сумніву, що в цих таємничих вказівках ми повинні бачити докази єднання душ, докази існування зв'язку між тілесним і безтілесним світом. Кілька дивних прикладів цього єднання я матиму нагоду навести під час дальшої розповіді про своє самотнє життя в цьому нещасному місці.

Гадаю, читачеві не здасться дивним, коли я признаюсь, що свідомість небезпеки, яка завжди загрожувала мені, свідомість, під гнітом якої я жив останні роки, і страх та тривога, що ніколи не покидали мене, знищили в мені всяку винахідливість і припинили всі мої плани щодо поліпшення свого добробуту та своїх хатніх вигод. Я дбав більше про свою безпеку, ніж про своє харчування. Я не насмілювався тепер вбити цвях або нарубати дров, бо боявся, щоб дикуни не почули шуму. З цієї ж самої причини не насмілювався я й стріляти. Найбільше боявся я розкладати вогонь, бо дим, видний вдень здалека, завжди міг зрадити мене. Через це я переніс в інше місце всю роботу, що потребувала вогню, як от виробництво горщиків, люльок та іншого приладдя. Якось, на велику мою радість, я знайшов дуже простору, природну печеру в скелі, куди, напевне, не зважився б удертись жоден дикун, якби він навіть був коло самого входу до неї. Лише такій людині,

як я, що мала потребу в безпечному притулку, могло спасти в голову залізти в цю нору.

Отвір цієї печери був під високою скелею; край її підніжжя я цілком випадково (бо не маю досить доказів, щоб приписати все це провидінню) рубав суччя, щоб випалити вугілля. Але перше ніж розказувати далі, я мушу пояснити, для чого мені стало потрібне деревне вугілля. Як уже сказано, боячись диму, я боявся розкладати вогонь близько від свого житла, але мені треба було пекти хліб, варити м'ясо і взагалі куховарити. Отже, я задумав замінити дрова вугіллям, що майже зовсім не дає диму. Я бачив в Англії, як на вугілля перепалюють товсті гілки під шаром дерну. Так само почав робити і я. Цю роботу я провадив у лісі і переносив додому готове вугілля, яке й палив, замість дров, не боячись, що дим викриє моє місце перебування. Та це [144] між іншим. Одного дня, рубаючи в лісі суччя, я помітив за величезним кущем маленьку заглибину в скелі. Зацікавившись, куди веде цей хід, я насилу проліз у нього і опинився в печері, такій заввишки, як дві людини мого зросту. Мушу, проте, визнати, що виліз я звідти куди швидше, ніж уліз, і в цьому не було нічого дивного, бо в глибині печери було темно, і я, вдивляючись у темряву, побачив очі якоїсь істоти, диявола чи людини — не знаю, що горіли як дві зірки, відбиваючи тьмяне денне світло, яке приходило ззовні. Трохи згодом я опам'ятався і назвав себе тисячу разів дурнем. Я сказав собі, що той, хто двадцять років самотньо прожив серед океану, не повинен боятися хоч би й диявола. Я був певний, що в тій печері не було нікого, страшнішого за мене. Набравшися духу, я взяв головешку і знову поліз у печеру. Не встиг я зробити й трьох кроків, як позадкував, переляканий ще більше, ніж уперше. Я почув гучне зітхання, ніби від болю, потім якісь переривчасті звуки, подібні до бурмотіння, і знову важке зітхання. Я остовпів від жаху; мене всього облив холодний піт, і коли б на голові в мене був капелюх, не ручусь, що моє волосся не підняло б його вгору. Проте, зібравши всю свою відвагу і підбадьорюючи себе думкою, що бог є всюди і може захистити мене, я знову рушив у печеру і, піднісши головешку над головою, побачив на землі величезного страшного цапа. Він лежав, важко дихаючи, і, як видно, подихав від старості. Я торкнув його ногою, щоб примусити

підвестись; він спробував, але вже не міг. І я подумав, що він може лежати тут і далі, бо коли він так перелякав мене, то напевне не менш налякає і кожного дикуна, що наважиться вдертись сюди.

Отямившись від страху, я почав роздивлятись: печера була невеличка, приблизно в дванадцять квадратних футів, безформна — ні кругла, ні квадратна, зроблена не людськими руками, а природою. В глибині її я помітив відтулину, що йшла далі в землю і була така вузька, що пролізти в неї можна було тільки рачки. Я не знав, куди веде цей хід, і не захотів лізти в нього без свічки, а вирішив прийти сюди знову другого дня із свічками і трутницею, зробленою з рушничного замка, та з жаром у мисці.

Отже, другого дня я взяв шість великих свічок свого власного виробу (на той час я вже навчився виробляти дуже гарні свічки з козячого лою) і вернувся до печери. Підійшовши до вузького проходу, я мусив стати рачки і так повзти майже десять ярдів. Це був, до речі, дуже сміливий вчинок, коли взяти до уваги, що я не знав, куди веде цей хід і що чекає мене спереду. Проминувши найвужчу частину проходу, я помітив, що він усе ширшає, і незабаром я замилувався чарівним видовищем, якого ніколи ще не бачив на острові. Це була простора й висока печера, до двадцяти футів заввишки, де полум'я моїх двох свічок виблискувало на стінах J склепінні тисячами різнокольорових вогнів. Були ц0 діаманти, чи інше коштовне каміння, чи золото (це здавалось мені найімовірнішим) — я не знав.

Я опинився в чарівному, хоч і зовсім темному гроті з сухим і рівним дном, укритим дрібним піском. Ніде не було ніяких ознак цвілі чи вогкості, не було ніде й слідів гидких комах та отруйних змій. Важким був тільки вхід сюди, та й це було тільки вигодою, бо я шукав для себе надійного пристановища. Я був захоплений своїм відкриттям і вирішив перенести сюди не гаючись всі найдорожчі для мене речі, а передусім — порох та всю запасну зброю, а саме: дві мисливські рушниці (всіх їх було в мене три) і три з восьми моїх мушкетів. Таким чином, у моїй фортеці залишилось тільки п'ять мушкетів, що, ніби гармати, стояли напоготові

коло моєї зовнішньої огорожі; я завжди міг брати їх з собою, рушаючи в похід.

Переносячи до нового приміщення запасну зброю, я за одним разом відкрив і барильце з підмоченим порохом. Виявилось, що вода протекла всередину всього на три або чотири дюйми; намоклий порох ствердів і зсохся в тверду скорину, всередині якої сухий порох лежав, як зерно горіха в шкаралупі. Таким чином, мій запас несподівано збільшився ще фунтів на шістдесят пороху. Це була дуже приємна несподіванка. Щоб краще зберегти весь цей порох, я переніс його в свій грот і ніколи не зважувався держати в своїй фортеці більше як три фунти пороху. Туди ж таки перетяг я й весь свій запас свинцю, прихований мною для куль.

Тепер я здався собі одним із стародавніх велетнів, що нібито жили в неприступних розколинах скель та печерах. Нехай, казав я собі, хоч п'ятсот дикунів вештаються по острову, шукаючи мене, вони не знайдуть мого пристановища, а коли й знайдуть, то однаково не насміляться вдертись до мене.

Старий цап, знайдений мною коло входу до печери, другого ж дня здох. Щоб уникнути смороду від падла, [146] я закопав його в яму там же, і це було легше, ніж витягати його надвір.

Ішов уже двадцять третій рік мого перебування на острові, і я так звик до місця та умов життя, що, якби не страх перед дикунами, що могли потурбувати мене, я охоче згодився б бути тут до останніх днів мого життя, поки не ліг би й не вмер, як той цап у печері. Я вигадав собі кілька розваг, що зробили моє життя багато веселішим, ніж раніше. Передусім, я навчив свого Поп-ку говорити, і він так любо белькотів, так ясно і виразно вимовляв слова, що слухати його було дуже приємно. У мене він прожив не менше ніж двадцять шість років. Як довго жив він після цього — не знаю, але я ще в Бразилії чув, ніби папуги живуть до ста років. Мож; мій вірний Попка ще й досі літає по всьому острову, гукаючи бідного Робінзона Крузо. Не зичу англійцеві потрапити на мій острів та почути його; бідолаха, який зазнав би такого нещастя, напевне

прийняв би мого Попку за диявола. Мій пес був мені вірним і відданим другом майже шістнадцять років і здох від старості. Щодо моїх кішок, то, як уже сказано, вони так розплодились, що я мусив стріляти в них, бо вони загризли б мене і знищили б усі мої запаси. Коли дві кішки, яких я взяв з корабля, здохли, я прогнав решту пострілами і перестав годувати їх; тоді вони втекли до лісу й здичавіли. Я залишив у себе тільки двох чи трьох приручених улюбленців, а їхніх нащадків завжди топив. Ці улюбленці були частиною моєї сім'ї. При мені завжди було також двоє чи троє козенят, яких я привчив їсти з своїх рук. Я мав ще двох папуг; обидві вони вміли говорити і обидві вигукували "Робін Крузо", але зовсім не так добре, як мій перший Попка. Правда, я витратив на нього багато часу й праці. Я піймав і приручив кількох морських птиць, не знаючи їхніх назв, а щоб вони не могли полетіти від мене, повтинав їм крила. Молоді дерева, насаджені перед моєю фортецею, щоб сховати її на випадок появи дикунів, розрослися в густий гай, і мої птиці оселились у ньому та плодились, дуже потішаючи мене цим. Отже, повторюю, я почував себе спокійно й добре і був би цілком задоволений своєю долею, якби міг позбутись страху перед дикунами.

Проте доля вирішила інакше, і нехай усі, кому трапиться прочитати це оповідання, звернуть увагу, як часто в нашому житті лихо, якого ми найбільше боїмось і яке, ставшись, здається нам спочатку найжорстокішою [147] пригодою, буває нарешті найпевнішим і єдиним шляхом щоб позбутись нещасть, які переслідують нас. Я міг би навести багато прикладів із свого власного життя на доказ правдивості цього, але особливо визначні з цього боку події трапились за останні роки мого перебування на острові.

Був грудень місяць, як я сказав, двадцять третього року мого життя тут. Це був час південного сонцестояння (я не можу назвати його зимою), а для мене — пора жнив, що змушувала мене часто бувати в полі. Отже, вийшовши якось удосвіта з дому, я страшенно здивувався, побачивши вогонь на березі, милі за дві від мого житла, і не з того боку острова, де, за моїми спостереженнями, звичайно висідали дикуни, а з того, де жив я сам.

Мене охопив справжній жах, і я сховався в своєму ліску, не зважуючись ступити ні кроку далі, щоб мене не захопили несподівано. Але й там я не почув себе спокійним і боявся, що, коли дикуни, почавши блукати по острову, натраплять на мої ниви або на дещо з моїх робіт, вони відразу ж догадаються, що тут живуть люди, і не заспокояться, поки не знайдуть мене. В цій скруті я хутко вернувся до своєї фортеці, втяг за собою драбину і зробив усе, щоб надати всьому дикого й природного вигляду.

Тоді я приготувався до оборони. Зарядив усі свої гармати, як я звав їх, що були на зовнішній стіні, та всі пістолі і вирішив боронитись до останнього подиху. Я не забув доручити себе божественній опіці і щиро просив бога визволити мене від рук варварів.

В цьому становищі я пробув години з дві, не маючи ніяких звісток ззовні, бо в мене не було кого послати на розвідку. Просидівши ще якийсь час і багато передумавши, я не мав уже сил терпіти далі невідомість і виліз нагору описаним уже способом, тобто по драбині, приставленій до краю гори, що звисав надо мною. Вилізши на саму вершину і піднявши за собою драбину, я вийняв підзорну трубу, ліг долі і, наставивши трубу на берег, почав дивитись. Я відразу ж побачив там не менше ніж дев'ятьох голих дикунів, що сиділи круг вогнища, розкладеного, певне, не для того, щоб погрітись, бо було дуже жарко, а, мабуть, щоб зготувати свій варварський обід із людського м'яса, яке вони привезли з собою живим чи мертвим — не знаю.

У них було два човни, які вони витягли на берег. [148]

Був час відпливу, і дикуни, очевидно, чекали припливу, щоб вернутись назад. Важко уявити собі, як збентежило мене це видовище, а особливо поява їх на моєму боці острова, так близько від мого житла. Заспокоїла мене трохи думка про те, що вони приїздять під час — припливу, якщо вони не причалили перед ним. Зміркувавши це, я вже спокійніше пішов назад збирати далі свій урожай.

Як я сподівався, так і вийшло: як тільки почався приплив, вони посідали в човни й. попливли геть. Я забув сказати, що за годину або півтори перед тим, як відчалити, вони танцювали на березі. У підзорну трубу я ясно бачив їх руки та стрибки. Бачив я й те, що всі вони були голі, але чи були це чоловіки, а чи жінки — не міг розібрати.

Побачивши, що вони відчалили, я відразу ж спустився з гори, взяв на плечі обидві свої рушниці, застромив за пояс два пістолі, причепив збоку тесак без піхов і, не гаючи часу, якнайшвидше попрямував до того горба, звідки я виявив колись перші ознаки цих людей. Добравшись туди, на що я витратив не менше як дві години (бо був обвішаний важкою зброєю і не міг іти швидко), я глянув на море і побачив ще три човни з дикунами, що разом з першим пливли від острова до суходолу. Для мене це було жахливе видовище, особливо коли я, спустившись до берега, побачив рештки огидного бенкету, який тільки що скінчився: кров, кістки й шматки людського м'яса, яке ці звірі пожерли з легким серцем, весело танцюючи. Ця картина так обурила мене, що я знову почав обмірковувати план знищення першої ж ватаги, яку я побачу на березі, хоч яка вона буде численна.

Мені здавалось ясним, що дикуни відвідують острів дуже рідко, бо минуло вже більш як п'ятнадцять місяців з дня їхнього останнього візиту, і за весь цей час я не бачив ні їх самих, ні свіжих людських слідів, ні взагалі нічого такого, що вказувало б на їхнє недавнє перебування тут. А дощової пори року вони, напевне, зовсім не бували на острові, бо не зважувались виїздити з дому, принаймні в таку далеку путь. Проте протягом усіх цих п'ятнадцяти місяців я не знав спокою, щохвилини чекаючи, що вони заскочать мене. Звідси я роблю висновок, що чекання зла багато гірше, ніж саме зло, особливо коли цьому чеканню та страхам не бачиш кінця. [149]

Весь цей час я був у найкровожернішому настрої і всі свої вільні години (які я, до речі, міг би використати багато краще) вигадував, як би напасти на них зненацька під час першого ж їх приїзду, особливо коли вони знову поділяться на дві ватаги, як це було останнього разу. Та

я спустив з уваги, що, коли б я й перебив усю першу ватагу. з десяти-двадцяти чоловік, ті} другого дня, або через тиждень, або через місяць мені довелося б мати справу з новою ватагою, а там знову з Іншою, і так ad infinitum (1), поки я сам не перетворився б на такого ж самого, коли не гіршого, вбивцю, як ці дикуни-людожери.

Моє життя проходило тепер у повсякчасній тривозі. Я був певний, що рано чи пізно мені не втекти від цих безжальних звірів, і, коли якась важлива справа виганяла мене з дому, я йшов з великими пересторогами, щохвилини оглядаючись. Тепер я зрозумів уже, як добре мати в себе отару ручних кіз; моя думка держати їх в загонах була справді щаслива думка. Стріляти я не насмілювався, особливо на тому боці острова, де висідали дикуни. Я боявся сполохати їх своїми пострілами, бо коли б вони на цей раз утекли від мене, то, напевне, з'явилися б сюди через кілька днів, але на двохстах чи трьохстах човнах, і я знав, що тоді чекало б мене. Проте тільки через рік і три місяці я знову побачив дикунів, про що я розповім незабаром. Можливо, протягом цього часу дикуни побували на острові не один раз, але залишались тут недовго; в усякому разі, я їх не бачив. У травні двадцять четвертого року (як це виходило за моїми підрахунками) мого перебування тут я мав з ними дивну зустріч, про що розповім у своєму місці.

(1) До безконечності (латин.).

Ці п'ятнадцять-шістнадцять місяців були для мене дуже тривожні. Я спав неспокійно, щоночі бачив страшні сни і часто прокидався й схоплювався з ліжка. Іноді мені снилось, що я вбиваю дикунів і шукаю виправдання для цієї розправи. І вдень, і вночі я не знав спокою. Але поки що облишмо це.

В середині травня, а саме шістнадцятого дня (якщо вірити моєму вбогому дерев'яному календареві, де я досі відмічав числа), з самого ранку й до вечора лютувала велика буря з грозою, після чого настала горобина ніч. Заглибившись у поважні думки про тодішнє своє [150]

становище, я читав біблію, коли раптом почувся звук гарматного пострілу, як мені здавалося, з боку моря. Я здригнувся від несподіванки; тільки ця несподіванка була зовсім не така, як досі, бо іншими були мої думки, збуджені цим пострілом. Боячись утратити хоч хвилину дорогого часу, я схопився з місця, миттю приставив драбину до виступу скелі і почав сходити нагору. Ледве я видерся на вершину, як передо мною блиснув вогник, а через півхвилини пролунав другий постріл. З напряму звуку я легко розібрав, що стріляють у тій частині моря, куди мене колись загнало течією разом з моїм човном. Я догадався, що це якийсь корабель, загибаючи, подає сигнали про своє небезпечне становище, і що десь недалеко є другий корабель, у якого він просить допомоги. Незважаючи на все своє хвилювання, я не стратив духу і встиг зміркувати, що коли я не зможу врятувати з біди цих людей, то, може, вони врятують мене. Не гаючи часу, я зібрав увесь хмиз, що був у мене напохваті, склав його в купу й запалив. Дерево було сухе, воно зайнялось відразу і так гарно розгорілось, що з корабля, якщо це справді був корабель, не могли не помітити мого вогнища. Його таки напевне й помітили, бо пролунав новий гарматний постріл, потім ще й ще, все з того ж самого боку. Всю ніч до світанку я підтримував вогонь, а коли зовсім розвиднілось і прояснилось, я побачив у морі, з східного боку острова, але дуже далеко від берега, чи то парус, чи то снасть судна — я не міг розглядіти навіть у підзорну трубу через туман над морем, що ще досі не розвіявся.

Весь день я часто поглядав у той бік і невдовзі побачив, що той предмет рухається. Звідси я зробив висновок, що це корабель і що він стоїть на якорі. Можете уявити собі, яке взяло мене нетерпіння, коли я переконався, що моя гадка правильна. Я вхопив рушницю й побіг на південно-західний берег до тих скель, до яких мене колись знесло течією. Тим часом зовсім вигодинилось і, прийшовши туди, я, на великий свій жаль, виразно побачив снасть корабля, що наразнвся вночі на підводні рифи, помічені мною тоді, коли я плавав там на своєму човні. Ці рифи перетинали путь морській течії і спричиняли ніби зустрічну течію. Лише через ці рифи я врятувався від найстрашнішої небезпеки, що будь-коли загрожувала мені протягом усього мого життя.

Отже, те, що рятує одного, губить другого. Мабуть ці люди, хто б вони не були, не знаючи про існування вкритих водою рифів, наскочили на них уночі через сильний східно-південний вітер. Коли б на кораблі помітили острів, а його, здається мені, навряд чи помітили, то спустили б шлюпку і спробували б добратись до берега. Але той факт, що вони стріляли з гармати, особливо після того, як я запалив своє вогнище, навів мені на думку силу припущень. Я уявляв собі, що, побачивши моє вогнище, вони сіли в шлюпку й почали гребти до берега, але не могли добратись через хвилювання і потонули. То мені здавалось, що вони загубили всі свої шлюпки ще перед аварією, а це могло, трапитись з багатьох причин під час великого хвилювання,— наприклад, коли корабель заривається у воду, шлюпки часто доводиться ламати або викидати в море. Можливо й те, що корабель, який зазнав аварії, був лише один із двох або кількох суден, що йшли одне за одним, і що, почувши сигнальні постріли, задні кораблі забрали з нього всіх людей. Нарешті могло трапитись, що, спустившись у шлюпку, екіпаж потрапив у згадану течію, його винесло в море на певну смерть, і тепер ці нещасні вмирають з голоду, а може, й готові з'їсти одне одного.

Але це були лише гадки, і в моєму становищі я міг тільки пожаліти нещасних. Ця сумна пригода стала мені за привід іще раз подякувати богові, що так невсипуще дбав про мене, покинутого та самотнього, і судив так, що з екіпажів двох кораблів, розбитих коло цих берегів, не врятувалась жодна людина, крім мене. Отак я дістав нове потвердження того, що, незважаючи на всю злиденність і жах нашого становища, в ньому завжди знайдеться за що дякувати богові, якщо ми почнемо порівнювати це становище з іще жахливішим. Мабуть, саме таким було становище екіпажу корабля, що зазнав аварії. Важко припустити, щоб кому-небудь з екіпажу пощастило врятуватись під час такої страшної бурі, хіба що їх забрало інше судно, яке було поблизу. Та це була тільки можливість, і дуже невелика можливість; принаймні ніяких слідів другого корабля я не бачив.

Немає слів описати страшну тугу й жагуче бажання, що охопили мене, коли я побачив це видовище. З моїх уст мимоволі безперестанно

вихоплювались слова: "Ах, коли б хоч двоє або троє! Ні, хоч би один із них врятувався і приплив до мене! Тоді б у мене був товариш, була [152] б жива людина, з якою можна було б говорити". Ні разу за все своє довгочасне відлюдне життя я не прагнув так пекуче людського товариства, і ні разу я не почував себе так гірко без нього.

Є таємні пружини поривань, що, бувши зворушені якоюсь видимою або й невидимою річчю, силою уяви, оживленою в нашій свідомості, захоплюють душу тією річчю так, що життя без неї стає нестерпучим. Таке було й моє жагуче бажання, щоб хоч одна людина з екіпажу потерпілого корабля врятувалась. "Ах, хоч би одна! Хоч би одна!" Я повторював ці слова тисячу разів. Моє бажання було таке палке, що, вимовляючи ці слова, я конвульсивно стискав руки. Мої пальці в'їдалися в долоні так міцно, що, коли б у мене було щось крихке, я мимоволі роздавив би його, а зуби я зціплював так міцно, що потім не міг розняти їх відразу. Нехай учені шукають причини подібних явищ; а я описую факт, що так вразив мене, коли я його виявив. Не берусь пояснити його походження, але, безперечно, це був наслідок палкого бажання і змальованих моєю уявою картин щастя, які обіцяли мені зустріч з ким-небудь із моїх братів християн.

Чи наді мною тяжіла лиха доля, а чи люди, що пливли на розбитому кораблі, були засуджені на загибель — тільки мені не судилось тоді зазнати цього щастя. До останнього року мого життя на острові я так і не довідався, чи врятувався хто-небудь з того корабля. Через кілька днів я зробив сумне відкриття: на березі, проти того місця, де розбився корабель, я знайшов труп потопленого юнги. На ньому були короткі полотняні штани, синя, теж полотняна, сорочка і матроська куртка. Ознак, які показували б його національність, на ньому не було; в кишенях у нього я не знайшов нічого, крім двох золотих монет та люльки, і певна річ, остання знахідка задовольнила мене більше, ніж перша. Тепер настало повне безвітря, і мені дуже хотілось :пробувати добратись до корабля на човні. Я був певен, що знайду там багато дечого, що могло б стати мені е пригоді. Але вабило мене, власне, не це, а надія, що ;а кораблі залишилась якась жива душа, яку я міг би

врятувати від смерті і, таким чином, прикрасити своє умне існування. Ця думка опанувала мою душу. Я відчув, що ні вдень, ні вночі не знатиму спокою, поки не пробую добратись до корабля, поклавшись на волю божу. Бажання, що охопило мене, було таке сильне, що [153] я, не маючи сили опиратись, прийняв його за вказівку неба і зазнав би мук совісті, коли б не виконав його.

Під впливом цього бажання я поспішив вернутись до свого замку і почав готуватись у дорогу. Я взяв хліба, великий глек прісної води, компас, пляшку рому (у мене його лишилося ще чимало), кошик з родзинками, нав'ючив на себе весь цей вантаж, пішов до свого човна, вичерпав із нього воду, склав у нього все принесене, спустив у море й вернувся додому за новим вантажем. Цього разу я взяв чималий мішок рису, другий глек прісної води, дюжини з дві моїх невеличких ячних хлібин, або, вірніше, коржів, пляшку козиного молока, кусок сиру й зонтик, що мав правити мені за намет. На превелику силу, вмиваючись потом, перетяг я все це в човен і, помолившись богові, щоб він направив мене на вірну путь, відчалив. Держачись ближче до берега, я плив на веслах і нарешті добрався до північно-східного краю острова. Тепер я мав остаточно вирішити, чи йти мені в океан, а чи ні. Я глянув на бистрі течії, що обгинали острів на невеликій відстані від берега, згадав про першу поїздку, згадав, яка небезпека загрожувала мені тоді, і почав вагатись. Я знав, що, коли потраплю в якусь течію, мене може занести далеко від берега, я навіть можу згубити острів з очей, а тоді я неминуче загину навіть від невеликого вітру, бо човен у мене малий.

Ці думки так пригнітили мене, що я хотів був відмовитись від здійснення свого плану. Я причалив до берега в маленькій бухті, вийшов із човна й сів на горбок, бувши схвильований бажанням добратись до корабля і страхом небезпеки, що загрожувала мені під час подорожі. Заглибившись у свої думки, я все-таки помітив, що течія повернула і почався приплив. Тепер я вже протягом кількох годин не міг рушати в дорогу. Мені відразу спало на думку, що треба скористатись цим часом, вилізти десь на високе місце, подивитись, куди повертає течія під час припливу, і з'ясувати, чи можна так само швидко вернутись на острів

іншою дорогою. Не встиг я цього подумати, як побачив неподалеку горбок — не дуже високий, проте на чистому місці, так що з його вершини можна було бачити море навколо острова і роздивитись напрями течії. Там я пересвідчився, що, тим часом як при відпливі течія йде від південного рогу острова, при припливі вона прямує до його північного берега. Отже, вертаючись, я мав [154] тільки скерувати човен на північ, і все буде гаразд.

Підбадьорений цим спостереженням, я вирішив рушити в путь наступного ранку, як тільки почнеться відплив. Переночував я в човні, укрившись матроською шинелею, а вранці пустився в море. Спочатку я йшов прямо на північ і держався цього курсу, поки не потрапив у середину течії, що прямувала на схід. Мене відразу ж понесло дуже швидко, хоч і не так, як тоді, коли мене несла південна течія під час моєї першої поїздки. Тоді я зовсім не міг справитися з човном, а тепер я, цілком вільно керуючи веслом, плив прямо до корабля. Я добрався до нього години через дві.

Побачив я дуже сумну картину: корабель (скільки видно було з його будови — іспанський) застряв між двох скель. Вся його кормова частина була розбита морем ущент; грот-щогла й фок-щогла були зламані до основи, але бушприт і вся носова частина збереглись цілими. Коли я підплив до борта, на палубі з'явилась собака. Побачивши мене, вона почала вити й скавучати, а коли я поманив її, скочила у воду й попливла до мене. Я взяв її в човен. Бідна тварина майже здихала з голоду. Я дав їй шматок хліба, і собака накинулась на нього, як той вовк, що протягом двох тижнів голодував у снігах. Коли вона наїлась, я поставив перед нею воду, і вона почала хлебтати так пожадливо, що, напевне, лопнула б, якби я дав їй пити досхочу.

Після цього я зійшов на корабель. Перше, що я там побачив, були два втоплі чоловіки, що лежали, міцно зчепившись руками, на баку. Я подумав, що, коли корабель наскочив на скелі, його, напевне, весь час заливало водою, бо була страшна буря, і весь екіпаж захлинися, немов пішовши на дно. Тут, крім собаки, не було жодної живої істоти, і все

добро на кораблі підмокло. Я бачив у трюмі якісь барила — не знаю, з вином чи з горілкою, але вони були такі великі, що я й не пробує вав дістати їх. Я бачив там іще кілька скринь, мабуть, із тих, що належали матросам. Дві скрині я переправив на човен, навіть не подивившись, що в них є. Якби замість носової частини збереглась кормова, то моя поїздка, напевне, була б дуже зисковною. Принаймні, коли судити по речах, знайдених у цих двох скринях, можна припустити, що на кораблі було велике багатство. Мабуть, він ішов із Буенос-Айреса або з Ріо-де-ла-Плати, в південній частині Америки, мимо берегів Бразилії, до Гавани або до Мексиканської затоки, а звідти — до Іспанії [155] . Безперечно, на ньому були великі багатства, але на той час вони ні для кого не були корисні; що ж сталося з людьми, я тоді не знав.

Крім скринь, я знайшов ще барильце з якимось спиртним напоєм. Барильце було невеличке, приблизно на двадцять галонів, але все-таки я витратив чимало зусиль, щоб перенести його в човен. У каюті я знайшов кілька мушкетів і фунтів з чотири пороху в роговій порохівниці; мушкети я залишив, а порох забрав. Я взяв також лопатку для вугілля та щипці, що були мені дуже потрібні, два мідні казанки, мідний кофейник і жаровню. З усім цим вантажем та собакою я відчалив від корабля, бо починався вже приплив, і того ж дня о першій годині ночі вернувся на острів, знесилений до краю.

Я переночував у човні, а вранці вирішив перенести свою добич до нової печери, щоб не тягти її до себе в замок. Поснідавши, я вивантажив на берег усі привезені речі і докладно оглянув їх. Виявилось, що в барильці ром, але, правду кажучи, не дуже гарний, зовсім не такий, як той, що був у нас у Бразилії. Зате в скринях я знайшов багато корисних речей, наприклад: гарної роботи погрібець, повний пляшок якоїсь незвичайної форми з срібними затичками; в кожній пляшці було до трьох пінт дуже доброго лікеру. Знайшов я дві банки чудового варення, так щільно закритих, що морська вода зовсім не пройшла всередину. А дві такі ж самі банки вода попсувала. Знайшов я кілька дуже добрих сорочок, що були дуже приємною знахідкою, з півтори дюжини білих носових хусток і стільки ж кольорових нашийних хусток. Носовим

хусткам я дуже зрадів, уявивши собі, як приємно буде гарячими днями обтирати спітніле обличчя тонким полотном. На споді скрині я знайшов три великі торби з грішми; всього в трьох торбах було тисяча сто срібних вісьмериків, а в одній із них лежали загорнені в папір шість золотих дублонів та кілька невеличких зливків золота, вагою, як я думаю, приблизно в фунт.

У другій скрині був одяг, але не дуже гарної якості. Взагалі, судячи по знайдених у цій скрині речах, я гадаю, що вона належала корабельному канонірові. Лежало в ній фунтів з два чудового пороху в трьох маленьких пляшках, мабуть, для мисливських рушниць.

Золоті дублони — іспанська грошова одиниця, поширена також в іспано-американських колоніях. [156] Можна сказати, що за цю поїздку я придбав дуже небагато корисних для мене речей. Гроші не мали для мене ніякої цінності. Це було непотрібне сміття, і все своє золото я з охотою віддав би за три-чотири пари англійських черевиків та панчіх, яких я не носив уже кілька років. Правда, під час цієї поїздки я здобув чотири пари черевиків: дві пари я зняв з двох мерців, яких я знайшов на кораблі, а дві пари були в одній із скринь. Певна річ, черевики були мені дуже до речі, але вони були не такі вигідні й міцні, як англійське взуття. В другій скрині я знайшов ще п'ятдесят різних монет, але вже не золотих. Гадаю, що ця скриня була власністю бідного матроса, тоді як перша, напевне, належала якомусь офіцерові. Проте я переніс гроші в печеру і сховав їх так само, як і ті, що знайшов на нашому кораблі. Дуже шкода було, що я не міг заволодіти всіма багатствами з корми загиблого корабля. Напевне, я міг би навантажити грішми свій човен іще кілька разів, а коли б мені пощастило вирватись звідси до Англії, я покинув би їх тут, поки не зміг би вернутись по них.

Перенісши всі свої речі на берег і сховавши їх, я вернувся до човна, відвів його попід берегом до старої гавані і витяг із води, а сам пішов прямо до свого старого житла. Там було так само тихо й спокійно; і я знову почав жити, помалу пораючись у своєму господарстві. Але, як це вже відомо читачеві, останні роки я був обачнішим, частіше ходив на

розвідку і рідше виходив з дому. Я не боявся тільки східного боку острова, бо знав, що дикуни ніколи не висідають на цьому березі, і тому, виряджаючись туди, не вживав таких застережних заходів і не брав з собою стільки зброї, як ідучи в інший бік.

Отак прожив я майже два роки, але весь цей час у моїй бідній голові, створеній, як видно, так, щоб спричиняти мені тільки нещастя, ворушились усілякі плани втечі з цього острова. Іноді я вирішав рушити в нову подорож до уламків загиблого корабля, хоч розсудок і говорив мені, що там не могло залишитись нічого, що виправдувало б риск такої подорожі. Іноді я задумував інші подорожі, і я певен, що, коли б у мене був такий баркас, як під час моєї втечі з Сале, я одчайдушно пустився б у море, навіть не роздумуючи про те, куди мене могло б занести.

В усіх обставинах свого життя я міг би бути повчальним прикладом для тих, кого торкався страшний [157] бич роду людського, причина половини наших нещасть. Я маю на увазі незадоволення становищем, даним нам від бога і природи. Не згадуючи вже мій непослух батьківській волі — мій, так би мовити, первородний гріх — я протягом наступних років ішов тим же самим шляхом, який і довів мене до мого теперішнього сумного становища. Коли б доля, що так добре влаштувала мене плантатором у Бразилії, дала мені скромніші бажання і я задовольнився б повільним збільшенням свого добробуту, то за час, який мені довелось прожити на острові, я став би, мабуть, одним із найзаможніших бразильських плантаторів. Я певен, що всякими поліпшеннями, які я вже запровадив за короткий час свого господарювання і збирався запровадити згодом, я набув би не менше ніж сто тисяч мойдорів(1). І нащо було мені кидати налагоджену справу, упорядженну плантацію, що кожен рік розросталась і давала все більший прибуток? Невже тільки для того, щоб податись у Гвінею за неграми, тоді як, потерпівши деякий час, поки розмножилися б місцеві негри, я міг би купувати їх, не рушаючи з місця? Це коштувало б, правда, дорожче, проте ради невеличкої різниці в ціні не варто було так рискувати.

(1) М о й д о р — португальська золота монета.

Але це — звичайна доля молоді, а засуджувати її безглуздя — доля людей дорослих, навчених дорогою ціною власного досвіду. Так було тепер і зо мною. Проте незадоволення своїм становищем так глибоко сиділо в мені, що я безперестанно вигадував нові плани втечі. Переходячи тепер до опису останнього часу мого перебування на острові, я вважаю за потрібне розповісти читачеві, в якій формі зродилась ця божевільна витівка і яких заходів я вжив, щоб здійснити її.

Вернувшись до свого замка після поїздки до уламків корабля, я, як звичайно, поставив свій фрегат у безпечне місце й почав жити по-старому. У мене тепер було, правда, більше добра, але через це я не став багатшим, бо гроші в моєму становищі були мені так само непотрібні, як і перуанським індійцям перед приходом іспанців.

Якось уночі, під час березневих дощів, на двадцять четвертому році мого пустинницького життя, я лежав у гамаку без сну, цілком здоровий, не пригнічений важкими думками; я чудово почував себе, але не міг заснути й на хвилинку. Немає змоги та й потреби перелічити [108] всі мої думки, що, як вихор, снувались тоді в моєму мозку. Перед моїми розумовими очима промайнуло, так би мовити, в мініатюрі все моє життя за час до і після мого прибуття на цей острів. Згадуючи день по дню цю другу частину свого життя, я порівнював свої перші безтурботні роки з тим станом тривоги, страху та клопоту, в якому я опинився пізніше, коли побачив на піску слід людської ноги. Мабуть, ще й перед цим відкриттям дикуни з'являлись у межах мого царства. Можливо, що й у перші роки мого життя на острові їх побувало тут кілька сот чоловік. Але тоді я цього не знав, і ніщо не бентежило мене; я був спокійний і щасливий, бо не усвідомлював небезпеки, і хоч вона через це й не була меншою, але для мене вона ніби не існувала. Ця думка викликала дальші повчальні міркування про безконечну доброту провидіння, що, дбаючи про кас, не дає нам повного знання. Ми проходимо нашу життєву путь серед незліченних небезпек, чиє видовище, коли б нам судилось бачити їх, збентежило б нашу душу і позбавило б нас

мужності. А ми залишаємось спокійними, бо все, що нас оточує, сховане від наших очей і ми не бачимо тих нещасть, що загрожують нам з усіх боків.

Розважаючи себе цими думками, я почав задумуватись і про ту небезпеку, якій підпадав на острові протягом стількох років, коли безтурботно походжав по своїх володіннях і часом, може, тільки через горбок, стовбур дерева, ніч або іншу якусь нагоду врятовувався від найгіршої смерті — смерті від людожерів, для яких я був такою ж самою дичиною, як для мене коза або черепаха. Вони вбили б і з'їли мене так само легко і так само не вважали б це за злочин, як я вбив би голуба або кулика. Я був би несправедливий до себе, коли б не сказав, що моє серце, на цю думку, наповнилось почуттям найглибшої вдячності моєму великому заступникові; з великою по" корою визнав я, що своєю безпечністю завдячую виключно його захистові, що без нього я неминуче потрапив би до рук безжальних дикунів.

Трохи згодом мої думки пішли іншим шляхом. Я замислився над людожерством, стараючись пояснити собі природу цього явища. Я запитував себе, як міг премудрий керівник усього світу припустити, щоб його створіння дійшли до такої нелюдяності, вірніше, до такого спотворення людської природи, багато гіршого від [169] нелюдяності, бо треба бути гіршим за звірів, щоб пожирати подібних до себе. Але це були марні питання, на які я не міг тоді відповісти. І я почав питати себе, в якій частині світу живуть ці дикуни, як далеко від острова їхня земля, звідки вони припливають та які в них човни і, нарешті, чи не можу я якимось способом переправитись до них, як вони переправляються до мене.

Я ніколи не замислювався над тим, що робитиму, коли переправлюсь на суходіл, що станеться зо мною, коли дикуни піймають мене, і чи зможу я сподіватись на порятунок, якщо вони нападуть на мене. Я не запитував себе навіть про те, чи є в мене можливість добратись до суходолу непомітно для них. Не думав я і про те, як я буду харчуватись і куди мені прямувати, коли мені пощастить утекти від ворогів. Жодне з

цих запитань не спадало мені на думку, так хотів я будь-що-будь добратись човном до суходолу. Моє тодішнє становище здавалось мені найзлиденнішим у світі, і гіршим за нього була хіба що смерть. Мені здавалось, що коли я пройду суходолом або пропливу човном вздовж берега, як в Африці, до якоїсь залюдненої країни, то, може, знайду допомогу, а може, зустріну християнський корабель, що забере мене. А в найгіршому разі я помру, і тоді скінчаться всі мої лиха. Певна річ, всі ці думки були виплодом збентеженого розуму і нетерплячої вдачі, доведеної до розпачу довгими стражданнями і розчаруваннями на рештках відвіданого мною корабля, де я був так близько від здійснення свого найглибшого бажання, тобто від можливості поговорити з ким-небудь та дізнатись, де я і яким способом можна вибратись звідси. Я був дуже схвильований цими думками. Весь спокій, що я мав, скоряючись провидінню, пропав без сліду. Мене захопив план подорожі на суходіл, і я не міг думати ні про що інше. Цей план опанував мене так владно й непереможно, що я не мав сили опиратись йому.

Поки він хвилював мене протягом двох, а може, й більше годин, моя кров кипіла і живчик кидався, наче мене трусила пропасниця від самого тільки заворушення в моїх думках. Нарешті сама природа допомогла мені: знесилений таким довгим напруженням, я заснув міцним сном. Здавалося б, що мене й уві сні мусили переслідувати такі бурхливі думки, але в дійсності вийшло зовсім інакше, і те, що приснилось мені, не мало [160] ніякого зв'язку з моїм хвилюванням. Мені снилось, ніби я вийшов, як звичайно, вранці з фортеці і побачив на березі дві піроги, а коло них — одинадцять дикунів. З ними був ще дванадцятий, полонений, якого вони зібрались убити й з'їсти. Аж раптом, в останню хвилину, цей полонений схопився на ноги, вирвався з рук, що тримали його, і побіг скільки духу. І я подумав уві сні, що він біжить у лісок коло фортеці, щоб заховатись там. Побачивши, що він сам і що ніхто за ним не женеться, я показався йому і посміхнувся, щоб підбадьорити його, а він кинувся навколішки передо мною, благаючи врятувати його. Я показав йому на драбину, щоб він переліз через огорожу, повів його в свою печеру, і він став моїм слугою. Ця людина була цілком у моєму розпорядженні, і я сказав собі: "Ось коли я можу переправитись на

суходіл. Тепер мені немає чого боятись. Ця людина буде мені за провідника. Вона навчить мене, що робити і де роздобувати харч. Вона знає ту країну і скаже мені, в який бік прямувати, щоб мене не з'їли дикуни, і які місця я мушу обминати". З цією думкою я прокинувся під свіжим враженням сну, що потішив мою душу надією на визволення. Тим гірше було моє розчарування, коли я опам'ятався і зрозумів, що це був лише сон.

З цього я зробив висновок, що для мене єдиний спосіб спробувати вирватись звідси — це захопити якогось дикуна; якщо можна, одного з тих нещасних, засуджених на з'їдення, яких вони привозили з собою як полонених. Але тут я натрапив на велику перешкоду: не можна було захопити потрібного мені дикуна, не напавши на ватагу людожерів і не перебивши їх усіх до одного. Такий вчинок не тільки був відчайдушний, не тільки не давав надії на успіх, але й сама справедливість його здавалась мені дуже сумнівною. Душа моя здригалась від самої думки про те, що мені доведеться пролити стільки людської крові, нехай і ради свого власного визволення. Не буду повторювати всіх аргументів, які я наводив проти такого вчинку, бо я перелічив їх уже раніше. Наводив я собі й протилежні докази — казав, що це мої смертельні вороги, що вони з'їдять мене при першій нагоді і що спроба визволитись від життя, гіршого за смерть, була б лише самообороною, самозахистом — так, немовби ці люди перші напали на мене. А втім, повторюю, сама думка про пролиття людської крові так жахала мене, що я довго не міг звикнути [161] до неї. Після довгих суперечок з самим собою, після довгих вагань, бо всі ці аргументи глибоко бентежили мій розум, переважило, нарешті, жагуче бажання визволитись. Найближче моє завдання було вигадати, як здійснити мій план, але розв'язати його було дуже важко. Нарешті я вирішив підстерегти дикунів, коли вони висядуть на острів, поклавшись в усьому іншому на розвиток подій та заходи, підказані мені обставинами; хай буде, що буде.

Вирішивши так у своїх думках, я почав так часто ходити на розвідку, що це мені страшенно надокучило: бо я чекав більше ніж півтора року. Весь цей час я майже щодня ходив на південний та західний край

острова дивитись, чи не під'їжджають човни з дикунами, але човни не з'являлись. Ця невдача дуже засмутила і хвилювала мене, але цього разу моє бажання досягнути своєї мети анітрохи не зменшилось. Навпаки, чим більше віддалялась мета, тим гострішим ставало бажання. Одно слово, наскільки раніше я був обережний, стараючись не впасти дикунам в очі, настільки тепер я нетерпляче шукав зустрічі з ними. У своїх мріях я бачив, що впораюсь не тільки з одним дикуном, а З двома чи трьома, і зроблю їх своїми рабами. Вони повинні будуть безсуперечно виконувати всі мої накази, і я поставлю їх у таке становище, що вони не зможуть заподіяти мені ніякої шкоди. Мене довго тішила ця думка, але нагоди здійснити її не випадало, і з усіх моїх мрій не вийшло нічого, бо дикуни дуже довго не показувались.

Минуло вже півтора року, відколи я склав свій план. Я почав уже вважати неможливим здійснити його і був страшенно здивований, коли одного ранку побачив на березі, на моєму боці острова, принаймні п'ять індійських пірог. Дикуни, що приїхали ними, висіли й зникли кудись з моїх очей. їх численність зруйнувала всі мої плани. Я знав, що звичайно в кожну пірогу сідає чотири-шість чоловік, коли не більше, і думав, що один я не впораюсь з двома чи трьома десятками. Збентежений та стурбований, я засів у своєму замку, але приготувався до задуманої раніше атаки і вирішив діяти, якщо буде нагода. Я довго чекав, прислухаючись, чи не долетить до мене гомін з боку дикунів, і, нарешті, палаючи нетерпінням якнайшвидше дізнатись, що там діється, поставив свої рушниці під драбиною і виліз на вершину горба, як і звичайно, в два заходи. Вилізши, я [162] став так, щоб моя голова не висувалась над горбом, і почав дивитись у підзорну трубу. Дикунів було не менше тридцяти. Вони розклали на березі вогнище і щось готували на ньому. Я не міг розібрати, як і що саме готували вони, а бачив тільки, як вони танцювали навколо вогню, вигинаючись та вихиляючись за своїм дикунським звичаєм.

Спостерігаючи їх, я побачив, як кілька дикунів приволокли від човнів двох нещасних, очевидно, призначених на убій, що до того часу лежали зв'язані в човнах. Одного з них відразу ж звалили на землю, вдаривши

по голові чимсь важким, мабуть, дрючком або дерев'яним мечем, як вони завжди це роблять. Двоє-троє дикунів кинулись до нього, розпороли йому живіт і заходились розтинати його, щоб потім засмажити. Тим часом другий полонений стояв тут же і чекав своєї черги. В цю мить нещасний, почувши себе на волі, спалахнув надією на порятунок. Він раптом кинувся вперед і з неймовірною швидкістю побіг по піщаному берегу прямо до мене, тобто в той бік, де було моє житло. Признаюсь, я страшенно перелякався, побачивши, як він біжить до мене, тим більше, що мені здалось, ніби вся ватага кинулась доганяти його. Отже, перша половина мого сну справдилась: дикун, за яким женуться, шукає притулку в моєму ліску. Проте я не міг сподіватись, що здійсниться й друга половина сну, тобто, що решта дикунів не буде переслідувати свою жертву і не знайде її там. Я залишився на своєму посту і дуже підбадьорився, коли побачив, що за втікачем женуться всього лише троє. Остаточно заспокоївся я, коли переконався, що він біжить далеко швидше, ніж його переслідувачі, що відстань між ними дедалі збільшується і що, коли йому пощастить пробігти так іще з півгодини, вони його не піймають.

Між ними і моєю фортецею лежала маленька бухта, вже не раз згадувана мною на початку оповідання,— та бухточка, де я причалював з своїми плотами, коли перевозив майно з нашого корабля. Я ясно бачив, що втікач муситиме перепливти її, інакше його зловлять. Коли він підбіг до неї, був якраз високий приплив, але дикун, не задумуючись, кинувся у воду, за яких-небудь тридцять помахів переплив бухточку, виліз на протилежний берег і, не затримуючись, побіг далі. Коли троє підбігли до бухточки, виявилось, що плавати вміли тільки двоє з них. Третій нерішуче постояв на березі, [163] дивився вслід іншим, а потім повільно пішов назад. З того, що сталося, читач зараз побачить, що він вибрав собі найкраще.

Як я помітив, двом дикунам, що гнались за втікачем, треба було вдвоє більше часу, ніж йому, щоб перепливти бухточку. Тепер я всією своєю істотою відчув, що настав час діяти, коли я хочу придбати слугу, а може, й товариша та помічника. Саме провидіння, думав я, закликає

мене врятувати нещасного. Не гаючи часу, я збіг драбинами до підніжжя гори, взяв з собою рушниці, які я лишив внизу коло драбин, так само швидко виліз знову нагору, спустився з другого боку й побіг до моря навперейми дикунам. Я хутко опинився між утікачем та його переслідувачами, бо взяв найкоротший шлях і до того ж біг униз, по схилу горба. Почувши мої крики, втікач озирнувся і спочатку перелякався мене більше, ніж своїх ворогів. Я подав йому рукою знак повернути, а сам поволі пішов назустріч переслідувачам. Коли перший з них порівнявся зі мною, я збив його з ніг ударом приклада. Стріляти я боявся, щоб не привернути уваги решти дикунів, хоч на такій відстані навряд чи вони могли б почути мій постріл або побачити дим від нього. Коли перший з переслідувачів упав, його товариш спинився, очевидно, перелякавшись, і я швидко підбіг до нього. Але наблизившись, я побачив, що він тримає в руках лук і стрілу і цілиться в мене. Отже, я мусив діяти, і першим же пострілом убив його. Нещасний утікач, побачивши, що обидва його вороги, як йому здавалось, упали мертві, спинився, але він був такий наляканий вогнем і звуком пострілу, що розгубився, не знаючи, чи йти йому до мене, а чи тікати, і, мабуть, більше схилявся до того, щоб тікати. Я почав знову гукати й манити його до себе. Він зрозумів: зробив кілька кроків, спинився, потім знову зробив кілька кроків і знову спинився. Тоді тільки помітив я, що він труситься, як у пропасниці. Бідолашний, очевидно, вважав себе за мого полоненого і думав, що я зроблю з ним так, як я зробив з його ворогами. Я знову поманив його до себе і взагалі старався підбадьорити його, як умів. Він підходив до мене все ближче, кожні десять-дванадцять кроків падаючи навколішки на знак вдячності за порятунок. Я ласкаво посміхався до нього і манив його рукою. Нарешті, підійшовши зовсім близько, він знову впав навколішки, цілував землю, притулився до неї обличчям, взяв мою ногу й поставив собі на голову. Мабуть, останній рух означав, що він присягається бути моїм рабом до самої смерті. Я підняв його, поплескав по плечу і, як міг, старався показати, що йому не слід боятись мене. Але справа, яку я розпочав, не була ще закінчена. Дикун, звалений ударом приклада, був не забитий, а лише приголомшений, і я помітив, що він починає приходити до пам'яті. Я звернув на нього увагу врятованого, показуючи, що ворог живий. У відповідь на це він сказав

кілька слів своєю мовою і, хоч я нічого не зрозумів, але самі звуки його мови були для мене солодкою музикою, бо більше ніж двадцять п'ять років я не чув людського голосу, коли не рахувати свого власного. Але тепер я не мав часу роздумувати: дикун, якого я приголомшив, настільки Опритомнів, що сидів уже на землі, і я помітив, що мій дикун (так я буду тепер звати його) почав жестами просити дати йому тесак без піхов, що висів у мене через плече. Я дав йому цю зброю. Дикун зараз же підбіг до свого ворога і одним махом відтяв йому голову. Він зробив це так спритно й моторно, що жоден німецький кат не міг би зрівнятися з ним. Таке вміння орудувати тесаком дуже здивувало мене в людині, що за свого життя бачила, мабуть, тільки дерев'яні мечі. Тільки згодом я довідався, що для своїх мечів дикуни вибирають таке тверде й важке дерево і так вигострюють його, що одним ударом можуть відтяти голову чи руку. Кінчивши свою справу, мій дикун з веселим і врочистим виглядом вернувся до мене, зробив цілу низку незрозумілих для мене рухів, а потім поклав коло мене тесак і голову вбитого ворога. Але найбільше вразило його те, як я вбив другого дикуна на такій великій відстані. Він показував на вбитого і жестами просив дозволу подивитись на нього. Я дозволив, і дикун відразу ж побіг туди. Він спинився перед трупом у повному замішанні: подивився на нього, повернув на один бік, потім на другий, оглянув рану. Куля влучила в самісінькі грудки, і крові було небагато, але, мабуть, стався внутрішній крововилив, бо смерть була моментальна. Знявши з убитого його лук і сагайдак із стрілами, мій дикун вернувся до мене. Я рушив уперед, кличучи його з собою і стараючись пояснити йому жестами, що залишатись тут далі небезпечно, бо за ним можуть відрядити нову погоню.

Дикун у свою чергу відповів жестами, що треба раніше закопати мерців, щоб його вороги не знайшли їх, [165] коли прийдуть на це місце. Я згодився, і він зараз же став до роботи. За кілька хвилин він руками викопав у піску таку глибоку яму, що в ній легко могла вміститись одна людина; потім переніс у цю яму одного з убитих і засипав його землею. Так само вправно впорався він і з другим мерцем. Вся церемонія похорону забрала в нього не більше за чверть години. Коли він скінчив, я знову подав йому знак іти за мною і повів його не до замку, а зовсім в

інший бік, у віддалену частину острова до своєї печери. Таким чином, я не дав своєму сну здійснитись у цій частині, тобто він не ховався в моєму ліску. Там я дав йому хліба, жменю родзинок і напоїв його водою, а це після швидкого біту було йому найбільш потрібне. Коли він підживився, я жестами показав йому в куток печери, де в мене лежали великий оберемок рисової соломи та ковдра, що не раз правили мені за постіль. Бідолашного не треба було дуже припрошувати, він ліг і вмить заснув.

Це був гарний хлопець, високий на зріст, бездоганно збудований, з стрункими, міцними руками й ногами. На вигляд йому було років двадцять шість. В його обличчі не було нічого дикого або жорстокого. Це було мужнє обличчя з м'яким і ніжним виразом європейця, особливо коли він посміхався. Волосся в нього було довге й чорне, але не кучеряве, як овеча вовна; лоб високий і широкий; очі жваві й блискучі; колір шкіри не чорний, а смуглий, проте не того жовто-рудого гидкого відтінку, як у бразильців, віргінців та інших тубільців Америки, а скоріше оливковий, дуже приємний для очей, хоч його й важко описати. Обличчя в нього було кругле й повне, ніс невеликий, але зовсім не приплющений, як у негрів. До того ж у нього був гарно окреслений рот з тонкими губами і правильні, білі, немов слонова кість, зуби.

Проспавши або, вірніше, продрімавши з півгодини, він прокинувся й вийшов до мене. Я саме доїв своїх кіз у загоні біля печери. Побачивши мене, він відразу ж підбіг до мене і ліг на землю, показуючи всім своїм виглядом найсмиреннішу вдячність і виробляючи при цьому всім тілом силу чудернацьких рухів. Припавши обличчям до землі, він знову поставив собі на голову мою ногу, як робив це раніше, і взагалі всіма приступними йому засобами старався довести свою безмежну відданість та покірність і дати мені зрозуміти, що з цього дня він буде моїм слугою довіку. Я зрозумів багато [166] дечого з того, що він хотів мені сказати, і постарався пояснити йому, що я дуже задоволений ним. Відразу ж . я почав говорити з ним і вчити його відповідати. Насамперед я сказав йому, що його ім'я буде П'ятниця, бо цього дня я врятував йому життя. Після цього я навчив його вимовляти слово "господар" і дав йому

зрозуміти, що це моє ім'я; навчив вимовляти "так" та "ні" і розтлумачив значення цих слів. Я дав йому молока в череп'яному глечику, надпивши попереду сам та вмочивши в нього хліб; потім я дав і йому окраєць, щоб він наслідував мене. П'ятниця з охотою послухався і жестами показав, що їжа йому до смаку.

Так пробув я з ним цілу ніч, а як тільки розвиднілось, дав йому знак іти за мною. Я показав йому, що хочу одягти його, чому, як видно, він дуже зрадів, бо був зовсім голий. Коли ми проходили мимо того місця, де були закопані вбиті нами дикуни, він показав мені прикмети, якими він позначив ями, і почав подавати знаки, що нам треба викопати обидва трупи і з'їсти їх. Тоді я постарався показати йому якомога виразніше свій гнів та огиду до цього, показав, що мене нудить на саму думку про де, і владним жестом звелів відійти віт ям, що він і виконав якнайпокірніше. Після цього я повів його на вершину горба подивитись, чи поїхали вже дикуни. Вийнявши підзорну трубу, я-направив її на те місце берега, де вони були напередодні, але їх не було вже й сліду, не видко було й жодного човна. Для мене було ясно, що вони поїхали геть, не потурбувавшись шукати своїх зниклих товаришів.

Але цього відкриття було для мене надто мало. Набравшись духу і, значить, цікавості, я взяв з собою мого П'ятницю, озброївши його тесаком та луком з стрілами, якими, як я вже мав нагоду переконатись, він орудував дуже майстерно. Крім того, я дав йому нести одну з моїх рушниць, а сам узяв дві інші, і ми пішли на те місце, де напередодні бенкетували ці звірі. Мені хотілось мати про них докладніші відомості. Коли ми прийшли туди, перед нашими очима постала така огидна картина, що в мене завмерло серце і захолола кров у жилах. Справді, видовище було жахливе, хоч П'ятниця й залишився байдужим. Весь берег був засіяний людськими кістками, земля — закривавлена, скрізь валялись недоїдені шматки засмаженого людського м'яса, недогризки кісток та інші рештки кривавого бенкету, яким ці недолюдки відсвяткували свою перемогу над [167] ворогами. Я знайшов три людські черепи, п'ять рук, розкидані по різних місцях кістки трьох-чотирьох ніг і багато частин кістяків. П'ятниця на мигах розповів мені,

що дикуни привели з собою для бенкету чотирьох полонених; трьох вони з'їли, а четвертий був він сам. Наскільки можна було зрозуміти з його пояснень, у цих дикунів була велика битва з сусіднім вождем, одним із підданців якого був і він, П'ятниця. Вони забрали багато полонених і розвезли їх по різних місцях, щоб побенкетувати та з'їсти їх так само, як це зробила та ватага дикунів, що привезла своїх полонених на мій острів.

Я наказав П'ятниці зібрати всі черепи, кістки та шматки м'яса, звалити їх в одну купу, розкласти вогонь і спалити. Я помітив, що П'ятниці ще й досі дуже хотілось поласувати людським м'ясом і що він — канібал з натури. Але я виявив таке обурення на саму думку про це, що П'ятниця не насмілився дати волю своїм інстинктам. Я всіма способами старався пояснити йому, що вб'ю його, якщо він мене не послухає.

Зробивши все це, ми вернулись до замку, і я негайно ж почав обшивати свого слугу. Насамперед я дав йому полотняні штани, які вийняв із скрині бідного каноніра, знайденої на загиблому кораблі. Після маленької переробки вони прийшлись йому до міри. Потім я пошив йому куртку з козячого хутра, доклавши всього свого вміння, щоб зробити її якнайкраще (я був тоді вже досить пристойним кравцем), і нарешті змайстрував йому шапку з заячих шкурок, дуже зручну й досить гарну. Отже, мій слуга, на перший час, був досить пристойно одягнений і дуже задоволений тим, що він став подібним до свого господаря. Щоправда, спочатку він почував себе незручно в усьому цьому, найбільше заважали йому штани, а рукава муляли під пахвами й натирали плечі, так що довелось переробити їх у цих місцях. Потрохи він призвичаївся до свого вбрання і почував себе в ньому зовсім добре.

Другого дня, вернувшись з ним до свого житла, я почав думати, куди б мені примістити його. Нарешті, щоб йому було краще і щоб спокійніше почувати себе, я зробив йому маленький намет між двома стінами моєї фортеці — внутрішньою і зовнішньою. Сюди виходив надвірний хід з мого льоху; отож я зробив у ньому двері з товстих дощок і міцних палок і припасував їх так, що вони відчинялись усередину, а на

ніч замикались [168] на засув; драбини я теж забирав до себе. Таким чином, П'ятниця ніяк не міг пройти до мене у внутрішню огорожу, а коли б і надумав увійти, то неодмінно наробив би такого шуму, що збудив би мене. Вся моя фортеця у внутрішній огорожі, де стояв мій намет, являла собою критий двір. Дах був зроблений з довгих дрючків, що одним кінцем спирались на гору. Ці дрючки я вкрив поперечними жердинами, а замість тесу товсто перешив їх рисовою соломою, твердою, як очерет. До місця, що я залишав собі для входу й виходу за допомогою драбини, я припасував щось ніби спускні двері, які падали з великим гуркотом, як тільки їх трохи натиснути ззовні. Всю зброю я забирав до себе. Але всі ці заходи були цілком зайві. Ніхто ще, мабуть, не мав такого ласкавого, такого вірного й відданого слуги, як мій П'ятниця. Ні гнівливості, ні впертості, ні свавілля, завжди добрий і послужливий, він прихилився до мене, як до рідного батька. Я певен, що, коли б треба було, він віддав би за мене своє життя. Це він довів не раз, цим самим допомігши мені позбутись сумнівів і переконатись, що я зовсім не потребував пересторог.

Іноді це давало мені нагоду спостерігати собі на диво, що, хоч з божої волі багато створінь позбавлені можливості дати належний напрям своїм душевним здатностям, а проте вони обдаровані ними в такій же самій мірі, як і ми. Як і в нас, у них є розум, почуття прихильності, доброта, визнання своїх обов'язків, вдячність, вірність у дружбі, здатність обурюватись несправедливістю — взагалі, все потрібне, щоб робити й сприймати добро. А коли богові буває вгодно дати їм змогу застосувати, як належить, ці здатності, вони користуються ними так само охоче, як і ми. І мені завдавала великого суму думка, що, як доводять це деякі випадки, ми дуже мало застосовуємо всі ці здатності навіть тоді, коли вони освітлені великим світлом божественного розуму і знанням божого слова, поєднаним з нашим розумінням. І чому богові вгодно було сховати це спасенне знання від стількох мільйонів душ, що, як цей бідний дикун, застосували б їх до життя куди краще, ніж це робимо ми? Ось чому я заходив іноді дуже далеко, насмілюючись звинувачувати провидіння в несправедливості такого довільного розподілу благ, коли світло істини

ховають від одних, щоб віддати його іншим, і все-таки вимагають виконання обов'язків однаково від усіх. Нарешті я затримав свої думки таким [169] висновком: по-перше, ми не знаємо, яка істина і який закон засуджують частину людства; бог, з необхідності й природи світу, є пресвятий і всесправедливий, s тому він засудить не тих, хто не пізнав його, а тих, хто провинив проти законів своєї совісті, як каже святе письмо, хоч вони й не спізнали вищої істини; по-друге; всі ми лише глина в руках гончаря, і ніякий посуд не може сказати йому: "Чому ти зробив мене таким?" Та вернімось до мого нового товариша. Він мені дуже сподобався, і я взяв собі за обов'язок навчити його всього, що могло бути для нього корисним, а головне — говорити й розуміти мої слова. Він виявив себе дуже здатним учнем, завжди веселим і завжди ретельним. Він так радів, коли розумів мене або коли йому щастило пояснити мені свою думку, що для мене була справжня втіха вчити його. Відколи він оселився зі мною, мені жилось так легко й приємно, що коли б я міг почувати себе в безпеці від дикунів, то, напевне, без жалю погодився б лишитись на острові довіку.

Днів через два чи три по тому, як я привів П'ятницю до свого замку, мені спало на думку, що треба дати йому покуштувати іншого м'яса, коли я хочу відзвичаїти його від жахливої звички їсти людське м'ясо. Отже, одного ранку, йдучи до лісу, я взяв його з собою. Я гадав зарізати козеня з моєї отари, принести його додому й зварити, але дорогою я побачив під деревом дику козу з двома козенятами. "Стій тихо!" — сказав я П'ятниці, схопивши його за руку. Подавши йому знак не рухатись, я націлився, вистрелив і вбив одно з козенят. Бідний дикун, що бачив уже, як я вбив здалека його ворога, був страшенно вражений. Він затремтів, похитнувся і трохи не знепритомнів. Він не дивився на козеня, в яке я націлився, а підняв трохи полу своєї куртки й почав мацати себе, щоб переконатись, чи він не поранений. Бідолашний гадав, мабуть, що я хотів убити його, бо впав передо мною навколішки, почав обнімати мої ноги й дуже довго говорив щось своєю мовою. Я, певна річ, не зрозумів його, але було ясно, що він просить не вбивати його.

Мені скоро пощастило переконати П'ятницю, що я зовсім не збираюсь чинити йому шкоди. Я взяв його за руку, засміявся і, показуючи на вбите козеня, наказав збігати по нього, що він і виконав. Поки він порався коло козеняти і виявляв своє здивування, не розуміючи, яким способом його було вбито, я знову зарядив [170] рушницю. Трохи згодом я побачив на дереві, на відстані пострілу від мене, великого птаха, схожого на яструба. Бажаючи дати П'ятниці наочну науку, я покликав його до себе, показав пальцем спершу на птаха — це насправді була папуга, хоч я прийняв її спочатку за яструба, — потім на рушницю, далі на землю під тим деревом, де сидів птах, закликаючи його подивитись, як він упаде. Нарешті я вистрелив, і він справді побачив, що папуга впала. П'ятниця й цього разу перелякався, незважаючи на мої пояснення. Здивування його було тим більшим, що він не бачив, як я заряджав рушницю, і гадав, мабуть, що в ній сидить якась чарівна руїнницька сила, що на всякій відстані несе смерть людині, звірові, птиці і взагалі всякій живій істоті. Довго ще не міг він отямитись від подиву, якого наганяв на нього кожний мій постріл; здається, коли б я дозволив йому, він почав би обожнювати мене й мою рушницю. Спочатку він не зважувався доторкнутись до рушниці і розмовляв з нею, як з живою істотою, коли був близько від неї. Він признавався мені потім, що просив тоді рушницю не вбивати його.

Коли його переляк трохи вгамувався, я наказав йому принести мені забиту птицю. Він відразу пішов, але забарився, шукаючи, бо виявилось, що папугу я не вбив, а лише поранив, і вона відлетіла досить далеко від того місця, де вона впала. Нарешті П'ятниця все-таки знайшов і приніс її. Бачивши, що він досі не зрозумів, як працює рушниця, я скористався його відсутністю і знову зарядив рушницю на випадок, коли б ми знову спіткали яку-небудь дичину; але нам більше нічого не трапилось. Я приніс козеня додому і того ж вечорі оббілував його якомога краще. Потім я відрізав чималий кусок свіжої козлятини, зварив його в череп'яному горщику, і в мене вийшов чудовий бульйон. Я поїв спершу сам, а тоді почастував П'ятницю. Бульйон дуже йому сподобався, тільки він дивувався, чому я їм бульйон та м'ясо з сіллю. Він почав жестами показувати мені. Що так несмачно. Взявши в рот трошки солі, він почав

відпльовуватись і вдавати, ніби його нудить від неї, а після пополоскав рот водою. Тоді я теж узяв у рот шматочок м'яса без солі й почав плювати, показуючи, що мені бридко їсти без солі. Але це не справило на П'ятницю ніякого враження, і я так і не міг привчити його солити м'ясо або суп. Не скоро після цього почав він класти сіль у їжу, та й то дуже мало. [171]

Отак нагодувавши його вареним м'ясом та супом, я вирішив почастувати його другого ж дня смаженою козлятиною. Я засмажив її, повісивши над вогнищем, як це мені траплялось часто бачити в Англії. З обох боків вогнища я встромив у землю дві жердини, між ними закріпив поперечну третю, повісив на неї кусок козлятини й перевертав її, поки вона не засмажилась. П'ятниця не тямився від моєї витівки, а коли він покуштував мою страву, то його задоволення не мало межі. Найкрасномовнішими жестами дав вій мені зрозуміти, як подобається йому ця страва, і нарешті сказав, що ніколи вже більше не їстиме людського м'яса. Певна річ, це мене дуже втішило.

Другого дня я посадив його за роботу, наказавши молотити та віяти зерно. Спочатку я показав йому, як я робив це сам. Він швидко зрозумів і почав працювати дуже ретельно, особливо коли довідався, що це робиться для того, щоб виробляти з зерна хліб. При ньому я замісив тісто і спік хліб. Незабаром П'ятниця став справлятись з усією моєю роботою так само, як і я. Тепер я почав відчувати, що, замість одного рота, маю два і що мені треба збільшити своє поле та сіяти більше зерна, щоб нагодувати їх. Я вибрав більшу ділянку землі і почав обгороджувати її так само, як і попереду. П'ятниця дуже ретельно й дуже охоче допомагав мені в цій роботі. Я пояснив йому, навіщо вона, сказавши, що це буде нове поле, бо нас тепер двоє, і хліба треба вдвоє більше. Його дуже зворушило, що я так дбаю про нього. Він, як умів, старався пояснити, що розуміє, наскільки тепер, коли він зі мною, побільшало в мене роботи. Він пояснив, що буде щиро працювати, коли я дам йому роботу і покажу, як її виконувати. Це був найщасливіший рік мого життя на острові. П'ятниця почав дуже добре говорити. Він знав назви майже всіх речей, про які я міг його запитати, і всіх місць, куди я

міг його послати. Він дуже любив розмовляти зі мною. Отак я знову почав потроху користуватись своїм язиком, бо досі мав для цього дуже мало нагод —я маю на увазі розмову. Крім утіхи, якої завдавала мені розмова з ним, сама присутність цього хлопця була для мене радістю, так припав він мені до серця. Щодня більше чарувала мене його чесність та щирість. Потроху я всією душею прихилився до нього, та й він полюбив мене так, як, гадаю я, зроду не любив нікого. [172]

Якось мені захотілось дізнатись, чи не тужить він за батьківщиною і чи не хоче вернутись туди. Тоді він уже досить вільно володів англійською мовою і міг відповідати майже на всі мої запитання. Коли я спитав його, чи перемагав коли-небудь його народ, П'ятниця посміхнувся й відповів: "Так, так. Ми завжди битись краще".— Він хотів сказати: "завжди б'ємось краще, ніж інші". І ми почали таку розмову:

Господар. Ти кажеш, що ви завжди б'єтесь краще,— сказав я.— А як же трапилось, що тебе взяли в полон, П'ятнице?

П'ятниця. Мій народ усе-таки багато побив.

Господар. Як же побив? Коли твій народ побив їх, то як же сталося, що тебе забрали?

П'ятниця. їх більше, ніж мій народ, у тому місці, де я був. Вони забрали один, два, три та мене. Ми побили в іншому місці, там, де мене не було. Там наші забрали один, два, три, велику тисячу.

Господар. Тоді чому ж ваші не визволили вас від ворогів?

П'ятниця. Ті повели один, два, три та мене й посадили в човен, а наш народ човна не було.

Господар. Гаразд. А скажи мені, П'ятнице, що робить ваш народ з своїми полоненими? Теж відвозить на човнах і з'їдає, як ті?

П'ятниця. Так, мій народ теж їсть людей; всі їдять.

Господар. А куди вони їх відвозять?

П'ятниця. Різні місця — куди схочуть.

Господар. А сюди привозять?

П'ятниця. Так, так, і сюди привозять. Різні місця.

Господар. А ти бував тут з ними?

П'ятниця. Так, я бував. Там бував (показав пальцем на північно-західний край острова, що був, видно, їхнім берегом).

Як я зрозумів, мій слуга П'ятниця справді бував уже тут з дикунами, що відвідували береги дальшої частини острова, і брав участь у канібальських бенкетах на зразок того, на якому згодом і сам він опинився як жертва. Коли через якийсь час я набрався духу повести його на згаданий берег, П'ятниця зараз же впізнав місцевість і розповів мені, що одного разу, коли він приїздив на острів з своїми, вони на цьому самому місці вбили й з'їли двадцять чоловік, двох жінок і одну дитину. Він не знав, як сказати англійською мовою "двадцять", [173] і, щоб пояснити мені, скільки людей вони тоді з'їли, поклав двадцять камінців один коло одного і попросив мене перелічити їх.

Я розповідаю про ці розмови з П'ятницею, бо вони правлять за вступ до дальшого. Після описаної розмови я запитав його, чи далеко до суходолу від мого острова та чи часто гинуть їхні човни, перепливаючи цю відстань. Він відповів, що путь цілком безпечна і що жоден із їхніх човнів не загинув, бо там течія і вітер ранками завжди в один бік, а вечорами — в протилежний. Спочатку я гадав, що течія, про яку говорив П'ятниця, залежить від припливу та відпливу, але згодом дізнався, що це вплив великої річки Оріноко, бо саме проти її гирла лежить мій острів.

А смуга землі на захід та північний захід від мого острова, яку я вважав за суходіл,— це був великий острів Трінідад, на північ від гирла тієї ж самої річки. Я ставив П'ятниці тисячу запитань про цю землю та ЇЇ мешканців, бо мені хотілось знати, які там береги, яке море, які племена живуть поблизу. Він дуже охоче розказував усе, що знав сам. Розпитував я його й про те, як звуться різні племена, що мешкають у тих місцях, але дізнався небагато. Він правив одно "Каріб". З цього легко було дізнатись, що він говорить про караїбів, які, як це показано на наших картах, живуть саме в цій частині Америки по всьому побережжю від гирла Оріноко до Гвіани і далі до Сен-Мартена. Він розказав мені також, що далеко "за місяцем", тобто в тій країні, де сідає місяць, або, говорячи інакше, на захід від його батьківщини, живуть такі, як і я, білі, бородаті люди,— він показував на мої довгі бакенбарди, вже згадувані мною. Він казав, що ці білі люди вбили багато народу. Як я зрозумів, він говорив про іспанців, що вславились на цілий світ своїми жорстокостямв в Америці, де в усіх племенах пам'ять про них переходить від батька до сина.

На моє запитання, чи не знає він способу переправитись з нашого острова до тих білих людей, П'ятниця відповів:

— Так, так, треба пливти двома човнами.

Я довго не розумів, що хотів він сказати своїми "двома човнами", але нарешті, хоч і з великими труднощами, догадався, що він має на увазі велике судно, як два човни завбільшки. Ця розмова дуже втішила мене. Від того дня в мене народилася надія, що рано чи [174] пізно я вирвуся з свого ув'язнення і що допоможе мені б цьому мій бідний дикун.

Протягом довгого спільного життя з П'ятницею, коли він навчився говорити зі мною і розуміти мене, я завжди старався закласти в його душу основи релігії. Якось я спитав його: "Хто тебе зробив?" Бідолашний не зрозумів мене. Він думав, що я запитую, хто був його батько. Тоді я заходився коло нього з другого краю і спитав, хто зробив море та землю, де ми ходимо, хто зробив гори та ліси. І він відповів мені:

"Старий Бенамукі, що живе понад усім". Він не міг нічого розповісти мені про цю поважну особу, крім того, що Бенамукі — дуже старий, багато старіший, ніж море та земля, старіший, ніж місяць та зорі. А коли я запитав його, чому все суще не поклоняється цьому старому, якщо він утворив усе, П'ятниця став дуже серйозним і з цілком невинним виглядом відповів:

— Усі на світі кажуть до нього: "О!"

Потім я запитав, чи йдуть кудись люди його племені після смерті, і він сказав на це:

— Всі вони йдуть до Бенамукі.

— І ті, кого вони з'їдають,— спитав я,— теж ідуть до Бенамукі?

— Так,— відповів він.

Так почав я вчити його пізнавати бога. Я сказав, що великий творець усього сущого живе високо (я показав рукою на небо) і керує світом з допомогою тієї ж влади і того ж провидіння, якими він утворив його. Я сказав, що він — всемогутній, може зробити з нами все, що захоче, все дати і все відібрати. Так поступово відкривав я йому очі. Він слухав з великою увагою. З радісним зворушенням поставився він до мого оповідання про Ісуса Христа, посланого на землю спокутувати наші гріхи, про наші молитви богові, що завжди чує нас, хоч він і далеко від нас на небесах. Одного разу він сказав мені:

— Коли ваш бог живе вище за сонце і все ж таки чує вас, то, виходить, він більший від Бенамукі, бо Бенамукі не так далеко, а чує нас лише на високих горах, Де він живе, коли ми ходимо туди розмовляти з ним.

— А ти ходив коли-небудь на ті гори, щоб розмовляти з ним? — спитав я.

— Ні,— відповів він,— молодь ніколи не ходить, а ходять лише старі, яких ми звемо "увокекі". Вони ходять туди й говорять там: "О!" (так називав він моління). [175]

Увокекі потім приходять додому й кажуть усім, що говорив їм Бенамукі.

Скільки я міг зрозуміти з його пояснень, їхнє плем'я зве "увокекі" своїх священиків чи жерців.

З усього цього я зробив висновок, що священики є навіть у найнеосвіченіших язичників, а повивати релігію таємницею, щоб забезпечити повагу народу до священиків, властиво не тільки католицькій, а, мабуть, усім релігіям на світі.

Я всіма способами намагався пояснити П'ятниці це шахрайство і сказав йому, що запевнення їх дідів, ніби вони ходять на гори говорити "О!" богові Бєнамукі і ніби він оповіщає їм там свою волю,— найчистіша брехня, а якщо вони з ким-небудь і розмовляють на горі, то хіба що з злим духом. Тут я докладно розказав про диявола, про його повстання проти бога, про його ненависть до людей та про її причини. Розповів, як він удає з себе бога серед богів, не просвічених словом божим, і примушує їх поклонятись йому замість бога; на які хитрощі він піднімається, щоб занапастити людський рід, як він потай пролазить у нашу душу, потураючи нашим пристрастям, як він уміє наставляти нам пастки, пристосовуючись до наших нахилів і таким чином примушує людину спокушати саму себе та йти на загибель. Я переконався, що дати йому правдиве уявлення про диявола було не так легко, як про існування бога. Природа допомагала всім моїм аргументам, якими я доводив необхідність існування великої первопричини, існування керівної сили, таємничого провидіння та справедливість віддавання

почестей тому, хто створив нас, і таке інше. Та це не допомагало створити уявлення про злого духа, про його походження, його природу і, особливо, про його нахил творити зло самому та примушувати нас робити зло. Одного разу бідолашне створіння так збентежило мене своїм цілком природним і невинним запитанням, що я просто не знав, що йому сказати. Перед тим я дуже багато говорив йому про могутність бога, про його велику огиду до гріха і про те, як він карає вогнем тих, хто чинить беззаконня. Я говорив, що, створивши всіх нас, він може знищити нас і цілий світ за одну мить. Дикун весь час слухав мене дуже серйозно. Після цього я розповів йому, як диявол змагається з богом в серцях людей і вживає всіх хитрощів та підступів, щоб розладити добрі наміри провидіння і зруйнувати царство Христа на світі. [176]

— Гаразд,— сказав П'ятниця,— але ти кажеш, що бог дуже сильний та великий; хіба ж він не такий сильний, як диявол?

— Так, так, П'ятнице,— відповів я,— бог сильніший за диявола, і тому ми благаємо бога, щоб він повалив його під наші ноги, щоб він дав нам змогу опиратись його спокусам і погасити його вогненні стріли.

— Але,— сказав він знову,— якщо бог сильніший, могутніший за диявола, то чому бог не вб'є його, щоб той не робив більше зла?

Я був дуже вражений цим запитанням, бо, хоч і був тоді вже старою людиною, але богослов з мене був ще молодий, а казуїст досить поганий. Спочатку я не знав, що сказати. Я удав, ніби не розслухав його, і спитав, що він сказав. Та він був надто зацікавлений моєю відповіддю, щоб забути своє запитання, і повторив його достотно тими ж самими словами, що я навів вище. На той час я вже трохи опам'ятався і сказав:

— Наприкінці бог суворо покарає його, бог береже його для суду, щоб вкинути потім у бездонну яму, де він горітиме у вічному вогні.

Ця відповідь не задовольнила П'ятницю, і він повторив мої слова:

— Береже! Не розумію, чому не вбити диявола тепер, не вбити його давно?

— Ти можеш також запитати мене,— сказав я,— чому бог не вбиває тебе й мене, коли ми чинимо тут зло та ображаємо його. Нас зберігають для каяття і для того, щоб згодом простити.

Він трохи замислився.

— Гаразд, виходить,— сказав він надзвичайно палко,— це добре, так, виходить, ви, я, диявол і все зле, все зберігається для каяття, і бог простить усім.

Тут він знову остаточно побив мене, і це показало мені, які прості й природні здогади ведуть розумне створіння до пізнання бога та служіння йому і як властиво це нашій природі. Адже ніщо, крім божественного одкровення, не може дати нам пізнати Ісуса Христа, посланого ради нашої спокути, посередника Нового завіту й нашого оборонця коло підніжжя престолу божого. Я сказав, що ніщо, крім божественного одкровення, не може утворити цього в нашій душі, і тому євангеліє господа нашого й спасителя Ісуса Христа, а саме слово боже та дух святий, обіцяні як керівники та просвітителі його людності, є конче потрібні навчителі душ людських [177] у спасенному пізнанні бога, а разом і спосіб урятуватися.

Ухилившись від продовження цієї розмови з моїм слугою, я швидко підвівся, ніби мені треба було вийти. Виславши його з якогось приводу, я почав гаряче просити бога дати мені спроможність навчити це бідне створіння з допомогою його духа, сприйняти серцем світло пізнання бога в Христі, помиривши його з самим собою. Я просив навчити мене говорити йому про боже слово так, щоб переконати його сумління, відкрити його очі і спасти його душу.

Коли він знову прийшов до мене, я почав з ним довгу розмову про спасіння людей визволителем всього світу і про євангельську істину, що провіщається з неба, тобто про каяття перед богом та про віру в нашого все" благого господа Ісуса.

Далі, як вмів, я пояснив йому, чому всеблагий наш визволитель прибрав подоби не ангела, а нащадка Авраамового, і що через це впалі ангели не зможуть спастись, бо він прийшов тільки для загиблих овець із дому Ізраїля, і таке інше.

Просвічуючи це бідне створіння, я оперував більше щирістю, ніж знанням, і мушу признатись, що, пояснюючи йому основи релігії, навчився й сам багато такого, чого раніше не знав зовсім або не обмірковував як слід. Все це, природно, спадало мені на думку, коли я шукав у своїй голові аргументів, потрібних для освічення цього бідного дикуна. Я почав запитувати сам себе частіше, ніж це бувало раніш. Чи був цей нещасний дикун корисним для мене, чи ні, все-таки я мав підставу бути вдячним небу за те, що він прийшов до мене. Мій сум був тепер легшим для мене, моє житло стало для мене без міри приємнішим, та я думав, що протягом усього приділеного мені самітницького життя я ні разу не підвів голови, щоб подивитись на небо та пошукати там руку, що занесла мене сюди; тепер, під керівництвом провидіння, я став знаряддям спасіння життя й душі бідного дикуна і дав йому справжнє знання релігії та християнських істин, щоб він міг пізнати Ісуса Христа і здобути вічне життя. Коли я думав про все це, таємна радість обнімала всі куточки моєї душі, і я щиро радів, що мене занесло сюди, хоч раніше часто вважав це найжахливішим з усіх лих, що будь-коли траплялись зі мною.

Весь свій вільний час я присвятив таким розмовам [178] з П'ятницею, і вони зробили три роки нашого спільного життя приємними і цілком щасливими, коли на цьому світі можливе цілковите щастя.

Мій дикун став тепер добрим християнином, багато кращим за мене, хоч я сподіваюсь — і дякую за це творцеві,— що обидва ми були втішені

й поновлені каяттям. Ми могли читати слово боже і, слухаючи його, були не далі від бога, ніж якби ми жили в Англії.

Я завжди намагався, читаючи святе письмо, пояснити йому значення прочитаного, і він своїми серйозними запитаннями допомагав мені, як я казав уже, краще вивчити святе письмо, ніж вивчив би я, читаючи його на самоті. Не можу не згадати тут і про те, що спостеріг я за свого самітницького життя, а саме: яке то безкрає й невимовне благодійство, що пізнання бога та навчання про визволення нас Ісусом Христом викладене в слові божому так повно й легко для засвоєння й зрозуміння. Саме вже читання святого письма дало мені змогу зрозуміти мій обов'язок, щоб просто перейти до великої справи покутування своїх гріхів, щоб, скориставшись словом спасителя, перейти до повного перетворення на ділі та до виконання всіх наказів божих, без жодного людського навчителя або керівника; одного такого наказу досить, щоб просвітити дике створіння та зробити його таким християнином, рівних якому я мало знав у моєму житті.

Щодо дискусій, суперечок, сварок та змагань, що точились у світі навколо релігії, щодо тонкощів її науки, щодо проектів церковного управління, то нам вони були зовсім не потрібні, так само, як, на мою теперішню думку, не потрібні вони були й для решти світу. У нас був надійний провідник до неба — слово боже, і ми мали, дяка богові, надію, що дух божий навчить і напутить нас обох слухняними й покірними його слову. Я не бачу найменшої користі від найглибшого знання тих пунктів релігійних суперечок, що наробили стільки колотнечі в світі,— якби навіть я й набув цього знання. Але я мушу продовжити розповідну частину моєї повісті і привести всі її частини до ладу.

Коли ми з П'ятницею познайомились ближче і він уже міг не тільки розуміти майже все, що я йому говорив, а й сам почав досить швидко розмовляти ламаною англійською мовою, я розповів йому історію моїх пригод, особливо те, як я потрапив на цей острів, скільки [179] років прожив на ньому і як я провів ці роки. Я відкрив йому таємницю пороху та куль (бо для нього Це справді була таємниця) і навчив стріляти. Я

подарував йому ніж, що дуже захопило його, і зробив йому портупею, подібну до наших англійських портупей для тесаків; але, замість тесака, я дав йому сокиру, бо вона була не тільки доброю-зброєю в деяких випадках, а й дуже корисною річчю при всякій нагоді.

Я розповів П'ятниці про європейські країни, зокрема про Англію, пояснивши, що я звідти родом. Я описав, як ми живемо, як правимо службу божу, як поводимось один з одним, як торгуємо по всіх частинах світу, переправляючись на кораблях. Я розповів йому про рештки корабля, на яких я був, і показав місце, де лежали колись ті рештки, тепер уже зниклі. Я показав йому й рештки шлюпки, на якій ми рятувались і яку згодом, як я вже казав, викинуло на острів. Ця шлюпка, яку я не мав сили зрушити з місця, тепер цілком розвалилась. Побачивши її, П'ятниця замислився і довго мовчав. Я спитав його, про що він думає, і він відповів:

— Мій бачив шлюпка, як ця, плавав те місце, де мій народ.

Я довго не міг зрозуміти, що він хоче сказати, але нарешті, після довгих розпитувань, виявилось, що таку ж саму шлюпку прибило до тієї землі, де живе його плем'я. Я зараз же подумав, що якийсь європейський корабель розбився коло тих берегів і ту шлюпку зірвало з нього хвилями. Але чомусь мені не спало на думку, що в шлюпці могли бути люди і, розпитуючи далі, я цікавився лише шлюпкою.

П'ятниця описав мені її дуже докладно, але лише тоді, коли він додав жваво: "Білі люди не потонули, ми їх врятували",-я зрозумів його краще і запитав, чи були в шлюпці білі люди.

— Так,— відповів він,— повна шлюпка білих людей.

— Скільки ж їх було?

Він на пальцях нарахував сімнадцять.

— Де ж вони? Що з ними сталося?

— Вони живі, живуть у наших,— відповів він.

Це наштовхнуло мене на нову думку: чи не з того корабля, що розбився перед моїм островом, були ті сімнадцять чоловік. Мабуть, перекачавшись, що корабель наскочив на скелю і що йому загрожує неминуча загибель, всі вони покинули його й пересіли в шлюпку, а 180

потім їх прибило до землі дикунів, де вони й залишились. Я почав допитуватись у П'ятниці, чи напевне він знає, що білі люди живі. Він жваво відповів: "Напевне, напевне" — і додав, що скоро вже чотири роки, як вони, живуть у його земляків, і що ті не тільки не кривдять їх, а навіть годують. На моє запитання, як могло статі ся, що дикуни не вбили їх і не з'їли, він відповів: — Білі люди стали нам брати,— тобто, скільки я зрозумів його, вони замирилися з ними, і додав: — Наші їдять людей, коли війна,— тобто тільки полонених із ворожих племен.

Минув немалий час після цієї розмови. Якось ясного дня, зійшовши на вершину горба в східній частині острова, звідки, як відомо читачеві, я багато років тому побачив американський континент, П'ятниця довго вдивлявся в далечину в тому напрямі і раптом почав скакати, танцювати й кликати мене до себе, бо я був досить далеко від нього. Я підійшов і спитав, у чому справа. — О, радість! О, щастя!-вигукнув він.— Он там, дивіться... звідси видно... моя земля, мій народ!

Я помітив, як на його обличчі з'явився вираз незвичайної радості: очі іскрились, здавалось, ще хвилина — і він полине через море, до рідного краю. Це спостереження навіяло мені багато думок, і я почав ставитись до свого слуги з меншим довір'ям. Я був певен, що при першій нагоді П'ятниця вернеться на батьківщину і забуде там не тільки свою нову віру, але й усе, чим він мені зобов'язаний; може, навіть зрадить мене ради своїх одноплеменців, приведе їх сотню чи дві на мій острів, вони уб'ють мене і з'їдять, і він бенкетуватиме з ними так само весело, як

вони звичайно бенкетують, пожираючи взятих в полон ворогів. Але, гадаючи так, я був дуже несправедливий до бідного чесного дикуна і згодом пошкодував, що так поставився до нього. А проте моя підозра щодня зростала. Так минуло кілька тижнів. Я став трохи обачнішим і не таким ласкавим до нього, як попереду. Але це справді було дуже несправедливо: чесне, вдячне створіння про це навіть не думало і додержувалось, як виявилось на моє велике задоволення згодом, найкращих правил християнської моралі.

Ставлячись до П'ятниці з підозрою, я, як ви, мабуть, здогадуєтесь, щодня розпитував його, гадаючи, що він викриє який-небудь свій план, спрямований проти мене, але він говорив так щиро й простодушно, що мені нічим [181] було підкріпити своєї підозри. Я, нарешті, заспокоївся і він знову заволодів моїм довір'ям, навіть не помітивши моєї тривоги, і згодом я не міг уже підозрівати його в обмані.

Одного разу, коли ми з П'ятницею знову піднялися на той горбок (тільки цього разу над морем стояв туман і континенту не було видно), я спитав його:

— Ну, П'ятнице, хотів би ти вернутись на батьківщину, до свого народу?

— Так,— відповів він,— я був би дуже радий бути серед свого народу.

— Що ж ти робив би там? — вів я далі.— Знову зробився б дикуном і почав би, як раніше, їсти людське м'ясо?

Його обличчя набрало зосередженого виразу, він похитав головою і відповів:

— Ні, ні. П'ятниця сказав би там їм усім: живіть хороше, моліться богу, їжте хліб, козлятину, молоко, не їжте людського м'яса.

— А якщо ти їм це скажеш, вони не вб'ють тебе? Він глянув на мене так само спокійно і відповів:

— Ні, не вб'ють. Вони любитимуть учитись добра,— бони будуть раді навчитись добра, хотів він сказати — і додав:— Вони багато чого навчились від бородатих людей, що приїхали човном.

Тоді я знову спитав, чи хотів би він вернутись до них. П'ятниця посміхнувся й відповів, що не зміг би пропливти так багато.

Я сказав, що зроблю йому човен; він відповів, що охоче поїде, якщо я поїду з ним.

— Як це я поїду? — спитав я.— Вони ж з'їдять мене.

— Ні, ні, не з'їдять,-промовив він палко,-я зроблю так, не з'їдять, я зроблю так, вони тебе дуже любити.

Мій чесний П'ятниця хотів сказати цим, що розкаже своїм землякам, як я побив його ворогів та врятував йому життя, і що за це вони полюблять мене. Після цього він своєю ламаною мовою розповів, як ласкаво поставились вони до сімнадцяти білих бородатих людей, занесених туди лихою пригодою.

З того часу, признаюсь, мені вроїлась у голову думка спробувати переправитись на суходіл і розшукати там бородатих людей, про яких говорив П'ятниця. Безперечно, це були іспанці або португальці, і, думав я, коли мені пощастить приєднатись до них, ми вкупі, бувши на суходолі, знайдемо спосіб вирватись звідти швидше, ніж це робив би я сам на острові, за сорок миль від суходолу, не маючи допомоги. Отже, через кілька днів я знову почав з П'ятницею ту ж саму розмову. Я сказав, що дам йому човен, щоб він міг повернутись на батьківщину, і повів його на протилежний кінець острова, де стояв мій фрегат. Вичерпавши з

нього воду (щоб краще його зберегти, я затопив його), я підвів П'ятницю до берега, показав йому фрегат, і ми сіли в нього.

Виявилось, що П'ятниця чудовий гребець; човен ішов нього, мабуть, так само легко і швидко, як і в мене. Коли ми відійшли від берега, я сказав йому:

— Ну що ж, П'ятнице, поїдемо до твоїх земляків?

Він здивовано глянув на мене: очевидно, човен здавався йому надто малим для такої далекої подорожі. Тоді я сказав йому, що в мене є трохи більший човен, і другого дня повів його на те місце, де стояв мій перший човен, якого я не міг спустити на воду. П'ятниці він здався досить великим. Але від часу збудування цього човна минуло двадцять два чи двадцять три роки; весь цей час човен стояв під відкритим небом, його пекло сонце й мочили дощі, тому він весь розсохся й прогнив. П'ятниця сказав, що такий човен буде цілком годящий, і на нього можна буде навантажити досить харчів, хліба та питва.

Таким чином, моє рішення поїхати разом з ним на суходіл настільки зміцнилось, що я запропонував йому збудувати такий самий човен і поїхати ним додому. Він не відповів ні слова, але став дуже похмурим та сумним. Коли я спитав, що з ним, він сказав:

— За що ти сердитий на П'ятницю? Що мій зробив?

— З чого ти взяв, що я сердитий на тебе? — спитав я,— я зовсім не сердитий.

— Не сердитий! Не сердитий! — пробурчав він кілька разів,— а навіщо випроваджувати П'ятницю додому?

— Та ти ж сам казав, що тобі хочеться додому,— відказав я.

— Так, хочеться,— відповів він,— але тільки, щоб обидва. П'ятниця не хоче туди, господаря там немає.

Одно слово, він і слухати не хотів, щоб покинути мене.

— Ну, я поїду,— сказав я.— Але що я там робитиму?

Він жваво обернувся до мене: [183]

— Ти багато робити, добре робити; навчати дикі ; люди бути добрі, приручені, смирні і говорити їм пізнати бога, молитись богові, жити нове життя.

— Ого, мій друже! — зітхнув я на це.— Ти сам не знаєш, що говориш. Я ж сам тільки темна людина.

— Так, так!-скрикнув він — Мене навчав добра, їх будеш навчати.

— Ні, ні, П'ятнице,— сказав я,— їдь без мене, а я залишусь тут і буду жити, як жир. сам.

Він знову насупився, потім раптом підбіг до сокири, яку він звичайно носив, схопив її і простяг мені. — Що мені з нею робити? — спитав я.

— Ти взяти й убити П'ятницю,— відповів він.

— Для чого ж мені тебе вбивати?

— А чому женеш геть П'ятницю? — відказав він дуже швидко.— Убий П'ятницю, не жени його геть.

Він справді був дуже засмучений; я помітив на його очах сльози. Його прихильність до мене була така очевидна, що я тоді ж сказав йому

і потім часто повторював, що, поки він сам хоче жити зі мною, я ніколи не прожену його.

Отже, все це остаточно переконало мене, що П'ятниця відданий мені навіки, що єдина причина його бажання вернутись на батьківщину — гаряча любов до своїх одноплеменців і надія, що я навчу їх добра. Але, не бувши надто зарозумілим, я не мав наміру братись до такої відповідальної справи, як освіта дикунів. Проте моє бажання визволитись анітрохи не поменшало від цього. Моє нетерпіння особливо збільшилось після тієї розмови, з якої я дізнався, що сімнадцять бородатих людей живуть так близько від мене. Не відкладаючи справи надалі, я почав шукати разом з П'ятницею відповідне товсте дерево, з якого можна було б зробити велику пірогу або човен, щоб пуститись на ньому в путь. На острові росло стільки будівельного лісу, що з нього можна було б збудувати цілий флот — не те що пірог або човнів, а й добрих великих суден. Та, щоб уникнути помилки, зробленої під час будування першого човна, я вважав за найпотрібніше знайти дерево якомога ближче до берега. Тоді нам не дуже важко буде спустити човен на воду.

Нарешті П'ятниця натрапив на цілком годяще для нас дерево. Він краще за мене знав, якого сорту ліс потрібний для цього. Я не можу сказати, якої породи було дерево, яке ми зрубали: кольором та запахом воно [184] було як фустикове дерево або щось середнє між ним та нікарагуанським. П'ятниця настоював, щоб колоду випалити зсередини, як це роблять дикуни, будуючи свої пироги, але я сказав, "що легше буде видовбати ЇЇ теслярським інструментом, і коли я показав йому, як це робиться, він погодився, що так буде зручніше. Ми зараз же стали до роботи, і за місяць важкої праці човен був готовий. Ми обтесали його зовні сокирами (я навчив П'ятницю й цієї роботи) і надали йому правильної форми човна. Але потрібно було що кілька тижнів, щоб спустити наш човен на воду, "бо ми посували його на дерев'яних котках дюйм по дюйму.

Коли човен був уже на воді, я здивувався, як спритно, незважаючи на розміри судна, П'ятниця орудував ним, як швидко він повертав його і як добре гріб. Я спитав його, чи можемо ми рушити в море в такому човні.

— О так,— відповів П'ятниця,— він пливтиме дуже добре, хоч і великий вітер.

Та в мене був ще один план, невідомий П'ятниці,— зробити щоглу, парус і якір. Дістати щоглу було легко: я вибрав молоденьке дерево, що росло поблизу, наказав П'ятниці зрубати його і розповів, як відрубати гілля та обтесати стовбур. Але з парусом мені довелось поратись самому. У мене залишились іще старі паруси або, краще сказати, шмаття від них, бо вони лежали марно більше ніж двадцять шість років; я не дуже дбав про їх збереження, бо не думав, що вони можуть коли-небудь придатись, і був певен, що всі вони погнили. Так воно справді й було, але все ж таки я знайшов два трохи міцніші клапті і взявся зшивати їх. Це коштувало мені багато праці, бо в мене не було навіть голок. Нарешті я змайстрував щось подібне до поганенького великого трикутного паруса, що зветься в Англії "баранячою лопаткою", та ще маленький парус, так званий "шпринтов". Такими парусами я вмів добре керувати, бо вони були в мене на баркасі, на якому я тікав із Берберії, про що я розповів уже раніше.

Майже два місяці порався я, влаштовуючи щоглу та паруси, бо хотів мати все до ладу; змайстрував ще третій, передній парус, що мусив допомогти повертати човен при зміні галсу. Але, головне, я приробив стерно, і це мусило значно полегшити керування човном. Бувши поганим корабельним майстром, я розумів, проте, користь і навіть необхідність такого приладу, як стерно, [185] і не пожалкував праці, щоб зробити його. Якщо взяти до уваги всі мої невдалі спроби, він забрав у мене стільки ж часу, як і будування цілого човна.

Зробивши все це, я почав учити П'ятницю керувати човном, бо, хоч гребець з нього був дуже добрий, але на стерні та парусах він зовсім не

знався. Він дуже здивувався, побачивши, як я орудую стерном і як надимається парус то з одного, то з другого боку, залежно від зміни напряму. Але він дуже швидко зрозумів усю цю науку і став вправним моряком. Тільки одного він не міг навчитись — користуватись компасом. Але в тих широтах рідко буває хмарна погода, а туманів майже зовсім не буває, тому компас для нашої подорожі був тепер зовсім не потрібний. Удень ми могли держати на берег, що маячів у далечині, а вночі керуватись зорями. А дощової пори однаково не можна було вирушати з дому ні морем, ні суходолом.

Настав двадцять сьомий рік мого полону. Останніх трьох років, правда, можна було б не рахувати, бо, коли з'явився П'ятниця, життя моє зовсім змінилось. Двадцять шості роковини я відсвяткував подячною молитвою, як і минулі роки. Я дякував творцеві за великі милості, які він послав мені в моїй самотності. Якщо я мав за що дякувати йому раніше, то тепер тим більше. Мені було дано нові докази того, як дбає про мене провидіння, і великі надії на близьке визволення. Я був непохитно переконаний, що не проживу на острові й року. Та, незважаючи на таку впевненість, я не занедбував свого господарства, а, як і попереду, копав землю, засівав, обгороджував нові ниви, ходив за своєю Отарою, збирав та сушив виноград. Одно слово, робив усе, що було потрібно.

Тим часом наближалась дощова пора, коли я звичайно більшу частину дня сидів дома. Отже, я сховав наш новий човен, завівши його в бухточку, де, як уже сказано, я причалював колись з своїми плотами. Під час припливу я витяг його на берег і наказав П'ятниці викопати невеликий док завбільшки та завглибшки, щоб човен міг плавати в ньому. Коли відплив скінчився, ми міцно загатили док, щоб не пустити в нього воду, і таким чином човен стояв на сухому навіть під час припливу. Від дощів ми накрили його товстим шаром гілок, як дахом. Тепер ми могли спокійно чекати листопада або грудня, коли я вирішив рушити в подорож.

Як тільки почало розгодинюватись, мої думки про [186] подорож вернулись, і я почав готуватись до далекого плавання. Я заздалегідь

розраховував, який запас харчів буде нам потрібний, і заготував усе, що треба. Тижнів через два я гадав відкрити док і спустити човен на воду. Якось уранці, за своїм звичаєм готуючись до подорожі, я послав П'ятницю на берег по черепаху: яєць та м'яса однієї такої тварини нам звичайно вистачало на тиждень. Не встиг П'ятниця відійти, як зараз же прибіг назад. Мов божевільний, не чуючи під собою землі, він перелетів до мене через огорожу і, перше ніж я встиг його запитати, закричав:

— Господарю! Господарю! О лихо! О нещастя!

— Що таке, П'ятнице? — спитав я в тривозі.

— Там, коло берега, одна, дві, три... Одна, дві, три піроги!

Знаючи його манеру рахувати, я, подумав, що всіх човнів було шість, але, як потім виявилось, їх було лише три.

— Ну, що ж із того, П'ятнице? Чого ти перелякався?— сказав я, стараючись підбадьорити його. Бідолашний не тямився з переляку. Він, мабуть, подумав, що дикуни приїхали по нього, знайдуть його, поріжуть на шматки й з'їдять. Він так дрижав, що я не знав, що з ним робити. Я заспокоював його, як умів: говорив, що, в кожному разі, я й сам підпадаю такій же самій небезпеці, як і він, що коли вони з'їдять його, то з'їдять і мене разом з ним.

— Але, П'ятнице,-сказав я,— ми будемо битися з ними. Чи зможеш ти битись, П'ятнице?

— Я стріляти,— відповів він,— але їх багато, дуже багато!

— Дарма! — сказав я.— Одних ми вб'ємо, а решта перелякається пострілів.

Я спитав його, чи буде він боронити мене, як я його, і, головне, чи буде він робити все, що я накажу йому,

— Мій умре, якщо ти накажеш, господарю! — відповів він.

Тоді я приніс із льоху рому і дав йому випити (я так ощадно витрачав свій ром, що в мене залишався ще чималий запас). Потім ми зібрали всю нашу вогнепальну зброю, впорядкували її й зарядили. Дві мисливські рушниці, які ми завжди брали з собою, виходячи з дому, я зарядив великим дробом, у чотири мушкети поклав по п'ять маленьких куль і по два шматочки свинцю, а пістолі зарядив двома кулями кожен. Крім [187] того, я озброївся, як завжди, тесаком без піхов, а П'ятниці дав сокиру.

Приготувавшись таким чином, я взяв підзорну трубу і вийшов на гору для розвідки. Навівши трубу на берег, я скоро побачив дикунів: їх було двадцять один чоловік, троє полонених і три човни. Ясно було, що вся ця ватага з'явилась на острів лише для того, щоб варварським бенкетом відсвяткувати перемогу над ворогом,. Жахливий бенкет! Але для цих недолюдків такі бенкети не були дивом.

Я спостеріг, що цього разу вони висіли не там, де висідали три роки тому, коли втік П'ятниця, а значно ближче до моєї бухточки. Берег тут був низький, майже до самого моря спускався густий ліс. Мене розлютувало, що дикуни отаборились так близько від мого житла, хоч, певна річ, головною причиною мого гніву було обурення кривавою справою, для якої вони з'явились на острів. Підійшовши до П'ятниці, я сказав, що вирішив напасти на цих звірів і перебити їх усіх до одного, і ще раз запитав його, чи буде він допомагати мені в цьому. Він зовсім отямився вже від переляку, в чому, мабуть, йому допоміг ром, і бадьоро повторив, що помре, якщо я накажу йому.

В стані такого обурення я розподілив між нами наготовлену зброю, і ми рушили в путь. П'ятниці я дав один із пістолів за пояс і три рушниці на плечі, а один пістоль і три рушниці взяв сам. Так озброївшись, ми

вийшли з дому. Я взяв невелику пляшку рому, а П'ятниці дав нести великий мішок з порохом та кулями. Я наказав йому йти за мною, не відстаючи ні на крок, і суворо заборвнив розмовляти та стріляти, поки я не накажу. Нам довелось зробити величезний круг, щоб обійти бухточку й підійти до берега з боку лісу, бо тільки звідти, як я бачив у підзорну трубу, можна було непомітно підкрастись до ворога на постріл.

Дорогою до мене вернулись старі думки, і моя рішучість почала слабнути. Не численність дикунів лякала мене, бо в боротьбі з цими голими, майже беззбройними людьми всі шанси були на моєму боці, навіть якби я був один. Ні, мене мучило інше. З якого права, а тим більше — з якої потреби, запитував я себе, збираюсь я заплямувати свої руки кров'ю людей, що не зробили й не хотіли зробити мені ніякого зла? Чим, справді, завинили вони передо мною? їхні варварські звичаї мене не обходять; це — нещасна спадщина, якою їх покарав бог. [188] Але якщо бог їх покинув, якщо він у своїй мудрості визнав за найкраще зробити їх подібними до тварин, то він же не вповноважував мене бути їхнім суддею, а тим більше — катом. Нарешті, коли він сам схоче, він прилюдною помстою скарає їх за прилюдні злочини. Одно слово, з якого б боку не дивитись, а суд над людожерами — не моє діло. Для П'ятниці ще можна знайти якесь виправдання: це його запеклі вороги; вони воюють з його одноплеменцями, а на війні дозволено вбивати. Нічого подібного не можна сказати про мене. Всі ці докази, які не раз спадали мені на думку й раніше, здались мені тепер такими переконливими, що я вирішив тільки підійти до дикунів так, щоб побачити їхнє варварське свято, .а діяти лише тоді, коли це підкаже бог.

З таким рішенням вступив я в ліс. П'ятниця йшов слідом за мною. Ми посувалися з якнайбільшою обережністю, мовчки, стараючись ступати якнайтихше. Підійшовши до узлісся з ближчого до берега боку, так, що лише кілька рядів дерев відокремлювали нас від дикунів, я спинився, стиха покликав до себе П'ятницю і, показавши йому на товсте дерево на узліссі, наказав піти до нього й подивитись, чи видно звідти дикунів і що вони роблять. Він зробив, як йому сказано, і зараз же вернувся повідомити мене, що все видно дуже добре, що дикуни сидять навколо

вогнища і їдять м'ясо одного з полонених, а другий лежить зв'язаний там же, на піску, і вони, напевне, зараз заб'ють і його. При цій звістці вся моя душа спалахнула гнівом. Але я просто жахнувся, коли П'ятниця сказав, що другий полонений, якого дикуни збирались з'їсти, не їхнього племені, а один із білих бородатих людей, що приїхали в його країну на шлюпці. Підійшовши до берега, я в підзорну трубу ясно побачив білу людину. Вона лежала коло моря; руки й ноги в неї були зв'язані якоюсь подібною до очерету рослиною. Це був європеєць, і на ньому був одяг.

Ярдів на п'ятдесят ближче до берега, на горбку, на відстані приблизно половини пострілу від дикунів, росло друге дерево, до якого можна було підійти непомітно для них, бо місцевість між ними і нами була майже скрізь укрита густим чагарником. Стримуючи лють, що бушувала в мені, я відійшов назад кроків, на двадцять, [189] тихенько пробрався за кущами до цього дерева і звідси побачив, як на долоні, все, що діялось на березі, ярдів за вісімдесят від мене.

Я не міг гаяти ні хвилини, бо навколо вогнища, збившись щільною купкою, сиділо дев'ятнадцять жахливих негідників. За кілька кроків від цієї групи, коло християнина, що лежав на землі, стояли ще двоє і, схилившись над ним, розв'язували йому ноги: очевидно, їх тільки що послали по нього. Ще трохи — і вони зарізали б його, як барана, а потім, мабуть, розрізали б на частини та почали смажити. Я звернувся до П'ятниці:

— Ну, П'ятнице, роби, як я тобі накажу!— сказав я йому. Він відповів, що робитиме.— Тепер дивись на мене, і що буду робити я, те ж саме роби й ти.

З цими словами я поклав на землю мисливську рушницю та один із мушкетів, а другим мушкетом націлився в дикунів. Націлився й П'ятниця.

— Ти готовий? — спитав я. Він відповів, що готовий.

— Тоді стріляй! — сказав я і вистрелив.

П'ятниця націлився краще за мене: він убив двох і поранив трьох, я ж убив лише одного й поранив двох. Важко уявити собі, якого переполоху наробили наші постріли серед дикунів. Всі, кого не настигла куля, зірвались на ноги і заметушились на березі, не знаючи, куди кинутись і в який бік тікати. Вони ніяк не могли догадатись, звідки впала на них загибель. Згідно з моїм наказом, П'ятниця стежив за моїми вчинками. Після першого ж пострілу я кинув мушкет, схопив мисливську рушницю, звів курок і знову націлився. П'ятниця точно наслідував кожний мій рух.

— Ти готовий, П'ятнице? — спитав я знову.

— Так,— відповів він.

— Тоді стріляй, і хай нам допоможе бог!

Два постріли пролунали майже одночасно, влучивши в юрбу остовпілих дикунів. Але ми стріляли з заряджених дробом мисливських рушниць, і тому впало лише двоє. Зате поранених було дуже багато. Скривавлені, бігали вони по берегу з дикими зойками, як божевільні. Троє, очевидно, були тяжко поранені, бо вони скоро впали на землю.

Кинувши мисливську рушницю, я взяв свій другий заряджений мушкет, крикнув: "Тепер, П'ятнице, за мною!" — і вибіг із лісу. Він не відставав ні на крок від мене. Помітивши, що дикуни побачили нас, я закричав [190] скільки сили й наказав П'ятниці теж кричати. Щодуху (до речі, це було не дуже швидко, бо на мені було багато зброї) побіг я до нещасної жертви, що лежала, як. уже сказано, між вогнищем та берегом. Обидва кати, що були вже готові розправитися з нею, покинули її при перших же звуках наших пострілів. Смертельно налякані, вони прожогом кинулись до моря і вскочили в човен, куди вскочили й ще троє дикунів. Я обернувся до П'ятниці й наказав йому

стріляти. Він умить зрозумів мою думку і, пробігши ярдів сорок, вистрелив. Я думав, що він убив усіх, бо вони купою попадали на дно човна, але двоє з них зараз же підвелись, очевидно, впавши простб з переляку. Та двох із них він таки вбив, а третього так тяжко поранив, що той лежав на дні човна, як мертвий.

Поки П'ятниця стріляв, я вийняв ніж і перерізав пута, що стягували руки й ноги бідної жертви. Допомігши йому підвестись, я португальською мовою спитав, хто він такий, і дістав відповідь латинською: "Christianus" (християнин). Він був такий слабий і млосний, що ледве говорив. Я вийняв із кишені пляшечку рому і підніс йому до рота, показавши жестами, щоб він ковтнув, а тоді дав йому хліба. Коли він поїв, я спитав його, якої він національності. Він відповів: "Espagniole" (іспанець) і. трохи очунявши, найкрасномовнішими жестами почав висловлювати свою вдячність за те, що я врятував йому життя. Покликавши на допомогу все своє знання іспанської мови, я сказав йому: "Сеньйоре, розмовляти ми будемо згодом, а тепер нам треба діяти. Якщо ви маєте силу битись, то ось вам тесак та пістоль; беріть їх і вдармо на ворогів". Іспанець з подякою прийняв тесак з пістолем і, почувши в своїх руках зброю, ніби переродився. Де тільки взялась у нього сила! Як фурія, налетів він на своїх убивць і в одну мить порубав двох на шматки. Правда, нещасні дикуни, приголомшені пострілами й несподіваним нападом, були такі перелякані, що падали від страху і не могли ні бігти, ні опиратись нашим пострілам. Так само було й з п'ятьма дикунами в човні, в яких стріляв П'ятниця: якщо троє впали поранені пострілами, то решта звалилася з ніг просто з переляку.

Я тримав заряджений мушкет напоготові, проте не стріляв, зберігаючи заряд на крайній випадок, бо я віддав іспанцеві пістоль і тесак. Наші чотири розряджені рушниці залишились під деревом на тому місці, звідки [191] ми вперше почали стріляти. Я покликав П'ятницю й наказав йому збігати за ними. Він миттю злітав туди й вернувся. Тоді я віддав йому свій мушкет, а сам почав заряджати решту рушниць, сказавши своїм спільникам, щоб вони приходили до мене, коли їм буде потрібна зброя. Поки я заряджав рушницю, між іспанцем та

одним із дикунів точився жорстокий бій. Дикун накинувся на нього з великим дерев'яним мечем, таким самим, яким мали забити іспанця, коли б я не підбіг йому на допомогу. Мій іспанець, як виявилось, був сміливішим, ніж я сподівався. Незважаючи на кволість, він бився як лев і завдав супротивникові своїм тесаком два страшні вдари по голові. Але дикун був рослий, міцний хлопець. Схопившися з ним рукопаш, він скоро повалив кволого іспанця і почав виривати в нього тесак. Іспанець розважливо пустив його, вихопив з-за пояса пістоль і, вистреливши в дикуна, вбив його відразу — раніше, ніж я, побачивши все це, встиг підбігти на допомогу.

Тим часом П'ятниця, опинившись на волі, з самою сокирою в руці переслідував утікаючих дикунів. Нею він зарубав трьох, поранених першими пострілами. Дісталось від нього й багатьом іншим. Іспанець теж не марнував часу. Взявши в мене мисливську рушницю, він погнався за двома дикунами й поранив обох, але не мав сили довго бігти, і їм пощастило сховатись у лісі. Тоді за ними погнався П'ятниця і одного з них убив, а другого не міг наздогнати, бо той був моторніший. Незважаючи на свої рани, він кинувся в море, поплив за човном з трьома земляками, що встигли відчалити від берега, і наздогнав його. Ці четверо, в тому числі один поранений, про якого ми не знали —живий чи мертвий,— були всі, що залишилися з двадцяти одного чоловіка. Ось точний звіт:

Вбитих першими нашими пострілами з-за дерева — 3;

Вбитих наступними пострілами — 2;

Вбитих П'ятницею в човні — 2;

Вбитих ним же з числа поранених спочатку — 2;

Убитий ним же в лісі — 1;

Убитих іспанцем — 3;

Знайдених у різних місцях: вони попадали від ран або їх убив П'ятниця, переслідуючи — 4;

Втекло в човні, з них один поранений, якщо не мертвий — 4.

Разом — 21. [192]

Ті, що були в човні, гребли чимдужче, намагаючись якнайшвидше втекти рід наших пострілів. П'ятниця разів з два чи три вистрілив їм услід, але, здається, не влучив. Він почав умовляти мене взяти один із човнів і пуститись за ним навздогін. Мене й самого турбувала їх втеча, бо я боявся,; що коли вони розкажуть своїм землянам про пригоду, на острові, ті набіжать на нас на двохстах чи трьохстах човнах і знищать нас своєю, навалою. Тому я згодився переслідувати втікачів і, підбігши до одного з човнів, плигнув нього, наказавши П'ятниці плигнути слідом за мною. Та як же здивувався я, коли, вскочивши в човен, побачив чоловіка, що лежав у ньому з зв'язаними, як у іспанця, руками й ногами, очевидно, теж призначений на з'їдення. Він був змертвілий з жаху, не знаючи, що творилось навколо, і не можучи визирнути за борт човна, бо дикуни міцно скрутили його; він так довго пролежав зв'язаним, що вже ледве дихав.

Я негайно перерізав пута, що були на ньому, і хотів допомогти йому підвестись. Але він не стояв на ногах. Він не мав навіть сили говорити і лише жалібно стогнав. Бідолаха, здається, думав, що його для того тільки й розв'язали, щоб убити. Коли П'ятниця підійшов до нас, я наказав йому пояснити полоненому, що він вільний, і передав йому пляшку з ромом. Звістка, що він вільний, відживила бідолашного, і він сів у човні. Та коли П'ятниця почув його голос і глянув йому в лице, кожний би зворушився до сліз, побачивши, як він кинувся обнімати його, як він заплакав, засміявся, почав скакати круг нього, потім затанцював, знову заплакав, замахав руками, почав бити себе по голові й по

обличчю,— одно слово, неначе збожеволів. Я довго не міг дізнатись, що все це значить, поки він, нарешті заспокоївшись, не сказав, що це його батько. Важко висловити, як зворушив мене такий вибух синівської любові, що охопила бідного дикуна, коли він побачив свого врятованого від смерті батька. Але не можна було й не сміятися з безглуздих вихваток, якими виявлялась ця Його радість та любов. Він багато разів вискакував із човна і знову вскакував у нього. Він то сідав біля батька й пригортав його голову до своїй грудей, то починав розтирати його задубілі руки й ноги. Я порадив йому розтерти батька ромом, і це дуже допомогло старому.

Це стримало нас від погоні за човном з дикунами, що майже зникли вже з очей. Отже, задумана погоня [193] не відбулась і, треба сказати, на наше щастя, бо через дві години, тобто раніше, ніж ми встигли б проїхати чверть путі, задув жорстокий вітер, що лютував потім цілу ніч. Він дув з північного сходу, саме назустріч утікачам, так що вони майже напевне не вигреблись і не побачили більше своєї батьківщини.

Та вернімось до П'ятниці. Він був такий захоплений синівськими турботами, що я не зважився відірвати його від батька. Коли мені здалось, що він трохи відійшов, я покликав його. Він прибіг до мене, стрибаючи, з радісним сміхом, задоволений, щасливий. Я спитав його, чи дав він батькові хліба. П'ятниця похитав головою й сказав: "Немає хліба, підлий пес нічого не залишив, сам усе з'їв". Тоді я вийняв із своєї торби все, що було в мене з харчів — невеличкий хлібець, два-три грона винограду,— і дав йому для батька. Йому ж самому я запропонував підживитись рештками рому, але він і ром поніс старому. Не встиг він знову ввійти в човен, як побіг стрімголов кудись, немов за ним гналась нечиста сила. Треба зауважити, що цей хлопець був надзвичайно прудкий на ноги, і, перше ніж я встиг спам'ятатись, він зник з моїх очей. Я кричав йому, щоб він спинився, але П'ятниця біг далі. За чверть години я побачив, що він вертається, але вже не так хутко. Коли П'ятниця підійшов ближче, я побачив, що він щось несе. Виявилось, що це був глечик з прісною водою для його батька. Він бігав по нього додому, до нашого замку, і взяв там ще дві хлібини. Хліб він віддав мені,

а воду поніс старому, давши попереду й мені ковтнути кілька разів, бо мені теж дуже хотілось пити. Вода відживила старого краще, ніж ром; як виявилось, він умирав від спраги.

Коли він напився, я покликав П'ятницю й спитав, чи не залишилось у глечику води. П'ятниця відповів: "Так", і я звелів дати напитись і іспанцеві, що потребував цього не менше, ніж його батько. Я передав йому також одну хлібину з тих, що приніс П'ятниця. Бідний іспанець був дуже кволий. Зовсім знесилений, приліг він на моріжок під деревом. Його кати так міцно зв'язали йому руки й ноги, що вони в нього попухли. Коли він напився свіжої води й поїв хліба, я підійшов до нього й дав йому жменю винограду. Він підвів голову й глянув на мене з безмежною вдячністю. Незважаючи на відвагу, тільки що виявлену ним у сутичці, іспанець був такий виснажений, що не міг стояти на ногах, хоч [194] як він намагався. Я порадив йому не силкуватись марно й наказав П'ятниці розтерти йому ноги ромом, як він зробив це своєму батькові.

Я помітив, що бідний хлопець що дві хвилини обертався глянути, чи сидить його батько на тому місці, де він його покинув. Аж ось, обернувшись, він побачив, що його батько зник. П'ятниця вмить схопився і, не кажучи ні слова, кинувся до човна так швидко, що не видно було, як його ноги торкались землі. Добігши й побачивши, що його батько просто приліг трохи відпочити, він зараз же вернувся до нас. Тоді я сказав іспанцеві, що мій слуга допоможе йому підвестись і доведе до човна, на якому ми перевеземо його до нашого житла, і там будемо його доглядати. П'ятниця був міцний хлопець. Не довго думаючи, він узяв його собі на спину й поніс. Дійшовши до човна, він дуже обережно посадив його спершу на борт, ногами всередину човна, а тоді поклав його біля свого батька. Потім вернувся на берег, зіпхнув човен у воду, знову скочив у нього й почав гребти, незважаючи на сильний вітер, так швидко, що я берегом не міг за ним угнатись. П'ятниця щасливо привів човен у нашу гавань і, покинувши там обох урятованих, побіг за другим човном. Він на бігу пояснив цей вчинок, зустрівши мене на півдорозі, і швидко побіг далі. Ніякий кінь, мабуть, не наздогнав би цього хлопця, так швидко він бігав. Не встиг я дійти до

бухточки, як він уже з'явився туди з другим човном. Вискочивши на берег, він почав допомагати старому та іспанцеві висісти з човна, але жоден із них не мав сили рухатись. Бідний П'ятниця зовсім розгубився, не знаючи, що з ними робити.

Я почав думати, як вийти з цієї скрути. Я сказав П'ятниці, щоб він поки що посадив наших гостей на березі і влаштував їх там якнайзручніше; а сам я похапцем зробив ноші, на яких ми з П'ятницею й донесли хворих до зовнішньої стіни нашої фортеці.

Тут ми знову потрапили в безвихідь і не знали, що робити далі. Перетягти двох дорослих людей через високу огорожу було нам не під силу, а ламати огорожу я ні за що не хотів. Мені довелося знову звернутись до своєї винахідливості, і ми нарешті таки обминули цю перешкоду. Ми з П'ятницею взялись до роботи, і години за дві за зовнішньою огорожею, між нею та ліском, у нас стояв чудовий парусовий намет, накритий зверху гіллям від сонця та дощу. В цьому наметі ми [195] влаштували дві постелі з матеріалів, що були в мене напохваті, тобто з рисової соломи та чотирьох ковдр — по дві на кожного: одна замість простирадла, а друга— щоб укриватись.

Мій острів був тепер залюднений, і я вважав, що маю багато підданців. Часто я не міг утриматись від посмішки на думку про те, яким подібним був я до короля. По-перше, весь острів був моєю невід'ємною власністю, і, таким чином, мені належало безумовне право панування. По-друге, мій народ був весь під моєю владою: я був необмеженим володарем і законодавцем. Усі мої підданці завдячували мені своїм життям, і кожен із них був готовий, коли б це було потрібно, померти за мене. Цікаво теж, що всі троє були різної віри. П'ятниця був протестант, його батько — язичник і людожер, а іспанець — католик. У моїх володіннях панувала цілковита свобода совісті. Але це між іншим.

Забезпечивши обох слабих урятованих і примостивши їх відпочивати, я почав думати, чим мені їх нагодувати. Я зараз же відрядив П'ятницю до нашого лісового загону, доручивши йому

привести козеня. Ми зарізали його, відрубали задню частину туші і покришили на дрібні куски, половина яких пішла на бульйон, а половина — на печене. Обід готував П'ятниця. Він заправив бульйон ячменем та рисом і, запевняю вас, вийшла чудова поживна страва. Готували її коло ліска, за зовнішньою огорожею, бо я ніколи не розкладав огню всередині фортеці. Стіл був накритий у новому наметі. Я обідав укупі з своїми гостями і весь час старався розважати та підбадьорювати їх. П'ятниця був мені за товмача не тільки тоді, коли я розмовляв з його батьком, а й тоді, коли з іспанцем, бо той досить пристойно говорив мовою дикунів.

Коли ми пообідали, вірніше, повечеряли, я наказав П'ятниці взяти човен і поїхати за нашими рушницями, покинутими через поспіх на бойовищі. Другого дня я послав його поховати трупи вбитих, щоб не було смороду, що, напевне, пішов би від них у таку спеку. Я наказав позакопувати й жахливі рештки кривавого бенкету, яких залишилось, напевне, дуже багато, бо я не міг закопати їх сам. Мене знудило б від одного погляду на них. П'ятниця точно виконав усе, що я йому наказав, і постарався знищити всі сліди відвідин дикунів, Коли я згодом прийшов на бойовище, то не міг відразу [196] впізнати його. Тільки по узліссю, що підходило там до самого берега, я переконався, що бенкет дикунів відбувався саме там.

Невдовзі я почав потроху розмовляти з моїми новими піддандями. Насамперед я наказав П'ятниці спитати свого батька, що він гадає про втечу чотирьох дикунів і чи не боїться він, що вони можуть вернутись на острів з цілою юрбою своїх одноплеменців, надто великою для нас, щоб оборонитись. Старий дикун відповів, що, на його думку, втікачі ніяк не могли врятуватись під час бурі тієї ночі; що вони напевне всі потонули, а коли й урятувались яким чудом, то їх віднесло на південь і прибило до землі ворожого племені, де вони однаково загинуть від рук своїх ворогів. Про те, що вони робили б, якби щасливо добрались додому, він не знав, але, на його думку, вони були такі перелякані нашим несподіваним нападом, гуркотом та вогнем пострілів, що напевне розповіли б своїм, що їхні товариші загинули не від людських рук, а їх

забили грім та блискавка, і що П'ятниця та я були не двоє звичайних людей, а двоє розгніваних духів, посланих з неба, щоб знищити їх. Він, мовляв, сам чув, як вони говорили це один одному, бо не уявляли собі, щоб звичайна людина могла слати полум'я, говорити громом і вбивати на далекій відстані, навіть не махнувши рукою. Старий мав рацію. Згодом я дізнався, що після цього дикуни ніколи не висідали на моєму острові. Очевидно, четверо втікачів, яких ми вважали за загиблих, щасливо вернулись додому і своїми оповіданнями так перелякали одноплеменців, що у тих склалось уявлення, ніби кожного, хто ступить на зачарований острів, спалить небесний вогонь. Але тоді я ще не знав цього і тому безперестану хвилювався, щодня чекаючи нападу дикунів. І я, і моя маленька армія повсякчасно були готові до бою. Нас було тепер четверо, і, якби до нас з'явилась нехай сотня дикунів, ми сміливо стали б до бою з нею хоч би й у чистому полі.

Потроху, бачачи, що дикуни не з'являються, я почав забувати свої страхи і все частіше вертався думками до своєї давньої мрії поїхати на суходіл, тим більше, що, як запевняв батько П'ятниці, я, як їхній благодійник, міг надіятись на привітний прийом у його одноплеменців. Але після однієї серйозної розмови з іспанцем я почав вагатись, чи варто здійснювати мій план. Із цієї розмови я дізнався, що хоч і справді дикуни [197]

прийняли до себе шістнадцять іспанців та португальців і не кривдили їх, але всім цим європейцям бракує найпотрібніших речей, а часом загрожує смерть. Відповідаючи на мої запитання про подробиці нещастя, що спіткало їх корабель, мій гість сказав, що корабель був іспанський і йшов із Ріо-де-ла-Плати до Гавани, де він мав здати свій вантаж, головним чином, хутра та срібло, і набрати європейського товару. Він розповів також, що дорогою вони підібрали п'ятьох португальських матросів з іншого потерпілого корабля, що п'ятеро людей з їхньої команди потонули відразу ж після аварії, а решта, пробідувавши кілька днів серед незліченних небезпек та пригод, майже вмираючи від голоду, причалили до берега людожерів, де щохвилини чекали страшної смерті від дикунів. Він сказав мені, що вони мали з

собою вогнепальну зброю, але не могли користуватись нею, бо не мали ні пороху, ні куль. Порох, що вони взяли з собою в шлюпку, майже весь промок у дорозі, а решту вони швидко витратили, добуваючи собі їжу полюванням.

Я спитав його, яка, на його думку, доля чека" їх у країні дикунів, і висловив подив, що вони ніколи не робили спроби втекти звідти. Він відповів, що вони не раз радилися з цього приводу, але всі ці наради кінчались сльозами та відчаєм, бо у них не було ні судна, ні інструментів, щоб збудувати його, ні харчів. Тоді я спитав, як поставилися б вони до моєї пропозиції втекти і зібратись сюди, на мій острів, щоб обміркувати план подорожі. Я одверто признався, що найбільше боюсь зради й поганого поводження, коли б я віддався в їх руки, бо вдячність не належить до числа природ* жених людських чеснот, і в своїх учинках люди керуються не стільки взятими на себе зобов'язаннями, скільки користю. Було б дуже образливо для мене, сказав я, визволити людей із лиха лише для того, щоб стати їх в'язнем у Новій Іспанії, звідки жоден англієць не виходить цілим та непошкодженим. Я волів би краще бути з'їденим дикунами, ніж потрапити в безжальні попівські пазури і стати перед судом інквізиції. Якби сюди зібрались, додав я, всі його товариші, то з такою кількістю робочих рук нам дуже легко було б збудувати судно, і на ньому всі ми могли б добратися до Бразилії або ж до островів чи іспанських володінь на північ звідси. Але, певна річ, коли вони моє добро (якщо я сам вкладу їм у руки зброю) обернуть проти мене, як— [198] що вони позбавлять мене волі й відвезуть до своїх одноплеменців, то я опинюсь в іще гіршому стані, ніж тепер. Іспанець палко й щиро відповів, що його товариші страшенно бідують і добре усвідомлюють усю безнадійність свого становища. Він не припускав і думки, щоб вони могли повестись негаразд з людиною, яка прийде їм на допомогу, і сказав, що, коли я хочу, він поїде до них з старим дикуном, передасть їм мою пропозицію і привезе відповідь. Якщо вони згодяться на мої умови, він зобов'яже їх урочистою присягою безсуперечно коритись мені, як командирові й капітану. Він, мовляв, примусить їх заприсягтись над святими дарами і євангелієм на вірність мені і на готовність піти за мною в ту

християнську землю, яку я призначу, на доказ цього він обіцяв узяти від них власноручно підписане зобов'язання й привезти його мені. Потім він сказав, що хоче заприсягтись сам, що не покине мене, поки він живий або поки я сам не прожену його, а якщо його земляки спробують порушити дану мені присягу, він стане на мій бік і буде битись за мене до останньої краплі крові. А втім, він не припускав можливості зради з боку своїх земляків. Усі вони, за його словами, були чесні, шляхетні люди. До того ж вони терпіли великі злидні, не мали ні їжі, ні одягу, були цілком під владою дикунів, не мали ніякої надії вернутись на батьківщину — одно слово, іспанець був певен, що, визволившись, вони будуть ладні накласти за мене головою.

Після цих запевнень я вирішив спробувати врятувати їх, а для переговорів послати до них старого дикуна та іспанця. Та коли все було вже готове для їх відплиття, іспанець почав мову про те, що нам не слід було б дуже поспішати здійснювати наш план. Міркування, що він висунув, були такі розумні й звучали так щиро, що я не міг не погодитися з ним і, за його порадою, вирішив відкласти визволення його товаришів принаймні на півроку. Справа полягала ось у чому. Іспанець прожив у нас уже з місяць і за цей час встиг придивитись, як я працюю, і як, з божою допомогою, дістаю все потрібне. Він добре знав, скільки у нас є в запасі рису та ячменю. Хоч для мене цього запасу було більше ніж досить, але тепер, коли нас стало четверо, доводилось витрачати його з великою ощадністю. Ще недостатнішим буде цей запас, коли приїде решта його земляків, а їх було, за його словами, чотирнадцять. До того ж нам треба було наготувати досить запасів для [199] подорожі до однієї з християнських колоній Америки, коли ми збудуємо корабель. Він сказав мені, що, на його думку, обачніше буде дозволити йому та іншим двом (П'ятниці та його батькові) скопати нову ділянку землі й посіяти все зерно, яке я міг виділити для посіву. Далі, нам треба буде дочекатись урожаїв, щоб вистачило хліба на всіх його земляків, що приїдуть сюди; а коли вони приїдуть раніше, то їм здасться тут гірше, ніж там, і нестаток штовхне їх на чвару.

— Згадайте синів Ізраїля,— сказав він.— Спочатку вони раділи, що скинули з себе єгипетське ярмо, а потім, коли їм у пустині не вистачило хліба, почали нарікати на бога, що визволив їх.

його пропозиція була така розсудлива, а поради такі добрі, що вони не могли не сподобатись мені, і я був цілком задоволений з його відданості. Його порада, кажу я, була така добра, що я без вагань прийняв її. Не відкладаючи справи надалі, ми вчотирьох взялись копати нову ниву. Робота посувалась досить добре, беручи на увагу, що у нас було лише дерев'яне знаряддя. Через місяць, коли настав час сіяти, у нас була величезна ділянка обробленої землі, на якій ми посіяли . двадцять два бушелі ячменю й шістнадцять мір рису, тобто все, що я міг виділити для сівби. Для їжі ми, звичайно, залишили собі скільки треба на шість місяців, починаючи з того часу, як стали копати, а не з дня посіву, бо в цих місцевостях від засіву до жнив минає менше шести місяців.

Тепер нас було стільки, що дикуни Могли бути нам страшними тільки в дуже великій кількості. Ми не боялись дикунів і вільно ходили по всьому острову. Всі ми були захоплені однією надією — незабаром визволитись звідси, і кожен із нас — принаймні можу сказати це про себе — думав тільки про те, як здійснити цю надію. Блукаючи по острову, я позначив кілька дерев для будування корабля й доручив П'ятниці та його батькові зрубати їх, а іспанця поставив доглядати та керувати роботою. Я показав їм дошки мого виробу, які я з такою неймовірною витратою сил витесав із великих дерев, і сказав, щоб вони зробили такі ж самі. Вони натесали їх щось із дюжину. Це були міцні дубові дошки на тридцять п'ять футів завдовжки, два фути завширшки і від двох до чотирьох дюймів завтовшки. Легко уявити собі, яку страшну силу праці забрала у нас ця робота. [200]

Одночасно я старався, скільки міг, збільшити свою отару Для цього П'ятниця ходив ловити диких козенят щодня, а ми з іспанцем чергувались. Ми вбивали самку, а козенят, що були з нею, ловили й пускали в отару. Таким чином, наша отара збільшилась приблизно на двадцять голів. Крім того, нам треба було поклопотатися ще про

заготівлю винограду, бо він уже достигав. Ми його зібрали й насушили силу. Гадаю, що, якби ми були в Аліканте, де роблять родзинки, ми могли б наповнити ними шістдесят, а то й вісімдесят бочок. Як і хліб, родзинки були нашою головнею їжею, і ми дуже любили їх, бо це надзвичайно поживна страва.

Надійшла пора жнив. Урожай у нас був хороший. Він, правда, був не з найбільших на острові, але все-таки достатній, щоб здійснити наші наміри. З двадцяти двох бушелів посіяного ячменю ми зібрали двісті двадцять; такий же, приблизно, був і врожай рису. Ця кількість мала вистачити не тільки на-харчування до нового врожаю для всієї нашої колонії, рахуючи двадцять нових членів,— з таким запасом харчів ми могли сміливо рушити у плавання й добратись до якої-небудь з країн Америки. Зібравши і склавши наш запас хліба, ми почали плести величезні коші, щоб було в чому зберігати зерно. Виявилось, що іспанець — великий майстер у цій справі. Він часто дорікав мені за те, що я не наробив собі тинів для захисту, але я не вбачав у них ніякої потреби.

Коли, таким чином, харч для гостей був заготовлений, я дозволив іспанцеві виїхати за ними і дав йому найточніші інструкції. Я суворо наказав йому не привозити нікого, хто не заприсягнеться в присутності старого дикуна не тільки не робити нічого лихого людині на острові, що визволить їх з самого чоловіколюбства, а ще й захищати її та в усьому коритись їй. Все пе мало бути викладено на папері і скріплене власноручними підписами тих, хто погодиться на мої умови. Як можна було це зробити, коли, як я знав, у них не було ні паперу, ні пер, ні чорнила,— про це ми не подумали.

З такими інструкціями іспанець і старий дикун, батько П'ятниці, вирушили в путь тим самим човном, Що й приїхали, тобто тим, яким їх як полонених, приречених на з'їдення, привезли на мій острів дикуни. Я дав їм по мушкету, пороху та куль приблизно на вісім зарядів, і наказав витрачати їх якнайощадніше, тобто стріляти лише в крайніх випадках. [201]

Це була дуже приємна справа. Більше ніж за двадцять сім років мого ув'язнення це була моя перша ' серйозна спроба вернути собі волю. Я дав своїм посланцям запас хліба та родзинок, достатній для них на багато днів, а для решти іспанців — на тиждень. Ми умовилися з ними, що, вертаючись, вони подадуть мені сигнал, щоб я здалеку міг пізнати їх човен. По тому я побажав їм щасливої дороги, і вони відпливли. Вийшли вони при свіжому вітрі, під повним місяцем, за моїм підрахунком, десь у жовтні, бо, загубивши точний лік дням та тижням, я не міг уже його поновити і не був навіть певен, що правильно зазначив я роки в своєму календарі. Перевіривши, проте, його згодом, я переконався, що в роках не помилився.

Вже з тиждень я чекав своїх подорожників, коли зо мною трапилась чудна й несподівана пригода, подібної до якої не чувано, мабуть, в історії.

Я якраз міцно спав у своєму притулку, коли до мене вбіг П'ятниця, голосно гукаючи:

— Господарю! Господарю! Вони їдуть, їдуть!

Я вмить зірвався з свого ліжка, похапцем одягся, переліз через огорожу і, не думаючи про небезпеку, вибіг у лісок, який, до речі, так розрісся на той час, що його правильніше було б назвати лісом. Не думаючи про небезпеку, я, всупереч своєму звичаєві, не взяв з собою ніякої зброї і був дуже здивований, коли, глянувши на море, побачив миль за п'ять від берега човен з трикутним парусом. Під сприятливим вітром він швидко наближався до острова, йдучи не від суходолу, а з південного боку. Я покликав П'ятницю й наказав йому сховатись у ліску, бо це були не ті, кого ми чекали, і ми не знали, чи це вороги, а чи друзі. Тим "асом я вернувся додому по підзорну трубу. Приставивши драбину, я, як завжди, виліз на горбок, щоб краще роздивитись навколо, не даючи себе помітити. Не встиг я туди злізти, як зараз же побачив корабель, що стояв на якорі біля південно-східного краю острова, миль за вісім від мого житла і не більше ніж за п'ять миль від берега. За моїми

спостереженнями, корабель був англійський, та й човен, як я побачив тепер, був англійський баркас.

Не можу висловити, як це збентежило мене. Радість, яку я почував, бачачи англійський корабель, радість близької зустрічі з моїми земляками і, виходить, друзями, була така велика, що описати її я не можу. Разом з тим якесь таємне передчуття, якого я нічим не [202] міг пояснити, застерігало мене. Передусім мені здавалось дивним, що англійський торговельний корабель зайшов у ці місця, що, як мені було відомо, лежали осторонь від усіх морських торговельних шляхів Англії. Я знав, що його не могла загнати сюди буря, бо останнім часом бур не було. Якщо це справді були англійці, то, напевне, вони з'явились сюди не з добрими намірами, і мені краще було сидіти, як і досі, ніж потрапити в руки розбійників та вбивць.

Хай ніхто не нехтує таємничим передчуттям, що перестерігає нас про небезпеку, навіть тоді, як вам здається, що немає ніяких підстав чекати її. Що передчуття бувають у кожного з нас, не буде заперечувати жодна хоч трохи спостережлива людина. Ці внутрішні голоси, безперечно, є вияви невидимого світу і доводять існування зносин між душами. І коли цей таємничий голос перестерігає нас про небезпеку, то чому не припустити, що він іде від доброзичливої до нас сили — чи вищої, чи нижчої та підвладної, все одно,— і що його нам дано для нашого ж блага?

Цей випадок зо мною якнайкраще підтверджує правильність цього міркування. Якби я тоді не послухався таємничого голосу, що застерігав мене, то неминуче загинув би або, в кожному разі, потрапив би в іще більшу скруту, як ви це незабаром побачите.

Скоро я побачив, що баркас наблизився до берега, ніби вибираючи місце, де краще причалити. На щастя, ті, що сиділи в ньому, не помітили бухточки, де я колись причалював з плотами, і причалили в іншому місці, приблизно за півмилі від неї. Кажу "на щастя", бо якби вони причалили в

тій бухточці, то опинилися б коло самісінького мого порога, вигнали б і, напевне, розорили б мене.

Коли човен причалив і люди вийшли на берег, я з задоволенням побачив, що це були англійці, принаймні більшість із них. Одного-двох я, правда, прийняв за голландців, але потім виявилось, що я помилився. Всіх було одинадцять, при чому трьох із них привезли як полонених; у них не було ніякої зброї, і мені здалось, що всі вони були зв'язані. Я бачив, як четверо чи п'ятеро, що перші вистрибнули на берег, тягли їх із баркаса. Один із полонених дуже жестикулював і благав про Щось. Він, як видно, був у розпачі. Двоє інших теж говорили щось, здіймаючи руки до неба, проте поводились стриманіше. [203]

Я губився в здогадах, не знаючи, чим пояснити те, що діялось. Аж П'ятниця крикнув мені, як умів, англійською мовою:

— О господарю! Дивись: англійці так само їдять бранців, як і дикі люди.

— Чому ти гадаєш, П'ятнице, що вони їх з'їдять?

— Авжеж з'їдять! — упевнено відповів він.

— Ні, ні! Ти помиляєшся, П'ятнице,— казав я.— Я боюсь, що вони вб'ють їх, але, можеш бути певен, що їх не з'їдять.

Весь цей час я, не знаючи, до чого йдеться, стояв, тремтячи від жаху, щохвилини чекаючи смерті трьох полонених. Я бачив навіть, як один із негідників зняв руку з великим тесаком чи кинджалом, щоб ударити одного з нещасних. Кров захолонула в моїх жилах; я був певен, що бідолашний зараз упаде мертвим. Цієї хвилини я дуже жалкував, що зі мною не було ні мого іспанця, ні старого дикуна, батька П'ятниці. Я помітив, що ні в кого з розбійників не було вогнепальної зброї. Добре

було б підкрастись до них тепер і вистрелити. Але незабаром думки мої пішли іншим шляхом.

Познущавшись так із своїх полонених, негідники порозходились у різні боки, немов хотіли оглянути місцевість, а ті троє, як я помітив, могли піти куди завгодно. Проте вони сіли під деревом і замислились з виглядом людей, охоплених відчаєм. Це навело мені на думку перші часи мого перебування тут: як несамовито розглядався я навколо, як певен був своєї загибелі, які жахи ввижались мені і як я просидів цілу ніч на дереві, боячись звірів. Як я тієї ночі не знав нічого про допомогу провидіння, що бурею та припливом підігнало до берега корабель, який так довго годував і підтримував мене,— так і ці троє бідолах не знали, як близько від них допомога та визволення і як вони насправді вбезпечені в той час, коли вважають себе за пропащих. Так мало бачимо ми перед собою і так багато маємо підстав радісно покладатись на великого творця світу, Що не покидає своїх створінь у крайньому лиху, бо, навіть перебуваючи в найгіршому становищі, вони мають за що дякувати йому. Іноді вони стоять ближче до свого визволення, ніж уявляють собі, а то й приходять до свого визволення шляхами, що, як їм здавалось, вели до їх загибелі.

Ці люди під'їхали до берега саме під час припливу, і, поки розбійники розмовляли з трьома полоненими та [204] блукали по острову, щоб роздивитись, куди їх занесло, почався відплив і баркас опинився на мілкому. В баркасі залишилось двоє, що, як я виявив згодом, напились горілки й заснули. Коли один із них прокинувся й побачив, що баркас стоїть на землі, він спробував зіпхнути його у воду, але не зміг. Тоді він почав кликати решту Всі позбігались і почали депемагати йому, але піскуватий грунт був такий сипкий, а баркас такий важкий, що всі їх зусилля були марні. Тоді вони, як справжні моряки (а як відомо, моряки найлегковажніші люди в світі), покинули баркас і знову порозходились. Я чув, як один із них, відходячи, крикнув двом, що залишились у баркасі: "Джеку! Томе! Та нащо ви з ним морочитесь! Його зніме першим же припливом". Це остаточно переконало мене, що то мої земляки.

Весь цей час я або виходив лише на свій дозорний пост на вершку горба, або сидів нишком у своєму замку, радіючи, що так добре укріпив його. Я знав, що треба було не менше десяти годин, щоб човен знову опинився у воді, і що до того часу вже смеркне. Тоді я зможу підкрастись до моряків і підслухати їх розмову.

Я поволі почав готуватись до бою, але вже обачніше, ніж раніше, бо знав, що тепер матиму справу з небезпечнішим ворогом, ніж дикуни. П'ятниці, що зробився в мене чудовим стрільцем, я теж наказав озброїтись. Я віддав йому три мушкети, а собі взяв дві мисливські рушниці. Моя постать у волохатій куртці з козячих шкур і в такій самій шапці, з тесаком наголо при боці, двома пістолями за поясом та двома рушницями за спиною, мала справді загрозливий вигляд.

Я, як сказано вже, вирішив нічого не розпочинати, поки не смеркне. Але приблизно о другій годині, коли спека стала нестерпучою, я помітив, що всі моряки розбрелись по лісу і, мабуть, позасипали. Що ж до трьох нещасних полонених, то в їх жахливому становищі їм було не до сну. Всі троє сиділи під величезним деревом, не більше як за чверть милі від мене, і, здавалось мені, були невидимі для решти моряків. Тут я вирішив показатись їм і дізнатись про їх становище. Я зараз же вирядився в путь у тільки що описаному убранні, разом з П'ятницею, що йшов на чималій відстані від мене. Мій слуга був так само озброєний, але все ж не так скидався на привид, як я. Я підійшов до трьох полонених зовсім близько і, перш ніж вони встигли помітити мене, голосно спитав їх іспанською мовою: [205]

— Хто ви, сеньйори? Вони здригнулись, почувши мій голос, але, здається, вдесятеро більше перелякались, побачивши, що до них підходить така звіроподібна істота, як я був тоді. Ніхто з них не відповів ні слова, і мені здалось, що вони хотіли тікати. Тоді я заговорив з ними англійською мовою.

— Джентльмени,— сказав я,— не лякайтесь: може, ви знайдете друга там, де ви найменше сподівались зустріти його.

— Значить, його нам посилає саме небо,— дуже серйозно відповів мені один із трьох, скидаючи передо мною капелюх.

— Всяка допомога від бога, сер,— сказав я.— Отже, ; чи не будете ви ласкаві сказати чужій людині, як можна допомогти вам, бо ви, як видно, перебуваєте в дуже скрутному становищі. Я бачив, як ви висідали, бачив, як ви про щось благали негідників, що приїхали з вами, і як один із них замахнувся кинджалом, щоб убити вас.

Бідолашний омився сльозами й пробурмотів, тремтячи всім тілом:

— Хто це зі мною говорить — людина чи бог? Звичайний смертний чи ангел?

— Нехай вас не бентежать такі сумніви, сер,— відповів я,— можете бути певні, що перед вами звичайний смертний. Вірте, що якби бог послав вам на допомогу ангела, то він був би в кращому вбранні й інакше озброєний. Отже, прошу вас, відкиньте ваші страхи. Я людина, англієць і хочу допомогти вам. Як бачите, нас лише двоє — я та мій слуга, але у нас є рушниці та заряди. Говоріть же одверто: чим можемо ми бути вам корисні? Що з вами сталося?

— Дуже довго розповідати вам, сер, усе, як було,— відповів він.— Наші лиходії близько. Але ось вам наша історія в коротких словах: я капітан корабля, мій екіпаж збунтувався проти мене. Мені ледве пощастило вмовити цих людей не вбивати мене, і нарешті вони погодились висадити мене на цей пустинний острів укупі з моїм помічником та одним пасажиром, яких ви бачите перед собою. Ми були певні, що загинемо, бо вважали цю землю за незаселену. Та й тепер ми ще не знаємо, що думатипро нашу зустріч з вами.

— Де ці звірі, ваші вороги? — спитав я.

— Он вони лежать, сер.— І він показав у гущавину. [266] — У мене серце завмирає від страху, що вони вас побачать і почують нашу розмову, бо тоді вони всіх кас уб'ють.

__ Чи є в них рушниці? — спитав я.

— Тільки дві,-відповів він,-та одну вони кинули в баркасі.

— Чудово,— сказав я.— Здайтеся ж тепер на мене. Здається, вони міцно заснули; нам було б дуже легко перебити їх усіх, але, може, краще буде забрати їх у полон.

На це капітан сказав, що між цими людьми є два одчайдушні негідники, і помилувати їх було б небезпечно. Але якщо позбутись цих двох, то решта, він певен, вернеться до своїх обов'язків. Я попросив сказати, які вони; він відповів, що на такій відстані не можна вказати їх, але цілком віддає себе в моє розпорядження і виконає всі мої накази.

— Гаразд,— сказав я,— відійдемо насамперед трохи далі, щоб вони не бачили й не чули нас та не прокинулись, і вирішимо вкупі, як нам діяти.

Всі троє дуже охоче пішли слідом за мною, аж поки ліс не сховав нас від ворогів.

— Скажіть, сер,— мовив я,— коли я спробую врятувати вас, чи погодитесь ви на дві мої умови?

Він випередив мої пропозиції, сказавши, що й він сам, і його корабель, якщо пощастить відібрати його в розбійників, будуть цілком до моїх послуг, а якщо не пощастить, то він дає слово, поки живий, бути мені відданим слугою, піти скрізь, куди б я його не послав, а при потребі померти за мене.

Обидва його товариші обіцяли те ж саме.

— Гаразд,— сказав я,— ось мої дві умови: перше — на моєму острові ви не домагатиметесь влади і, якщо я дам вам зброю, ви з першої ж моєї вимоги повернете її мені; не будете зловмишляти ні на мене, ні на моїх підданців на цьому острові і будете коритись усім моїм розпорядженням. Друге — якщо нам пощастить заволодіти вашим кораблем, ви без плати привезете на ньому в Англію мене й мого слугу.

Він запевнив мене присягами, які тільки може вигадати людська винахідливість і щирість, що виконає ці цілком розумні вимоги, а крім того, повсякчасно й в усяких обставинах буде вважати себе за зобов'язаного мені своїм життям.

— Ну, гаразд,— сказав я.— Ось вам три рушниці, [207] порох та кулі. А тепер скажіть мені, з чого, на вашу думку, мусимо ми розпочати?

Капітан знову висловив, як тільки міг, свою вдячність, але заявив, що роль ватажка по праву належить мені. Тоді я сказав, що, на мою думку, тут важко щось вигадати і найкраще вистрелити в них відразу ж, поки вони лежать. Тих, кого ми не вб'ємо на місці і хто захоче здатись, ми помилуємо, а тим часом дамо на волю провидінню керувати нашими пострілами.

На це він нерішуче відказав, що йому не хотілося б проливати стільки крові і, якщо можна, він волів би уникнути цього, але два непоправні негідники, призвідники бунту, поставлять нас у небезпечне становище, якщо втечуть, бо вони вернуться на корабель, привезуть сюди весь екіпаж і переб'ють нас усіх.

— Значить, ви мусите пристати на мою пропозицію,— сказав я,— лише так і можна врятувати наше життя.

Проте, помітивши, що капітан все-таки вагається, я сказав, щоб він з товаришем ішов собі й діяв, як хоче.

Поки ми розмовляли, матроси почали прокидатись, і я побачив, що двоє з них підвелись. Я спитав у капітана, чи це призвідники бунту.

— Ні,— відповів він.

— Тоді нехай ідуть собі з миром,— сказав я,— може, саме провидіння збудило їх, щоб дати їм змогу врятуватись. Але коли ви дасте втекти решті, то це вже буде ваша провина.

Спонуканий цими словами, капітан схопив мушкет, застромив за пояс пістоль і кинувся вперед у супроводі своїх товаришів, теж озброєних мушкетами. Один із матросів, прокинувшись, обернувся на шум, знятий двома супутниками капітана, що хотіли вирушити перші, і, побачивши в їх руках зброю, гукнув решті. Та було вже пізно. В той момент, як він скрикнув, пролунали два постріли — помічника капітана та пасажира, а сам капітан розумно стримався, зберігаючи свій заряд. Стрільці так добре націлили, що одного вбили відразу, а другого тяжко поранили. Проте другий зірвався на ноги й почав кликати на поміч, але до нього зараз же підскочив капітан і сказав йому, що пізно кликати на поміч і що він мусить благати бога простити йому його зраду. Сказавши це, капітан добив його, вдаривши прикладом мушкета по голові. Залишилися ще троє, [208] з них один був поранений. Тут підійшов і я. Побачивши небезпеку і зрозумівши, що опиратись даремно, наші супротивники почали просити пощади. Капітан відповів, що він ладен помилувати їх, коли вони заприсягнуться, що щиро каються в своїй зраді і пообіцяють допомогти йому заволодіти кораблем та відвести його назад до Ямайки. Вони навперейми почали запевняти його в своїй щирості і обіцяли безсуперечно коритися йому. Капітан задовольнився їх обіцянками і був ладен подарувати їм життя. Я не заперечував і зажадав тільки, щоб під час перебування на моєму острові в них були зв'язані руки й ноги.

Поки діялось усе це, я відрядив П'ятницю та помічника капітана до баркаса, наказавши їм принести парус і весла, що вони й зробили. Тим часом вернулись три матроси, що, на своє щастя, були відсутні. Побачивши, що їх капітан із полоненого став переможцем, вони навіть не спробували опиратись і дали зв'язати себе. Отже, наша перемога була повна.

Тепер капітанові й мені залишалось тільки розповісти наші пригоди один одному. Перший почав я і розповів йому всю свою історію. Він вислухав її з жадібною увагою і дуже здивувався з чудесної випадковості, що дала мені змогу зробити запаси провізії та зброї. А втім, не було нічого дивного, що моє оповідання так схвилювало його: моє життя на острові було справжньою низкою чудес. А коли від моєї незвичайної долі його думка природно перенеслась до його власної і йому здалося, що мене було збережено тут для того, щоб врятувати його життя, то по його обличчю потекли сльози, і він не міг вимовити більше ні слова. Після цього я запросив його та обох його супутників до себе в фортецю, куди ми ввійшли звичайним шляхом, тобто через дах мого житла. Я запропонував їм підживитись тим, що було в мене, а потім показав своє хатнє господарство з усім хитромудрим приладдям, яке я зробив протягом багатьох років мого самотнього життя.

Все, що я їм показував і про що розповідав, дуже дивувало їх, але найбільше здивувався капітан, побачивши мою фортецю, яку я так майстерно сховав у гущині дерев. Справді, тому що дерева тут ростуть багато швидше, ніж в Англії, мій гайок за двадцять років перетворився в такий густий ліс, що крізь нього можна було пройти лише в одному місці вузенькою покрученою стежкою, яку я лишив навмисне, садячи дерева. Я пояснив моїм новим знайомим, що ця фортеця є моя головна резиденція, але, як і в усіх вельможних осіб, у мене є ще й дача, яку я іноді відвідую. Я обіцяв їм показати її іншим разом, а поки що сказав, що нам треба подумати, як відібрати корабель у розбійників. Капітан цілком погодився зі мною, але додав, що не доберe способу, як це зробити, бо на кораблі залишилося ще двадцять шість чоловік екіпажу. Взявши всі участь у заколоті, тобто в такому злочині, за який годиться карати

смертю, вони стоятимуть на своєму до останнього, бо добре знають, що коли здадуться нам, то по прибутті в Англію або якусь англійську колонію їх зараз же повісять. Виходить, атакувати їх з такими малими силами ми не можемо.

Слова каштана примусили мене замислитись. Його міркування здавались мені цілком обгрунтованими. А проте нам треба було на щось зважитись і постаратись хитрощами заманити їх у пастку і напасти на них зненацька, щоб не дати їм висісти й перебити нас. Тут мені спало на думку, що, коли екіпаж корабля почне турбуватись про долю своїх товаришів та баркаса, він, напевне, вирядить на берег другий баркас, щоб розшукати їх. Цього разу, вони, мабуть, приїдуть озброєними, і тоді ми не подолаємо їх. Капітан визнав мої думки за цілком правильні. Тоді я сказав, що насамперед нам треба подбати, щоб розбійники не забрали назад баркаса першої ватаги, а для цього треба зробити його негодящим для плавання. Ми зараз же рушили до нього, зняли з нього зброю і все, що знайшли в ньому, а саме: порохівницю, дві пляшки — одну з горілкою, а другу з ромом — трохи сухарів і велику грудку (фунтів п'ять чи шість) цукру, загорнену в парусину. Я дуже зрадів цій здобичі, а особливо цукрові та горілці, бо не куштував їх уже багато років.

Винісши на берег весь цей вантаж (я вже казав, що весла, щоглу, парус та стерно ми забрали раніше), ми пробили в дні баркаса велику дірку. Таким чином, якби нам і не пощастило подолати ворога, він принаймні не міг би відібрати свого баркаса. Правду сказати, я й не сподівався, що нам удасться захопити корабель; що ж до баркаса, то полагодити його було б дуже легко, а на такому судні можна було добратись до Лівортських островів, підібравши по дорозі наших друзів іспанців, бо про них я пам'ятав весь час.

Гуртом відволікши баркас у таке місце, куди не до [210] сягав приплив, і пробивши в його дні дірку, яку не можна було скоро залагодити, ми посідали відпочити й порадитись, що робити далі. Та не встигли ми розпочати нараду, як на кораблі вистрелили з гармати і

почали розмахувати прапором. Ясно, що це був кличний сигнал для баркаса. А баркас не рушав. Вони стріляли ще кілька разів і подавали інші сигнали. Нарешті, не дістaвши відповіді на всі ці сигнали та постріли і не бачачи баркаса, з корабля спустили другу шлюпку. Шлюпка попрямувала до берега, і, коли підійшла ближче, ми побачили, що в ній було не менше десяти чоловік — всі з вогнепальною зброєю.

Від корабля до берега було щось із шість миль, і ми ясно бачили навіть обличчя всіх, хто сидів у шлюпці. Шлюпку зносило течією трохи на схід від того місця, куди ми витягли баркас, тому вони пливли вздовж берега, щоб причалити саме там, де причалив і перший човен. Коли ми побачили кожного з них в обличчя, капітан пізнав їх усіх і тут же схарактеризував мені кожного. За його словами, між ними були три порядні хлопці. Він був певен, що їх, переможених і заляканих, залучили до змови проти їхньої волі. А боцман, що, видно, був у них за начальника, і решта людей були одчайдушні мерзотники. Як і кожен на кораблі, вони були тепер готові на що завгодно. Капітан страшенно боявся, чи не надто сильні вони для нас.

Я посміхнувся й відповів, що люди, поставлені в такі умови, як ми, не повинні мати страху. Хоч чим загрожує нам майбутнє, а все ж воно буде краще, ніж теперішнє наше становище; отже, будь-який вихід для нас, навіть смерть, ми мусимо вважати за визволення. Я спитав, що думає він про умови мого існування, і поцікавився, чи не гадає він, що варто рискувати життям ради свого визволення.

— Де поділась, сер,— сказав я,— ваша впевненість, що мене було збережено тут для того, щоб врятувати вам життя,— впевненість, що так натхнула вас недавно? Як на мене, то я вважаю, що нам не вистачає тільки одного.

— Чого саме? — спитав він.

— Як ви казали, серед цих людей є троє чи четверо порядних, вартих помилування. Коли б вони були негідниками, я б ні хвилини не заґався, що сам бог, бажаючи покарати їх, передає їх нам у руки. Можете бути певні, що кожен, хто ступить на цей острів,— у нашій [211] владі, і залежно від того, як він поставиться до нас,— умре або житиме.

Я говорив бадьорим, рішучим тоном, з веселим обличчям; моя впевненість передалась капітанові, і ми енергійно взялись до діла.

Побачивши, що з корабля спустили другу шлюпку, ми визнали за потрібне розлучити наших полонених і добре заховати їх. Двох, як безнадійних (так принаймні характеризував їх капітан), я відіслав під наглядом П'ятниці та помічника капітана до моєї печери. Це було досить віддалене місце, де арештованих не могли ні почути, ні відшукати і звідки їм нелегко було втекти, бо навряд чи вони знайшли б дорогу в лісі, їх посадили зв'язаних, але залишили їм їжі й сказали, що коли вони будуть сидіти смирно, то через день-два їх звільнять, а коли вони зроблять спробу втекти, їх уб'ють без жалю. Вони обіцяли терпляче зносити ув'язнення і дуже дякували, що їх не покинули без їжі та подбали, щоб вони не сиділи в темряві, бо П'ятниця дав їм кілька наших саморобних свічок. Вони були певні, що П'ятниця залишився вартувати біля входу до печери.

З рештою полонених ми повелись м'якше. Щоправда, двох ми залишили поки що зв'язаними, бо капітан за них не ручився, а двох інших, з поради капітана й після того, як обидва вони врочисто заприсяглись жити й померти з нами, я прийняв на службу до себе. Отже, рахуючи цих двох та капітана з двома його товаришами, нас було тепер семеро добре озброєних людей, і я не мав сумніву, що ми переможемо тих десятьох, що мали приїхати, тим більше, що серед них, за словами капітана, були три-чотири чесні хлопці.

Підійшовши до берега в тому місці, де ми покинули баркас, вони причалили, висіли з шлюпки й витягли її на пісок, чому я був дуже радий. Правду сказати, я боявся, що вони кинуть якір, не допливши до

берега, і що частина людей залишиться вартувати шлюпку; тоді ми не спромоглися б захопити її. Вийшовши на берег, вони насамперед кинулись до баркаса і дуже здивувались, коли побачили, що з нього зникли всі снасті і весь вантаж, а в дні зяє дірка. Побалакавши з приводу цього, вони почали гукати в надії, що їх почують товариші. Довго кричали та гукали вони, але відповіді не почули. Тоді вони стали колом і, за командою, всі разом випалили з рушниць. Гучна луна розляглась лісом [212] але й після цього справа не зрушила з місця, бо ті що сиділи в печері, не могли нічого чути, а ті, що були коло нас, хоч і чули, але не посміли відгукнутись.

Вони були так приголомшені, що, як вони нам згодом розповідали самі, вирішили вернутись на корабель і повідомити, що баркас продірявлений, а людей, мабуть, усіх перебито. Ми бачили, як вони, хапаючись, спустили на воду шлюпку й сіли в неї.

Капітан, що досі все ще сподівався захопити корабель, тепер зовсім занепав духом, бо гадав, що, вернувшись на корабель і покинувши своїх товаришів напризволяще, вони розпустять паруси, і тоді всі його надії підуть марно. Та незабаром перед ним з'явився новий привід для страху.

Не встигла шлюпка з людьми відійти трохи від берега, як ми побачили, що вона вертається. Мабуть, порадившись, ті люди змінили своє рішення. І справді, залишивши в шлюпці трьох чоловік, решта сім висіли й пішли в глиб острова шукати зниклих.

Це було для нас велике розчарування: якби ми навіть і захопили сімох, що висіли, то й з цього нам не було б користі, бо ті троє, що були в шлюпці, вернулися б на корабель і розповіли б про те, що сталося. А тоді корабель, напевне, знявся б з якоря і ми не змогли б уже його відвоювати. Проте нам не лишалось нічого іншого, як чекати, що буде далі. Спустивши на берег сімох, шлюпка з рештою — з трьома — відійшла на чималу відстань і стала на якір, так що ми не мали ніякої змоги добратись до неї.

Ті, що вийшли на берег, тримались укупі й прямували до горбка, де було моє житло. Нам їх було дуже добре видно, вони ж не могли бачити нас. Ми все ще сподівались, що вони або підійдуть трохи ближче і дадуть нам змогу вистрелити в них, або, навпаки, відійдуть трохи далі і цим дозволять нам вийти з нашої схованки.

Дійшовши до вершини горбка, звідки можна було бачити всю північно-східну частину острова, що спускалась до моря спадистими, лісистими долинами, вони спинились і знову заходились кричати та гукати, поки не охрипли. Нарешті, боячись, мабуть, відходити від берега та один від одного, вони посідали під деревом і почали радитись. Якби вони заснули, тоді наша справа була б виграна. Але страх не навіває сну, а ці люди, [213] як видно, боялись чогось, хоч і не знали, яка загрожує! їм небезпека і звідки вона може прийти.

Тут капітан подав дуже слушну пропозицію, а саме:; якби вони вирішили ще раз подати сигнал своїм зниклим товаришам, то ми могли б напасти на них відразу після залпу, тобто, коли їх рушниці будуть не заряджені. Тоді, казав він, їм залишиться тільки здатись і справа буде закінчена без кровопролиття.

Цей план мені подобався, але здійснити його можна було лише з умовою, що ми будемо близько від ворога, коли він стрілятиме, і встигнемо підбігти перше, ніж рушниці будуть знову заряджені. Та ворог і не думав стріляти. Минуло багато часу. Ми всі сиділи в засаді, не знаючи, що робити. Нарешті я сказав, що, на мою думку, ми не можемо нічого розпочати, раніше ніж настане ніч. Коли ж на той час ці семеро не вернуться до шлюпки, то ми непомітно для них пройдемо до моря, і, може, нам пощастить заманити на берег і тих, що залишились у шлюпці.

Ми чекали дуже довго, боячись, щоб вони не відпливли, і дуже стривожились, побачивши, як по довгій нараді вони підвелись і рішуче попрямували до моря. Мабуть, страх невідомої небезпеки був дуже великий, і вони вирішили покинути розшук товаришів, вернутись на корабель.

Коли вони подались до берега, я відразу зрозумів, що вони відмовились від розшуку і збираються пливти назад, як воно справді й було. Коли я сказав про це капітанові, той остаточно впав у розпач. Але тут у мене в голові зненацька склався план примусити їх вернутись, що найкраще відповідало моїм намірам.

Я наказав П'ятниці й помічникові капітана піти на захід від бухточки, до того місця, де висідали дикуни, коли врятувався П'ятниця. Там я наказав їм зійти на горбок, за півмилі від нас, і кричати скільки сили, поки їх не почують моряки, а коли ті відгукнуться, перебігти на інше місце і знову гукати. Таким чином, весь час міняючи місце, вони мали заманити ворогів у глиб острова, поки ті не заблудяться в лісі, а тоді вернутись до мене обхідною дорогою, яку я їм показав.

Моряки якраз сідали в шлюпку, коли з боку бухточки залунали голоси П'ятниці та помічника капітана. Ті зараз же відгукнулись, побігли вздовж берега на голоси, але, добігши до бухточки, мусили спинитись, бо був час припливу і вода в бухточці стояла дуже високо. [214]

Порадившись, вони гукнули тим, що лишились у шлюпці, щоб вони під'їхали й перевезли їх на другий берег. А цього тільки я й чекав. Переїхавши бухточку, вони пішли далі, взявши з собою ще одного. Таким чином, у шлюпці залишились тільки двоє. Я бачив, як вони відвели її у самий кінець бухти і прив'язали до кореня невеликого дерева.

Це було те, що я хотів. Давши П'ятниці та помічникові капітана волю продовжувати їх справу, я наказав решті загону йти слідом за мною. Ми переправились через бухточку невидимо з берега і несподівано напали на двох матросів. Один із них сидів у шлюпці, а другий лежав на березі й дрімав. Побачивши нас за три кроки від себе, він хотів схопитись, але капітан, що йшов попереду, кинувся на нього, збив його прикладом з ніг і, не давши опам'ятатись другому матросові, запропонував йому здатись, якщо він не хоче вмерти. Не треба бути дуже красномовним, щоб умовити здатись одну людину, коли вона бачить перед собою п'ятьох і свого товариша, збитого з ніг перед її очима. До того ж цей

матрос був один із трьох, що, як казав капітан, приєднались до бунтівників не охотою, а під тиском більшості. Отже, він не лише поклав зброю на першу ж вимогу, а й зараз же після цього заявив про своє, очевидно, цілком щире бажання перейти на наш бік.

Тим часом П'ятниця та помічник капітана так повелися з рештою, що краще не можна було й бажати. Гукаючи та відгукуючись на крик матросів, вони водили їх по всьому острову від горбка до горбка, від лісу до лісу, поки не завели їх у таку безпросвітну гущавину, що видертися звідти на берег засвітла не було ніякої змоги. А як вони змучили ворога, можна було бачити з того, що й самі вони ледве притяглись до нас.

Тепер нам треба було лише простежити в темряві, коли ворог вертатиметься, і, приголомшивши його несподіваним нападом, розправитися з ним.

Минуло кілька годин, відколи вернулись П'ятниця та його супутник, а англійців не було ще й чути. Нарешті ми почули, як передній закричав заднім, щоб ті поспішали, а задні відповіли, що йти швидше вони не можуть, бо зовсім змулили собі ноги й падають від утоми. Нам було дуже приємно чути це. Нарешті вони підійшли до шлюпки; не можна описати, що зробилося з ними, коли вони побачили, що шлюпка з відпливом опинилася на мілині, а люди зникли. Ми чули, як вони [215] дуже жалісно кричали, що потрапили на зачарований острів і що його мешканці уб'ють їх, а коли на ньому є чорти та духи, то вони занесуть їх кудись і зжеруть. Кілька разів починали вони шукати своїх товаришів, називаючи їх на ім'я, але, звичайно ж, відповіді не почули. При тьмяному світлі ми бачили, як вони то бігали, ламаючи руки, то, втомлені цією біганиною, кидались у шлюпку в безмежному розпачі, то знову вискакували на берег і знову метались, і так без кінця.

Мої люди просили мене дозволити напасти на ворога, як тільки смеркне. Але я не хотів проливати крові, якщо можна уникнути цього, а головне, знаючи, як добре озброєні наші супротивники, не хотів рискувати життям свого загону. Я вирішив почекати, чи не поділяться

вони, а тим часом, щоб діяти напевне, наблизив свою засаду до шлюпки. П'ятниці та капітанові я наказав поповзти туди якомога обережніше, щоб бунтівники не помітили їх, і стріляти лише зблизька.

Так проповзли вони недовго, бо на них майже наткнулись два матроси й боцман, що був головним призвідником бунту, але тепер показав себе зовсім легкокодухим. Побачивши головного винуватця свого лиха вже в своїх руках, капітан ледве міг стриматись та діждатись, поки той підійде ще ближче, щоб пересвідчитись, чи справді це він, бо досі було чути лише його голос. Як тільки боцман наблизився, капітан та П'ятниця схопились на ноги й вистрелили. Боцмана було вбито відразу, а ближчого матроса поранено. Він теж упав, але помер лише години через дві. Третій утік.

Почувши постріли, я негайно посунув уперед головні сили своєї армії, чисельність якої, рахуючи з авангардом, досягла тепер восьми чоловік. Ось її повний склад: я — генералісимус, П'ятниця — генерал-лейтенант, потім капітан з двома друзями і троє полонених, яких, ушанувавши своєю довірою, ми прийняли як солдатів і озброїли рушницями. Ми підійшли до ворога, коли зовсім смеркло, щоб він не міг бачити, скільки кас, і я велів матросові, що був раніше в шлюпці й невдовзі перед тим з своєї волі приєднався до нас, гукнути на ім'я своїх колишніх товаришів. Перше ніж стріляти, я хотів спробувати розпочати з ними переговори і, якщо пощастить, скінчити справу миром. Сталося так, як я бажав, бо цілком зрозуміло, що в їхньому становищі вони дуже охоче пішли на капітуляцію. Отже, він закричав скільки сили до одного з них: [216]

__ Томе Сміт! Томе Сміт!

Том Сміт зараз же відгукнувся:

— Хто це? Ти, Робінсоне?

Він, очевидно, впізнав його по голосу. Робінсон відповів:

— Так, це я. Ради бога, Томе Сміт, кидай зброю і здавайся, бо в цю ж мить ви всі будете мертві.

— Ха кому ж здаватись? Де вони? — прокричав знову Том Сміт.

— Тут! — гукнув Робінсон.— Тут наш капітан і з ним п'ятдесят чоловік. Ось уже дві години, як вони ганяються за вами. Боцмана вбили, Віль Фрей — поранений, а я потрапив у полон. Коли ви не здастесь відразу, то всі загинете.

— А нас помилують, якщо ми здамось? — спитав Том Сміт.

— Зараз спитаю капітана,— відповів Робінсон. Тут у розмову втрутився й сам капітан.

— Гей, Сміте і всі, хто там!.— закричав він.— Пізнаєте ви мій голос? Якщо ви негайно ж складете зброю й здастесь, я обіцяю помилування всім вам, крім Віля Аткінса.

На це Віль Аткінс крикнув:

— Капітане, ради бога, згляньтесь на мене! Що я зробив? Адже всі ми однаково винні!

До речі, це була брехня, бо, коли почався бунт, Віль Аткінс перший затримав капітана, зв'язав йому руки й поводився з ним дуже грубо, обкладаючи його образливою лайкою. Проте капітан сказав йому, щоб він здавався без усяких умов, а там уже губернатор вирішить, чи жити йому, а чи вмерти. Капітан і всі вони звали мене губернатором. Отже, всі вони склали зброю і почали благати, щоб їх помилували. Матрос, що розмовляв з ними, та ще двоє людей, з мого розпорядження, зв'язали їх, а тоді моя грізна армія в п'ятдесят чоловік, Що насправді вкупі з цими

трьома складалась тільки з восьми, оточила їх і заволоділа шлюпкою. Сам я та ще один із нас не показувались поки що полоненим з державних міркувань.

Найперше нам треба було полагодити шлюпку й подумати про те, як захопити корабель. Капітан, що міг тепер без перешкод розмовляти з бунтівниками, змалював їм у справжньому вигляді всю ницість їх поводження з ним і всю злочинність їх планів, давши їм зрозуміти, що такі вчинки призводять лише до біди, а то . [217] й до шибениці. Всі вони каялись, здавалось, від щирого серця і благали лише про єдине — щоб їх не карали. На це капітан відповів, що він тут ні до чого, бо; вони не його полонені, а правителя острова; вони, мовляв, були певні, що висадили його на пустинний, безлюдний берег, а богові вгодно було направити їх на заселене місце, де губернатор — англієць. Він міг би повісити їх усіх, але він помилував їх і вирядить їх в Англію, де з ними вчинять по закону. Що ж до Біля Аткінса, то губернатор наказав порадити йому готуватись до смерті, бо завтра вранці він буде повішений.

Все це, певна річ, капітан вигадав, але його вигадка дала бажані наслідки. Аткінс упав навколішки й благав капітана попросити за нього губернатора. А решта почала принижено просити не відправляти їх в Англію.

Тепер мені спало на думку, що настав час мого визволення і що тепер легко буде умовити цих хлопців допомогти нам заволодіти кораблем. Отже, я відійшов у сутінь, щоб вони не могли роздивитись, який їх губернатор, і покликав капітана. Коли я гукнув неначе б то здалека, один із наших людей, як було наказано, озвався й сказав капітанові:

— Капітане, вас кличе губернатор.

— Перекажи його вельможності, що я зараз з'явлюсь,— відповів капітан.

Це справило на матросів сильне враження: всі були цілком певні, що губернатор з своєю армією в п'ятдесят чоловік десь поблизу. Коли капітан підійшов до мене, я переказав йому свій план, як заволодіти кораблем. Він був захоплений цим планом і вирішив виконати його завтра ж вранці. Щоб краще здійснити його й забезпечити успіх, я порадив капітанові поділити полонених. Аткінсові і двом іншим запеклим негідникам, на мою думку, треба було зв'язати руки та ноги і посадити їх в печеру, де вже сиділи в'язні. Відвести їх туди я доручив П'ятниці та двом супутникам капітана, висадженим з ним на берег. Вони відвели цих трьох полонених до моєї печери, наче до в'язниці, бо вона й справді мала дуже похмурий вигляд, особливо для людей в їхньому становищі Решту я спровадив до своєї бесідки, яку я в своєму місці описав уже досить докладно. Висока огорожа робила з моєї дачі теж досить надійне місце ув'язнення, тим більше, що полонені були зв'язані й знали, що від їх поведінки залежить їх доля. [218]

Другого дня вранці я послав до них на переговори капітана. Він мав допитати їх і потім повідомити мене, чи можна буде взяти їх з собою на корабель. Він сказав їм про образу, вчинену йому ними, та про становище, до якого вони дійшли. Сказав, що хоч губернатор і помилував їх тепер, та коли корабель прийде в Англію, їх безперечно повісять, а коли вони допоможуть йому відвоювати корабель у заколотників, то губернатор подбає, щоб їх помилували.

Легко уявити собі, з якою охотою прийняли таку пропозицію люди, що майже втратили надію врятуватись. Вони впали до ніг капітана, заприсяглись додержуватись вірності йому до останньої краплі крові і заявили, що коли він виклопоче їм помилування, то вони довіку вважатимуть його, як батька, і підуть за ним хоч на край світу.

— Гаразд,— мовив капітан,— все це я перекажу губернаторові і з свого боку буду просити за вас.

Після цього він склав мені звіт про виконання мого доручення, висловивши глибоку певність, що на вірність цих людей можна цілком покластись.

Проте, для більшої надійності, я запропонував капітанові вернутись до матросів, вибрати з них п'ятеро й сказати їм, що, як вони вже бачили, у нас досить людей і що, вибираючи цих п'ятьох для допомоги, він робить їм ласку. Інших двох разом із тими трьома, що сидять у фортеці (в моїй печері), губернатор залишить у себе як заложників, і якщо хто зламає свою клятву, всі^ заложники будуть повішені на березі. Це був суворий захід, і він показав їм, що губернатор взявся до справи серйозно. їм не було з чого вибирати і довелось скоритись. Тепер заложники й капітан мали подбати, щоб ті п'ятеро виконали своє зобов'язання.

Для експедиції ми виділили такі сили: по-перше, капітан, його помічник і пасажир; по-друге, двоє полонених із першої ватаги, яким, за порукою капітана, я вернув волю й зброю; по-третє, ще два полонені, яких я попереду посадив зв'язаними в бесідку, а тепер звільнив, теж на прохання капітана; по-четверте, один той, кого взяли в шлюпці; по-п'яте, ті п'ятеро, яких звільнили останніми; всього тринадцять, крім п'ятьох, що залишились у печері заложниками.

Я спитав капітана, чи вважає він за можливе атакувати корабель з цими силами, бо мені й П'ятниці незручно буде відлучатись: у нас на руках залишились [219] сім чоловік, яких треба тримати нарізно й харчувати, так що роботи у нас буде досить. П'ятьом заложникам, що сиділи в печері, я вирішив призначити піст. Але П'ятниця двічі на день приносив їм їжу й питво; двох інших полонених я примусив приносити харчі на певну віддаль, і звідти П'ятниця брав їх.

Цим двом заложникам я показався в супроводі капітана: той сказав їм, що я довірена особа губернатора і що він мені доручив стерегти полонених; тому без мого дозволу вони не мають права нікуди відлучатись, і при першому ж непослуху їх закують у кайдани й

посадять у фортецю. Через те, що ми не дали їм побачити мене губернатором, я тепер легко міг удати з себе іншу особу. При кожній нагоді я говорив про губернатора, гарнізон, фортецю тощо.

Тепер капітан міг спокійно налаштувати шлюпки, залатати пробоїну в одній з них та підібрати для них команди. Він призначив командиром однієї шлюпки свого пасажира і дав йому чотирьох чоловік. А сам він, його помічник і з ним п'ятеро матросів сіли в другу шлюпку. Вони так добре повели справу, що підійшли до корабля опівночі. Коли з корабля вже можна було їх почути, капітан наказав Робінсонові гукнути до екіпажу й сказати, що вони привезли людей та шлюпку і що їм довелось довго шукати їх; і ще розповісти їм що-небудь, аби тільки втягти їх у розмову, а тим часом підійти до борта. Капітан з помічником перші збігли на палубу і, з допомогою своїх матросів, прикладами збили з ніг другого помічника капітана та корабельного тесляра. Захопивши в полон усіх, хто був на палубі та шканцях, вони почали замикати люки, щоб затримати решту внизу. Тим часом люди з другої шлюпки, причаливши до носу корабля, захопили бак та люк, що вів на камбуз, і забрали в полон трьох знайдених там матросів.

Очистивши від ворога палубу, капітан наказав своєму помічникові взяти трьох матросів і зламати двері каюти, де оселився новий капітан-бунтівник. Той зняв тривогу й з двома матросами та юнгою приготувався дати збройну відсіч, так що, коли помічник капітана з своїми людьми висадили двері каюти, новий капітан та його прихильники відважно вистрелили в них. Помічникові куля розтрощила руку, двоє матросів були поранені, але нікого не було вбито. Помічник капітана, покликавши на допомогу, вдерся, незважаючи на [220] свою рану, в каюту і прострелив новому капітанові голову. Куля влучила в рот вийшла за вухом, убивши бунтівника відразу. Тоді весь екіпаж, здався, і корабель було взято без зайвих жертв.

Отак заволодівши судном, капітан наказав зробити сім гарматних пострілів, як ми умовились про це попереду, щоб сповістити мене про успішне закінчення справи. Чекаючи цього сигналу, я провартував на

березі до другої години ночі. Можете собі уявити, як я зрадів тоді! Після того, дуже стомлений тривогами цього дня, я міцно заснув і спав, поки мене не збудив грім нового пострілу. Я миттю схопився, почувши, що хтось кличе мене: "Губернаторе, губернаторе!" — і відразу ж пізнав голос капітана. Злізши на гору над моєю фортецею, я побачив його там. Показуючи на корабель, він стиснув мене в обіймах і промовив:

— Мій дорогий друже й рятівнику, ось ваш корабель! Він ваш з усім, що є на ньому, і з усіма нами.

Глянувши на море, я справді побачив корабель, що, стояв всього за півмилі від берега. Відновивши себе в правах командира, капітан зараз же наказав знятися з якоря і при погожому вітрі підійшов до бухточки, де я колись причалював з своїми плотами. Вода стояла високо, тому він на шлюпці ввійшов у бухточку, причалив і прибіг до мене. Побачивши корабель, так би мовити, біля порога свого житла, я від несподіваної радості трохи не знепритомнів. Настала нарешті година мого визволення. Усі перешкоди були усунені; до моїх послуг було велике судно, готове довезти мене, куди я схочу. Від хвилювання я деякий час не міг вимовити ні слова, і коли б капітан не підтримав мене своїми міцними руками, я б упав.

Помітивши мій стан, капітан добув із кишені пляшечку з якимось напоєм, взятим навмисне для мене, дав мені раз ковтнути, а потім обережно посадив мене на землю. Я опам'ятався, але довго ще не мав сили говорити. Капітан і сам не міг опам'ятатись від радості, хоч для нього вона не була такою несподіваною, як для мене. Щоб заспокоїти й привести мене до пам'яті, він наговорив мені багато ласкавих слів. Але я не дуже добре розумів його мову; мабуть, мій розум затьмарився від напливу щастя. Нарешті моє душевне збентеження вилилось сльозами, після чого до мене вернулась здатність говорити. Тоді я обняв мого друга й визволителя, і ми стали радіти вкупі. Я сказав йому, що [221] дивлюсь на нього, як на людину, послану самим небом для мого визволення, і все, що тут трапилося з нами здається мені низкою чудес. Такі події свідчать про таємну руку провидіння, що керує світом, і

доводять, що всевидюще око господнє вишукує нещасних в найзанедбаніших куточках світу, щоб утішити їх. Не забув я й піднестись вдячною душею до неба. Та чи міг я не пройнятись вдячністю до того, хто так чудесно охороняв мене в пустині й не дав мені загинути в безрадісній самотності? Кому було мені дякувати за своє визволення, як не тому, хто один завжди визволяє нас?

Трохи згодом капітан сказав, що привіз мені дещо з корабельних запасів, іще не розкрадених негідниками, що так довго хазяйнували на кораблі. Після цього він крикнув матросам, що сиділи в шлюпці, вивантажити речі, призначені для губернатора. їх було стільки, що могло здатись, ніби я зовсім не збираюсь їхати з ними, а зостаюсь на острові назавжди.

По-перше, він привіз цілий ящик пляшок з дуже добрими міцними напоями, в тому числі шість великих (на дві кварти кожна) пляшок мадери; далі, два фунти чудового тютюну, дванадцять добрячих кусків м'яса, шість кусків свинини, мішок гороху, фунтів сто сухарів, ящик цукру, ящик білого борошна, повний мішок лимонів, дві пляшки лимонного соку і ще багато чого їстівного та напоїв. Але, головне, мій друг подбав про одяг, що був мені в тисячу разів потрібніший за їжу. Він привіз мені півдюжини нових чистих сорочок, стільки ж дуже гарних нашийних хусток, дві пари рукавичок, капелюх, черевики, панчохи і свій дуже гарний, майже неношений костюм — одно слово, він одяг мене з голови до ніг. Легко уявити собі, яким приємним був мені цей подарунок у моєму тодішньому становищі! Але який був у мене незграбний вигляд і як незручно й невигідно було мені в ньому перший час!

Тільки-но закінчилась уся ця церемонія і я наказав віднести подарунки в мою фортецю, як ми почали радитись, що робити з полоненими. Питання полягало в тому, чи не буде небезпечно брати їх з собою, особливо двох, атестованих капітаном як непоправні негідники. За його словами, це були такі мерзотники, що коли б він і зважився взяти їх на корабель, то не інакше, як в'язнів, у кайданах, щоб віддати їх до рук правосуддя в першій же англійській колонії, куди ми зайдемо.

Питання це дуже непокоїло капітана. Тоді я [222] сказав йому, що коли він хоче, то я влаштую так, щоб ці два молодці самі почали просити покинути їх на острові.

— Я був би дуже радий,— відповів капітан.

— Гаразд,— сказав я.— Так я зараз же пошлю по них і переговорю з ними замість вас.

Покликавши до себе П'ятницю та двох заложників, тепер випущених, бо їх товариші додержали слова, я наказав їм перевести п'ятьох полонених із печери, де вони сиділи, на дачу (не розв'язуючи їм рук) і там почекати мене. Трохи згодом я пішов туди в своєму новому костюмі і на цей раз уже як губернатор. Коли всі зібрались і капітан сів біля мене, я наказав привести до себе в'язнів і сказав їм, що я знаю їх злочинне ставлення до капітана, знаю, що вони хотіли втекти з кораблем і. напевне, зайнялися б розбоєм, якби, волею провидіння, не потрапили самі у викопану ними яму. Я повідомив їх, що, з мого розпорядження, корабель повернено законному командирові і він тепер на рейді. Капітан, якого вони собі обрали, дістав заслужену кару за свою зраду, і незабаром вони побачать його повішеним на реї. Потім я спитав їх, що можуть вони сказати на своє виправдання, бо я маю намір стратити їх, як піратів, на що моя посада дає мені цілковите право.

Один із них відповів за всіх, що вони не можуть нічого сказати на своє виправдання, але що капітан обіцяв помилувати їх, і тому вони уклінно благають моєї ласки. Але я сказав їм, що не знаю, яку ласку я можу зробити їм, бо я сам вирішив покинути цей острів з усіма своїми людьми й поїхати в Англію з їхнім кораблем. Що ж до капітана, то він може взяти їх з собою не інакше, як закутих у кайдани, а прибувши в Англію, віддати їх до суду за бунт і зраду. А за це їм, як вони самі добре знають, загрожує шибениця. Отже, я не знаю, що для них краще, хіба що вони самі вирішать зостатись на острові. Коли б вони зробили так, я міг би залишити їх тут і був би не проти того, щоб подарувати їм життя, аби тільки вони зуміли влаштуватись на острові.

Вони з радістю погодились на мою пропозицію і дуже дякували мені, кажучи, що, певна річ, краще жити в пустині, ніж вернутись в Англію лише для того, щоб потрапити на шибеницю. Капітан удав, ніби він щось має проти мого плану й не зважується залишити їх тут. [223]

Тоді я теж удав, ніби розсердився на нього, і сказав йому, що вони мої полонені, а не його, що я обіцяв милувати їх і додержу свого слова, а коли він не вважає за можливе погодитись зі мною, то я зараз же випущу їх на велю, і тоді нехай він ловить їх сам, як знає,

Після цього вони ще раз палко подякували мені за заступництво, а я звільнив їх і наказав їм вернутись у ліс, звідки вони прийшли. Крім того, я пообіцяв залишити їм кілька рушниць та дещо з амуніції і дати вказівки, як їм улаштуватись тут найкраще, коли вони цього хочуть.

Вернувшись після цих переговорів додому, я почав збиратись у дорогу. Капітана я попередив, що буду готовий тільки другого ранку, і попросив його їхати на корабель без мене, а вранці надіслати по мене шлюпку. Я сказав йому також повісити на реї труп капітана, обраного бунтівниками, щоб ті п'ятеро могли його побачити.

Коли капітан поїхав, я наказав покликати до мене цих людей і почав з ними серйозну розмову про їх становище. Повторивши, що вони, залишаючись на острові, вибирають, по-моєму, кращу долю, бо вдома їх неодмінно повісять, я показав їм на корабельну рею, де висів труп їхнього капітана й сказав, що їх доля була б така сама.

Коли вони підтвердили, що залишаться з охотою, я сказав, що хочу ознайомити їх з історією мого життя на острові, щоб полегшити їм перші кроки, і почав своє оповідання. Я розказав їм докладно геть усе: як потрапив я на острів, як збирав виноград, як посіяв рис та ячмінь, як навчився пекти хліб. Показав їм свою фортецю, свої ниви та загони, одно слово, зробив усе, залежне від мене, аби тільки вони могли влаштуватися вигідніше. Не забув я попередити їх і про те, що

незабаром до них можуть приїхати шістнадцять іспанців, дав їм листа до цих гостей і взяв з них слово, що вони приймуть їх у своє товариство на однакових з собою правах.

Я залишив їм усю свою зброю — п'ять мушкетів, три мисливські рушниці й три шпаги, а також півтора барильця пороху, якого в мене залишилося ще багато, бо, крім перших двох років, я майже не стріляв. Я дав їм докладне пояснення, як ходити за козами, як доїти та годувати їх, як виробляти масло й сир. Одно слово, я коротко розповів їм усю історію свого життя на острові. [224]

Нарешті я пообіцяв ублагати капітана, щоб він залишив їм іще два барильця пороху та насіння городини, якого мені так бракувало і якому я так радів би. Мішок гороху що капітан привіз мені на харч, я теж віддав їм на господарство, порадивши посіяти його якнайбільше. ! Зробивши все це, я попрощався з ними і другого дня переїхав на корабель. Та як не поспішали ми відпливти, а не встигли знятися з якоря тієї ночі. Другого ранку вдосвіта двоє з п'ятьох вигнанців припливли до корабля, гірко скаржачись на своїх товаришів, і заклинали нас богом забрати їх з собою, хоч би їх і повісили відразу, бо, за їх словами, їм однаково загрожує смерть, коли вони зостануться на острові. Відповідаючи на їх прохання, капітан сказав, що не може забрати їх без мого дозволу. Нарешті, примусивши їх урочисто заприсягтись, що вони виправляться і будуть зразково поводитись, ми прийняли їх на корабель. Після доброго прочухана вони стали дуже порядними й смирними хлопцями.

Трохи згодом, коли почався приплив, ми послали на берег шлюпку з речами, які ми обіцяли лишити поселенцям. До цих речей, на моє прохання, капітан додав їхні скрині та одяг, за що вони були йому дуже вдячні. Я теж підбадьорив їх, обіцяючи не забути їх і послати за ними корабель, коли в мене буде на це змога.

Покидаючи свій острів, я взяв на спомин свою величезну шапку з козячої шкури, свій зонтик та одну з своїх папуг. Не забув я забрати й

гроші, про які згадував раніше; вони так довго лежали в мене без ужитку, аж зовсім потемніли, й тільки після доброї чистки знову набули вигляду срібних. Узяв я також і гроші, знайдені в уламках іспанського корабля.

Так покинув я острів 19 грудня, року, згідно з корабельними записами, 1686, пробувши на ньому двадцять вісім років, два місяці й дев'ятнадцять днів. Із цього другого полону я визволився того ж самого числа, як і тоді, коли вперше втік на баркасі від салеських маврів. Після довгої морської подорожі я приїхав в Англію 11 червня 1687 року, пробувши відсутнім тридцять п'ять років.

Приїхавши в Англію, я був для всіх таким чужим, ніби ніколи й не жив там. Моя благодійниця й довірена, якій я дав на схованку свої гроші, була ще жива, але зазнала багато лиха, вдруге овдовіла і дійшла до вбозтва. Я не тільки заспокоїв її щодо сплати боргу, запевнивши [225] , що не буду вимагати від неї нічого, а ще, в подяку за колишні турботи та відданість мені, допоміг їй, скільки дозволяли мої обставини. А дозволяли вони мені дуже мало, бо мій запас грошей був тоді дуже невеликий. Зате я обіцяв ніколи не забувати її колишньої доброти і справді таки не забув її, коли справи мої покращали, як про це буде сказано своєчасно.

Потім я поїхав у Йоркшир. Батько мій умер, мати теж, і весь наш рід погас, за винятком двох сестер та двох дітей одного з моїх братів. Мене давно вже вважали за померлого, і тому мені з батьківської спадщини не залишили нічого. Одно слово, я не знайшов ні грошей, ні допомоги, а того, що мав, було надто мало, щоб улаштуватись.

Цілком несподіваний вияв вдячності зустрів я з боку капітана корабля, якого я так щасливо визволив із біли, врятувавши йому і судно, і вантаж. Він стільки доброго наговорив власникам судна про те, як я врятував людям життя, що вони разом з іншими купцями, зацікавленими в їх операціях, покликали мене до себе, дуже хвалили мене й подарували мені двісті фунтів стерлінгів.

Подумавши про своє становище й про те, як мало залишилось мені надії влаштуватись в Англії, я вирішив податись до Лісабона й спробувати дізнатись там про мою бразильську плантацію та про мого компаньйона, що, як я мав підстави гадати, мусив уже багато років вважати мене за померлого. Для цього я рушив морем до Лісабона і прибув туди в квітні. В усіх цих подорожах мій слуга П'ятниця супроводив мене і при кожній нагоді доводив мені свою вірність.

Приїхавши в Лісабон і розпитавшись, я, на превелику свою радість, знайшов мого старого друга, капітана португальського корабля, що вперше підібрав мене в морі коло берегів Африки. Він постарів і не плавав більше, а судно передав своєму синові, теж уже літній людині, що й торгував тепер з Бразилією. Старий не впізнав мене, та й я його ледве впізнав, але скоро пригадав його. Згадав і він мене, коли я сказав йому, хто я.

Після палких, як належить між старими друзями, привітань я, звичайно, спитав про свою плантацію та свого компаньйона. Старий сказав, що не був у Бразилії вже років з дев'ять. А останнього разу, коли він виїздив звідти, мій компаньйон був ще живий, але мої [226] довірені, яким я доручив доглядати мою частку, обидва померли. Проте каштан гадав, що я можу одержати найдбкладніші відомості про свою плантацію } про поліпшення, зроблені на ній, бо настановлені (мною опікуни, бувши певні, що я пропав безвісти и утонув, подавали звіт про прибутки з моє! частини плантації урядовцеві державної скарбниці. А цей урядовець постановив — на випадок, коли я не повернусь, відібрати всю мою власність, одну третину прибутків з неї відрахувати до державної скарбниці, а дві третини віддавати августінському монастиреві для бідних та для навернення індійців до католицтва. Коли ж я з'явлюсь сам або хтось інший замість мене за моєю спадщиною, то її повернуть усю, крім, ясна річ, прибутку, витраченого на благодійства. Капітан запевнив мене, що королівський урядовець, який відає прибутками з земель, і монастирський економ весь час пильно стежили за тим, щоб мій компаньйон щороку подавав їм докладний звіт про прибутки з плантації, отже, моя частина йшла до них повністю.

Я спитав каштана, чи відомо йому, на скільки збільшилась прибутковість плантації, чи варто знову добиватись її та чи можу я, приїхавши туди й заявивши свої права, одержати без перешкод свою частину. Він відповів, що не може сказати точно, на скільки збільшилась плантація, а знає тільки, що мій компаньйон страшенно збагатів, володіючи однією половиною. Скільки йому було відомо, третина моїх прибутків, що йшла до королівської скарбниці і, здається, теж передавалась якомусь монастиреві чи релігійному товариству, перевищувала двісті мойдорів річно. Що ж до безперешкодного повернення мені моїх прав, про це, на його думку, не треба й питати, бо мій компаньйон живий і засвідчить їх. Має допомогти в цьому й моє прізвище, зазначене в списках місцевих землевласників. Він сказав ще, що наступники настановлених мною опікунів — хороші, чесні люди, до того ж багаті, і вони не лише допоможуть мені одержати назад моє майно, а, як він гадав, дадуть іще мені чималу суму грошей, що склалася з прибутків від плантації за той час, коли нею відали їх батьки і прибутки не йшли державі, тобто, за його підрахунком, років за дванадцять.

Це трохи здивувало й засмутило мене, і я спитав капітана, як могло трапитись, що опікуни так розпорядились моєю власністю,— адже він знав, що я написав [227] заповіт і призначив його, португальського капітана, своїм єдиним спадкоємцем.

Він сказав, що це правда, але доказів моєї смерч в нього не було і, значить, він не міг діяти, як виконавець заповіту, не маючи певних відомостей про мої загибель. Та йому й не хотілось брати на себе завідування моєю плантацією, бо вона була дуже далеко Проте заповіт він подав і права свої заявив, і якби вії міг довести, що я живий або помер, то почав би діяти за довіреністю і вступив би у володіння тим "енгеньйо" (так називають там цукроварню) або доручив би це своєму синові, що й тепер живе в Бразилії.

— Але,— вів далі старий,— я мушу сказати вам де-і що, менш приємне для вас, ніж те, що я розказав вам! досі: ваш компаньйон та

опікуни, гадаючи, як і всі, що ви померли, вирішили подати мені звіт про прибутки за перші шість чи сім років і передали мені гроші. Тоді плантація потребувала великих витрат на поширення господарства, збудування фабрики та придбання невільників, так що прибутки були далеко не такі великі, як пізніше. Але я дам вам докладний звіт про те, скільки грошей я одержав і на що витратив їх.

Через кілька днів після цього мій старий друг подав мені звіт про своє господарювання на моїй плантації протягом перших шести років моєї відсутності. Звіт був підписаний моїм компаньйоном та двома довіреними; прибутки обчислювалися скрізь у товарах, наприклад, у тюках тютюну, ящиках цукру, барилах рому, патоки тощо. Із звіту я побачив, що прибутки щороку збільшувались, але через величезні витрати прибутку було спочатку не дуже багато. Все ж таки з розрахунків старого капітана виявилось, що він винен мені чотириста сімдесят золотих мойдорів та ще шістдесят ящиків цукру й п'ятнадцять подвійних тюків тютюну, що загинули разом з його кораблем під час аварії при повороті з Бразилії до Лісабона років через одинадцять після мого від'їзду. Добряга скаржився на свої нещастя і говорив, що він був змушений витратити мої гроші, щоб поповнити свої втрати й купити собі частину в новому судні.

— І все-таки, старий мій друже,— закінчив він,— вам не доведеться бідувати, бо, коли вернеться мій син, ми віддамо вам усі ваші гроші.

З цими словами він вийняв старовинний гаманець і передав мені сто шістдесят португальських золотих мойів [228] а на забезпечення решти боргу — в писаній формі свої права на судно, з яким його син поїхав до Бразилії— Він був власник однієї четвертини його, а син —

Я був такий зворушений чесністю і добротою бідного старого, що не міг припустити цього. Згадуючи, що він зробив для мене, як він підібрав мене в морі, як великодушно весь час ставився до мене, а особливо яким щирим другом показав себе тепер, я ледве стримав сльози. Отже, я насамперед спитав, чи дозволяють йому обставини сплатити мені

відразу стільки грошей та чи не буде це надто важко для нього. Він відповів, що, звичайно, це буде важко, але гроші мої, і мені вони, мабуть, іще потрібніші, ніж йому.

У кожному слові старого було стільки приязні, що, слухаючи його, я трохи не плакав. Нарешті я взяв сто мойдорів і, попросивши пера та чорнила, написав розписку про одержання їх, а решту грошей повернув, сказавши, що коли я одержу назад свою плантацію, то віддам йому й сто мойдорів, як я зробив згодом. А на передачу мені права на володіння судном я ніяк не міг погодитись. Коли мені будуть потрібні гроші, він і сам поверне їх, бо я переконався, що він чесна людина; коли ж вони мені не будуть потрібні і я одержу назад усе, на що він подав мені надію, я не візьму з нього більше жодного пенні.

Після цього старий спитав мене, чи хотів би я, щоб. він допоміг мені заявити свої права на плантацію. Я сказав, що збираюсь поїхати туди сам. Капітан не став мене відраджувати, але сказав, що є багато інших способів відновити мої права і негайно ж почати користуватись прибутками. Знаючи, що в гирлі Тахо стоять судна, готові до відплиття в Бразилію, він записав моє прізвище в офіціальні книги і ствердив присягою, що я живий і що я є той, хто зайняв землю для згаданої плантації. Засвідчивши це у нотаря і склавши довіреність, він сказав мені надіслати її з його листом одному його знайомому купцеві в Бразилії, а мені запропонував залишитись у нього, поки не буде одержано відповідь.

Не можна діяти сумлінніше, ніж діяв за довіреністю цей купець. Менше як за сім місяців я одержав від спадкоємців моїх довірених, тобто тих купців, з чийого прохання я поїхав по невільників до Гвінеї, величезний пакет з такими листами та документами: [229]

Перше — звіт про прибутки з моєї ферми, чи план тації, від того часу, як їх батьки розрахувалися з моїм старим другом, португальським каштаном, тобто з шість років; мені припадало 1174 мойдори.

Друге — звіт іще за чотири роки, протягом яких вони самостійно керували моїми справами, поки уряд ні забрав під свою опіку плантацію як майно особи, зник лої безвісти, що, по закону, вважалось за громадськ5 смерть. Прибутковість плантації поступово зростала, І прибуток за ці чотири роки дорівнював 19 446 крузадо або 3240 мойдорам.

Третє — звіт пріора августінського монастиря, що] одержував прибутки протягом більше чотирнадцяти років. Певна річ, пріор не міг повернути мені грошей, але чесно заявив, що в нього залишилось 872 мойдори, які він визнає за мою власність. Лише королівська скарбниця не повернула мені нічого.

Там був ще лист від мого компаньйона. Він щиро, вітав мене з щасливим поверненням, радів, що я живий, сповіщав, як розрісся тепер наш маєток, скільки він дає щороку, скільки в ньому тепер акрів, чим засіяна тепер плантація і скільки працює на ній невільників. Далі йшли двадцять два хрестики, що означали його добрі побажання і повідомляли, що він стільки ж разів прочитав "Ave, Maria"(2), дякуючи святій діві за те, що я живий. Ще далі мій компаньйон гаряче просив мене вернутись у Бразилію і вступити у володіння своєю власністю, а поки що сказати йому, як порядкувати нею, коли я не приїду сам. Лист закінчувався запевненням у щирій дружбі як його самого, так і його домашніх. Крім листа, він надіслав мені в подарунок сім чудово оброблених леопардових шкур, привезених, очевидно, з Африки на іншому кораблі, що їздив туди й відбув щасливішу подорож, ніж моє судно. Він надіслав мені ще п'ять ящиків різних ласощів високої якості та сто некарбованих кусків золота, трохи менших за мойдори. З тими ж кораблями мої довірені надіслали мені прибуток з плантації за поточний рік: тисячу двісті ящиків цукрового піску, вісімсот тюків тютюну, а решту золотом.

(1) Крузадо — португальська золота монета, на зворотному боці якої стояв знак хреста.

(2) Хвала тобі, Маріє! (Латин.).

Можу сказати, що для мене, як для Нова, кінець [230] був кращий за початок. Важко описати, як билось моє серце, коли я читав ці листи, а особливо коли я побачив навколо себе свої багатства. Звичайно бразільські судна йдуть цілим флотом, і морський караван, що привіз мені листи, привіз також і товари. Отже, ще перед тим, як я одержав листи, товари були вже в гавані, цілі й непошкоджені. Дізнавшись про це, я зблід, почув себе погано, і, якби старий капітан не побіг вчасно і не приніс мені якогось напою, я, може, не зніс би цієї несподіваної радості і тут Же помер би. Кілька годин я почував себе дуже погано, поки нарешті не послав по лікаря, а той, довідавшись про справжню причину моєї хвороби, наказав пустити мені кров. Після цього мені полегшало. Дуже можливо, що без кровопускання я помер би.

Тепер я несподівано став власником більше п'яти тисяч фунтів стерлінгів і маєтку у Бразилії, що давав мені на рік понад тисячу фунтів прибутку, не менш певного, ніж з маєтків в Англії. Я ніяк не міг призвичаїтись до свого нового становища, не знав, з чого почати і як використати всі вигоди та приємності, які воно могло мені дати. Перший мій клопіт був — віддячити моєму благодійникові, старому капітанові, що так допоміг мені в лихі часи, був такий добрий до мене спочатку й вірний до кінця. Я показав йому те, що мені надіслали, і сказав, що після небесного провидіння, яке все влаштовує, я завдячую всім цим найбільше йому і що тепер мій обов'язок — віддати йому в сто разів більше. Передусім я вернув йому сто мойдорів, що взяв у нього; потім послав за нотарем і формальним порядком знищив розписку, де він писав, що винен мені чотириста сімдесят мойдорів. Далі я склав довіреність, що давала йому право щороку одержувати замість мене прибутки з моєї плантації і зобов'язувала мого компаньйона подавати йому звіти й відправляти на його ім'я товар та гроші. Приписка наприкінці надавала йому право одержувати з прибутків щорічну пенсію в сто мойдорів, а по його смерті пенсія в п'ятдесят мойдорів мала перейти до його сина. Так я віддячив моєму старому другові. Тепер треба було подумати про те, куди мені податись і що робити з добром,

даним мені провидінням. Клопоту в мене було тепер багато більше, ніж тоді, коли я провадив самотнє життя на острові і не потребував нічого, крім того, що в мене було. Але тоді я мав лише необхідне, а тепер на мені лежали великі турботи [231] та відповідальність. Тепер я не мав печери, куди міг, би сховати свої гроші, або місця, де б вони могли лежати без замків та ключів і темніти та братись цвіллю," раніше ніж хто-небудь надумався б скористуватись ними. Навпаки, тепер я не знав, куди мені їх дівати і кому дати їх на схованку. Єдиним моїм притулком був мій старий друг капітан, в чиїй чесності я вже переконався. Мені здавалось, що мої інтереси в Бразилії кличуть мене туди, але я не міг уявити собі, як я поїду, не впорядкувавши своїх справ і не залишивши свого капіталу в надійних руках. Спочатку мені спало на думку віддати його на схов моїй старій приятельці, вдові капітана, про яку я знав, що вона чесна жінка і поставиться до мене цілком сумлінно. Але вона була вже дуже стара, бідна і, як мені здавалось, у неї могли бути борги. Одно слово, мені не залишилось нічого іншого, як їхати самому в Англію, забравши з собою все своє добро.

Минуло кілька місяців, перше ніж я дійшов до такого висновку. Нагородивши по заслузі старого капітана, мого колишнього благодійника, я згадав і про бідну вдову, чий покійний чоловік зробив мені стільки послуг, та й сама вона, поки це було в її силах, була моєю щирою довіреною та порадницею. Я попросив одного ліс— , савойського купця доручити своєму агентові в Лондоні не тільки оплатити її рахунки, але й розшукати її та передати особисто їй сто фунтів від мене, поговорити з нею, заспокоїти її і сказати, що, поки я живий, я й далі допомагатиму їй. Одночасно з цим я відіслав своїм сестрам, що жили на селі, по сто фунтів кожній. Щоправда, вони не знали нестатку, але я й не сказав би, щоб вони жили в розкошах. Одна вийшла заміж і овдовіла; у другої чоловік був живий, проте поводився з нею не так добре, як слід. Але серед усіх своїх родичів я не знаходив нікого, кому зважився б доручити повністю своє добро, щоб з спокійною душею поїхати в Бразилію, і це дуже бентежило мене.

Я зовсім вирішив був їхати в Бразилію і оселитися там, бо в тій країні я, так би мовити, акліматизувався. Була, проте, маленька перешкода, що несвідомо стримувала мене, а саме — релігія. Правда, на той час не релігія стримувала мене від подорожі. Колись, живши серед католиків, я не вважав за гріх додержуватись релігії їхнього краю, і так само не вважав я цього за гріх і тепер. Але останнім часом я став замислюватись над цим більше, ніж раніш, і коли я говорив собі, що мені [232] поведеться жити й померти серед католиків, то іноді каявся, що визнав себе за папіста; мені спадало на думку, що католицька віра, мабуть, не така гарна, щоб померти в ній.

Але, як я вже говорив, головна причина, що стримувала мене від подорожі в Бразилію, полягала в тому, що я не знав, кому довірити свої товари й гроші. Нарешті я вирішив забрати з собою все своє багатство і поїхати в Англію. Я гадав, що, прибувши туди, я зав'яжу знайомства або знайду родичів, на яких можна буде покластися, і почав лаштуватися в дорогу.

Перед поворотом додому я вирішив упорядкувати всі справи, а насамперед (дізнавшись, що бразильські кораблі готові до відплиття) відповісти на листи, надіслані мені з Бразилії з повним і правдивим звітом про мої справи. Я написав пріорові августинського монастиря, подякував йому за сумлінність і просив прийняти від мене в подарунок невитрачені вісімсот сімдесят два мойдори з тим, щоб п'ятсот пішли на монастир, а триста сімдесят два — бідним, з розсуду пріора. Просив я доброго падре молитися за мене, і таке інше. Далі я написав подячний лист двом моїм довіреним, віддавши їм належне за чесність та сумлінність. Від того, щоб послати їм подарунки, я утримався, бо для цього вони були надто багаті. Нарешті я написав своєму компаньйонові, вихваляючи його вмілість господарювати, ширити справу і збільшувати прибутки; дав йому інструкцію, що робити з моєю часткою в майбутньому; сповістив, які вповноваження залишив я старому португальському капітанові, і просив надалі, до одержання звісток від мене, відсилати йому все, що мені належатиме. При цьому я запевнив свого компаньйона, що маю намір не лише відвідати свій маєток, але й

прожити в ньому до кінця своїх днів. До листа я додав подарунки: італійського шовку на сукні для його дружини та дочок (про те, що в нього є дружина й дочки, я дізнався від сина капітана), два рулони тонкого англійського сукна, найкращого, яке я міг знайти в Лісабоні, п'ять кусків чорної байки і дорогого фламандського мережива.

Впорядкувавши таким чином свої справи, продавши товари і обернувши гроші в надійні папери, я міг спокійно рушати в путь. Але тепер постала нова морока: яким шляхом їхати мені в Англію? До моря я, здається, досить призвичаївся, а проте цього разу мені дуже не хотілось їхати морем, і моє нез'ясоване нехотіння було [233] таке сильне, що, відправивши вже свій багаж на корабель, я передумав і забрав його назад. І так було не раз, а двічі чи тричі.

Правда, мені не дуже пощастило на морі, і це могло бути однією з причин. Але головне було тут у передчутті, а в таких випадках людині ніколи не слід противитись. Два кораблі, з якими я хотів їхати і які мені особливо сподобались, бо на один із них я навіть перевіз свій багаж, а з капітаном другого умовився про ціну,— обидва ці кораблі не дійшли до місця призначення. Один захопили алжірці, а другий зазнав аварії біля Старта коло Торбея, і всі, що були на ньому, за винятком трьох, потонули; так що на обох мене спіткало б нещастя, а на якому гірше — важко сказати.

Бачачи таке збентеження в моїх думках, мій старий друг капітан, від якого я ні з чим не ховався, почав умовляти мене не їхати морем, а рушити суходолом до Коруньї, а далі через Біскайську затоку до Ла-Рошелі, звідки вже легко й безпечно можна доїхати до Парижа і далі до Кале та Дувра; або ж їхати на Мадрид, а звідти весь час суходолом через Францію. Одно слово, я був тоді настільки упереджений проти будь-якої морської подорожі, за винятком переїзду з Кале до Дувра, що вирішив їхати всю дорогу суходолом. До того ж я не поспішав, не зважав на витрати, і цей шлях був найприємнішим. А щоб зробити його ще приємнішим, старий капітан знайшов мені попутника — англійця, сина одного лісабонського купця. Крім того, ми взяли з собою ще

кількох молодих португальців, що їхали тільки до Парижа. Отже, всіх нас зібралось шестеро та п'ятеро слуг, бо купці й португальці, щоб зменшити видатки, взяли з собою по одному слузі на двох, а я взяв з собою за слугу одного англійського матроса, бо П'ятниця був надто непризвичаєним до європейських порядків, щоб служити мені в дорозі.

Так я виїхав із Лісабона. Ми запаслись усім потрібним, були добре озброєні і складали чималенький загін. Мої супутники вшанували мене званням капітана бо я був старіший віком, а також тому, що в мене було двоє слуг; крім того, саме я задумав цю подорож.

Я не докучав читачеві виписками зі свого корабельного журналу, не буду й тепер наводити витягів із свого сухопутного щоденника, але деяких пригод, що трапилися з нами під час цієї дуже важкої подорожі, я не можу проминути. [234]

Прибувши до Мадрида, всі ми, що вперше відвідували Іспанію, захотіли пожити там, побачити іспанську столицю і подивитись на все, варте уваги; але літо вже кінчалось, і ми поспішали виїхати й рушили з Мадрида десь у половині жовтня. Доїхавши до кордону Наварри, ми одержали тривожну звістку, що на французькому боці гір випав глибокий сніг і численні подорожники були змушені вернутися в Памплону після марної й небезпечної спроби переправитися через гори.

Добравшись до Памплони, ми й самі переконались у цьому. Для мене, що майже все своє життя пробув у жаркому кліматі, в країнах, де я міг обійтись майже без одягу, холод був нестерпучим. До того ж було не стільки важко, як чудно — всього десять днів тому виїхати з Старої Кастілії, де було не те що тепло, а навіть жарко, і зараз же потрапити під такий жорстокий вітер з Піренейських гір, що рискуєш відморозити собі руки та ноги.

Бідний П'ятниця просто перелякався, побачивши вкриті снігом гори і почувши холод, якого йому ніколи не доводилось терпіти. На додаток до

всього в Памплоні й далі по дорозі сніг падав так густо й так довго, що всі дивувались надзвичайно ранньому настанню зими. Шляхи, і завжди не дуже приступні, тепер стали непрохідними. Подекуди сніг лежав так глибоко, що про подорож не можна було й думати, бо тут сніг не замерзає, як у північних краях, і ми на кожному кроці зазнавали б небезпеки бути похованими живцем. У Памплоні ми пробули цілих двадцять днів. Потім, бачачи, що зима зовсім близько і що сподіватись на поліпшення погоди важко, бо ця зима в усій Європі випала така сувора, якої не пам'ятали й старожитці, я запропонував своїм супутникам поїхати в Фунтеррабію, а звідти переправитись морем у Бордо, що забрало б у нас небагато часу. Та поки ми гадали й міркували, туди прибули чотири французи, що переправились через гори з допомогою провідника, який провів їх по околицях Лангедока такими шляхами, де снігу було мало і він не дуже утрудняв їм путь, а якщо й траплявся більшими масами, то був настільки твердий, що витримував і людей, і коней.

Ми послали по цього провідника, і він обіцяв провести нас тим шляхом з умовою, що ми добре озброїмось і не побоїмось диких звірів, бо, за його словами, під час великого снігу коло підніжжя гір часто показуються [235] вовки, розлючені голодом. Ми сказали, що до зустрічі з цими звірами приготовані досить добре, і спитали, чи певен він, що нам не загрожує небезпека з боку двоногих вовків, яких, казали нам, тут передусім треба боятись, особливо на французькому боці гір. Провідник заспокоїв нас і сказав, що шлях, яким він нас поведе, з цього погляду цілком безпечний, Ми охоче згодилися йти з ним. Так само згодились інші дванадцять подорожників, французи та іспанці з своїми слугами, що, як я казав, пробували вже переправитись через гори, але мусили вернутись назад.

Отже, всі ми з нашим провідником 15 листопада виїхали з Памплони. Я був здивований, коли, замість рушити далі до гір, провідник повернув назад і пішов тією ж самою дорогою, якою ми приїхали з Мадрида. Так їхали ми миль з двадцять, переправились через дві річки і опинились у рівній місцевості, приємній на погляд, де знову було тепло і не було

видно снігу. Звідти, несподівано повернувши наліво, провідник повів нас до гір іншою дорогою і, хоч гори та безодні здавались нам дуже страшними, ми обхідними та дуже покрученими стежками непомітно перехопились на той бік кряжа, не зазнавши особливих труднощів від снігу. Тут він несподівано показав нам веселі, родючі провінції Лангедок та Гасконь, зелені й квітучі. Але вони були ще далеко, і, щоб добратись до них, доводилось відбути ще важку дорогу.

Весь цей день і всю ніч ішов такий густий сніг, що їхати не було ніякої можливості. Нас це трохи збентежило, але провідник заспокоїв нас і сказав, що незабаром ми будемо поза смугою снігу. І справді, щодня ми спускалися все нижче і посувалися все далі на північ, цілком покладаючись на нашого провідника.

Години за дві до смерку, коли наш провідник був далеко попереду і його ледве було видно, з сусідньої лощовини, що межувала з густим лісом, вискочили три величезні вовки, а слідом за ними — ведмідь. Два вовки кинулись на провідника і, якби він був за півмилі від нас, вони роздерли б його раніше, ніж ми встигли б підбігти. Один кинувся на його коня, другий напав на нього самого так люто, що він не мав ні часу, ні духу витягти пістоль і тільки одчайдушно кликав нас на допомогу. Поруч з нами їхав мій П'ятниця. Я наказав йому поїхати вперед і дізнатись, у чому справа. П'ятниця почав гукати ще голосніше, ніж той: "Господарю! 236

Господарю!" Проте, бувши сміливим хлопцем, він кинувся прямо до бідолахи і з свого пістоля прострелив вовкові голову.

Це було щастя для бідолашного, що до нього прибіг саме П'ятниця. У себе на батьківщині він звик бачити вовків і не боявся їх; ось чому він близько під'їхав до звіра і застрелив його, як уже сказано. Кожен із нас стріляв би здалеку і або схибив би, або підстрелив би самого провідника.

Це могло налякати й сміливішу людину, ніж я. І дійсно, весь наш загін сполошився, коли слідом за пострілом П'ятниці з обох боків до нас долинуло вовче виття. Його повторила гірська луна, і нам здалось, що вовків було безліч. А може, й справді їх було не так уже мало, щоб нам не було чого боятись. В усякому разі, коли П'ятниця вбив вовка, другий вовк, що напав на коня, зараз же покинув його і втік. На щастя, вовк учепився коневі в голову так, що під зуби йому потрапив мундштук вуздечки, і він не міг зробити йому ніякої шкоди. Зате людині перепало гірше, ніж коневі: розлючений звір укусив його двічі — раз за руку, а другий раз трохи вище коліна, і наш провідник уже мало не звалився з коня, коли надоспів П'ятниця і застрелив вовка.

Зрозуміло, що, почувши постріл П'ятниці, всі ми прискорили ходу й поскакали так швидко, як тільки дозволяла дорога (в цьому місці узвіз був дуже крутий), щоб швидше дізнатись, що трапилось. Виїхавши з-за дерев, що затемняли нам дорогу, ми відразу зрозуміли все і побачили, як П'ятниця порається коло нашого бідного провідника, хоч і не могли роздивитись, якого звіра він убив.

Не можна уявити собі незвичайніше й захватніше видовище, ніж поєдинок між П'ятницею та ведмедем, що відбувся після цього. Бій цей потішив усіх нас, хоч спочатку ми перелякались за П'ятницю. Ведмідь — важкий, незграбний звір і не вміє бігати, як вовк, хуткий та легкий на бігу. Зате в нього є свої дві особливості, що звичайно й керують його діями. По-перше, він, як правило, не нападає на людину. Кажу — "як правило", що не можна передбачати, до чого довів би його голод, як це було в даному разі, коли вся земля була вкрита снігом. На людину він не нападає, коли сама людина не нападає на нього. Якщо ви зустрінетеся з ведмедем у лісі і не зачепите його, то й він не зачепить [237] вас, але при цьому ви повинні бути з ним дуже чемним і поступитись йому дорогою, бо він велике цабе і не поступиться дорогою навіть принцові. Але, коли ви перелякались, для вас найкраще не спинятись і дивитись у другий бік, бо, якщо ви спинитесь і почнете пильно дивитись на нього, він може образитись. А якщо ви чим-небудь кинете в нього і влучите, нехай би паличкою, не товщою за ваш палець, він неодмінно образиться

і покине всі свої справи, щоб помститись вам і задовольнити вимоги честі; це його перша прикмета. Друга-те, що, почувши себе ображеним, він уже не дасть вам спокою, а вдень і вночі бігтиме за вами швидкою риссю, поки не наздожене і не помститься за образу.

Мій слуга П'ятниця врятував із біди нашого провідника і тієї хвилини, коли я під'їхав до них, саме допомагав йому злізти з коня, бо бідолашний зовсім ослаб від переляку та ран — щоправда, більше від переляку, ніж від ран. Раптом ми помітили, що з лісу виходить ведмідь, такий страшенно великий, як я ще ніколи не бачив. Ми всі були здивовані його появою, а на обличчі П'ятниці, коли він побачив ведмедя, з'явилась радість-і відвага.

— О! о! о! — гукнув він тричі, показуючи на звіра.— Дозвольте мені з ним поздоровкатись. Мій вас дуже потішить.

Я здивувався, не розуміючи, чому він такий радий.

— Дурний ти! Він же з'їсть тебе,— сказав я.

— їсти мене? їсти мене? Мій його їсти; мій вас добре потішить. Ви всі стійте, мій зробить вам смішно,— сказав він.

П'ятниця сів на землю, вмить роззувся, взув свої плоскі черевики, які носять індійці, що були в нього в кишені, віддав свого коня другому слузі і, наготовивши рушницю, побіг, як вітер.

Ведмідь ішов повільно і не збирався нікого чіпати. Підбігши до нього зовсім близько, П'ятниця гукнув йому, ніби ведмідь справді міг зрозуміти його: "Слухай! Слухай! Мій говорить тобі!" Ми їхали осторонь, бо якраз спускались гасконським схилом і ввійшли у великий ліс, де місцевість була рівна й відкрита, хоч місцями на ній росло багато дерев. П'ятниця, як я вже казав, ішов слідом за ведмедем і незабаром порівнявся з ним, а

порівнявшись, підняв з землі великий камінь і кинув ним у звіра. Камінь влучив ведмедеві в голову, зробив-238

ти йому не більше шкоди, ніж якби він вдарився об стіну. Все ж таки П'ятниця добився свого. Він нітрохи не боявся і зробив це тільки для того, щоб ведмідь погнався за ним і щоб показати нам, як він казав, щось смішне. Відчувши удар і побачивши ворога, ведмідь обернувся й кинувся за П'ятницею, перевалюючись, але такими великими кроками, що коневі довелося б тікати від нього чвалом. П'ятниця летів як вітер прямо на нас, ніби шукаючи в нас захисту, і ми вирішили стріляти у ведмедя всі разом, щоб урятувати мого слугу. Я дуже розгнівався на нього за те, що він нагнав на нас ведмедя, коли той ішов собі за своїми справами зовсім в інший бік і не звертав на нас уваги. А особливо розсердився я на нього за те, що ведмедя він погнав на нас, а сам почав тікати.

— Ах ти, собако! — крикнув я.— Так цим ти нас насмішив? Біжи швидше, сідай на коня і дай нам застрелити звіра.

Він почув і крикнув мені у відповідь:

— Не стріляти! Не стріляти! Стояти смирно, буде дуже смішно.

Бувши дуже моторним, він біг удвоє швидше за ведмедя. Потім, побачивши раптом підхожий дуб, він обернувся трохи в наш бік, кивнув нам, побіг іще швидше і вмить зліз на дерево, поклавши рушницю на землю ярдів за п'ять-шість від стовбура дерева. Ведмідь скоро добіг до дерева, а ми посувались осторонь. Передусім він спинився коло рушниці, понюхав її, але залишив на місці, і поліз на дерево, як кішка, незважаючи на свою вагу. Я був уражений безглуздою, як мені здавалось, поведінкою мого слуги і, хоч як хотів цього, не міг знайти тут нічого смішного, поки ми, бачачи, що ведмідь зліз на дерево, не під'їхали ближче.

Виявилось, що П'ятниця заліз на тонкий кінець великої гілки, а ведмідь саме добрався до половини гілки, до того місця, де вона стає тоншою й гнучкішою.

— Ага! — крикнув нам П'ятниця.— Тепер ви побачите, мій буде вчити ведмедя танцювати.

І він почав підскакувати та розхитувати гілку. Ведмідь захитався, але не зрушив з місця і тільки озирався, намагаючись щасливо повернутись назад. Дивлячись на це, ми справді сміялись від щирого серця. Але П'ятниці цього було мало. Побачивши, що ведмідь стоїть смирно, він почав кликати його, ніби ведмідь розумів англійську мову. [239]

— Що ж ти не ідеш далі? Будь ласка, йди далі.

Він перестав підскакувати та хитати гілку, а ведмідь, ніби зрозумівши його слова, пішов далі. Тоді П'ятниця знову заскакав, а ведмідь знову зупинився.

Ми думали, що саме тепер треба вбити його, і крикнули П'ятниці стояти смирно, бо ми будемо стріляти у ведмедя, але П'ятниця палко заперечив:

— О, будь ласка, будь ласка! Мій сам стріляти згодом.

Одно слово, П'ятниця так довго танцював на гілці, а ведмідь так чудно перебирав ногами, що ми справді нареготались удосталь, хоч і не могли уявити собі, чого саме домагається відважний індієць. Спочатку ми гадали, що він хоче струсити ведмедя на землю, але для цього ведмідь був надто хитрий. Він не заходив так далеко, щоб можна було його струсити, і цупко чіплявся за гілку своїми великими кігтями та лапами, так що ми не розуміли, чим закінчиться ця забава. Але П'ятниця

скоро розв'язав наше непорозуміння. Бачачи, що ведмідь учепився за гілку і що його не можна примусити йти далі, він почав говорити:

— Ну, ну, твій іде, мій піде, мій піде! Твій не хоче йти до мене, мій хоче до тебе.

З цими словами він пересунувся на тонкий кінець гілки, що зігнулася під його вагою, і легко зсунувся по ньому настільки, щоб стрибнути на землю і стати на ноги. Відразу ж він кинувся до рушниці, схопив її і завмер.

— Ну, П'ятнице,— сказав я йому,— що ти хочеш тепер робити? Чому ти не стріляєш у нього?

— Не треба стріляти, не тепер,— сказав П'ятниця.— Мій стрілятиме зараз — мене він не вб'є. Мій хоче ще потішити вас.

І справді, він насмішив нас, як ви зараз побачите. Помітивши, що його ворог зник, ведмідь почав задкувати, проте обережно, не поспішаючи, на кожному кроці оглядаючись, поки не добрався до стовбура. Потім, знову задкуючи, він поліз стовбуром униз, чіпляючись кігтями і обережно перебираючи ногами. Та перше ніж звір устиг стати на землю, П'ятниця щільно підійшов до нього, приставив йому до вуха дуло своєї рушниці і відразу застрелив його. Штукар обернувся подивитись, чи сміємось ми, і, бачачи на наших обличчях задоволення, сам зареготав скільки сили, кажучи:

— Так ми вбивали ведмідь у моїй країні. [240]

— Як же ви їх убиваєте? — спитав я.— У вас же немає рушниць.

— Немає рушниць, зате є багато, багато довгі стріли,— відповів він.

Це була велика для нас розвага, але ми були все ж таки в глухому місці; нашого провідника порвали вовки, і ми не знали, що робити далі. Вовче виття все ще розлягалось у моїх вухах. Крім реву, чутого колись на африканському березі, як я вже розповідав, мені зроду не доводилося чути таких жахливих звуків.

Це виття й наближення ночі примусили нас поспішити, не піддавшись на прохання П'ятниці і не оббілувавши ведмедя. Звір був такий величезний, що це варто було б зробити, але нам треба було пройти ще з десять миль, а провідник підганяв нас. Ми покинули ведмедя і пішли далі.

Земля тут була вкрита снігом, хоч і не таким глибоким і небезпечним, як у горах. Хижі звірі, як ми почули потім, гнані голодом, шукаючи їжі, спустилися з гір у ліс та в долини й наробили багато лиха в селах: нападали на селян, знищили силу овець та коней і навіть загризли кількох людей.

Дорога йшла небезпечними місцями, про які наш провідник сказав, що коли в цих краях є вовки, то ми неодмінно зустрінемо їх там. Це була невеличка долина, з усіх боків оточена лісом, а за нею — вузька логовина, що вела лісом до села, де ми мали заночувати.

Лишалося з півгодини до заходу сонця, коли ми ввійшли в перший лісок, а коли вийшли з нього на рівнину, сонце вже сіло. В цьому першому лісі не трапилось нічого особливого, хіба що на невеличкій галявині, з чверть милі завдовжки, ми побачили п'ятьох величезних вовків, що один по одному швидко перебігли нам дорогу, ніби женучись за якоюсь здобиччю. Нас вони минули і за кілька хвилин зникли з очей.

Наш провідник, що, до речі, був великий боягуз, просив нас бути обережними, бо, на його думку, за цими вовками мали з'явитись інші. Ми насторожились і наготовили рушниці, але вовків не бачили, поки з лісу, що тягся милі на півтори, не вийшли на рівнину. Тут справді доводилось

їхати озираючись: перше, що впало нам в очі, був мертвий кінь, роздертий вовками, і над ним з дюжину звірів за роботою, не можу сказати — за їжею, бо вони вже з'їли все м'ясо і тепер обгризали кістки. [241]

Ми не хотіли заважати їх бенкетові, та вони й не звернули на нас особливої уваги. П'ятниці дуже хотілось вистрелити в них, але я не дозволив цього, гадаючи, що в нас і без того багато клопоту, а може трапитись і ще більше. Ми не дійшли й до половини рівнини, як раптом наліво від нас розляглось жахливе вовче виття, і зараз же після цього ми побачили з сотню вовків, що бігли прямо на нас, більша частина — лавою, немов регулярна армія під командою досвідчених офіцерів. Я не знав гаразд, як зустріти їх, але подумав, що найкраще буде — згуртуватись, що ми й зробили відразу. Щоб не було великих проміжків, я наказав стріляти через одного, а тим, хто не стріляв, тримати рушниці напоготові для другого залпу на випадок, коли вони не повернуть назад після першого. Тих, кому доводилось стріляти в першу чергу, я попередив, щоб вони не думали заряджати рушниці знову, а наготовили пістолі. У кожного з нас була рушниця й пара пістолів. Отак поділившись на два загони й стріляючи по черзі, ми могли робити по шість залпів. Та зараз це було непотрібне, бо після першого ж залпу ворог спинився, перелякавшись пострілів та вогню. Чотирьох вовків було забито відразу. Інші були поранені і втекли, залишивши по собі на снігу кривавий слід. Я сказав уже, що вовки спинились, але відступили вони не відразу. Тоді, згадавши, як мені розповідали колись, що найлютіші звірі бояться людського голосу, я наказав усьому нашому товариству гукнути разом якомога голосніше і переконався, що в тих оповіданнях була частина правди: почувши наш крик, вовки почали задкувати й відступати. Я наказав випалити вдруге, в спину ворогові; вовки побігли галопом і незабаром сховались за деревами. Скориставшися з перепочинку, ми почали заряджати рушниці, а щоб не гаяти часу, їхали далі. Та ледве зарядили ми рушниці й приготувались до нового залпу, як почули страшенний шум у лісі, тільки спереду, в тому напрямі, куди нам треба було їхати.

Ніч наближалась, і щохвилини темнішало, що було для нас дуже незручно; але шум збільшувався, і ми легко розібрали в ньому виття вовків. Несподівано ми побачили перед собою цілих три зграї: одну — наліво, одну — поза й одну — спереду нас. Ми, здавалось, були оточені вовками, які, проте, не нападали на нас, і ми їхали далі, підганяючи коней; але дорога була погана, і коні могли бігти лише клусом. Так їхали ми, аж поки [242] побачили вхід до другого лісу, і страшенно здивувались, коли, доїхавши до просіки, побачили коло входу безладну зграю вовків. Аж ось із другої прогалини в лісі залунав постріл, і звідти вибіг осідланий та загнузданий кінь. Він мчав наче вітер, а за ним гналось шістнадцять-сімнадцять вовків. Кінь набагато випередив їх, але ми були певні, що він не витримає довго такого шаленого гону і вовки нарешті наздоженуть його. Так воно, мабуть, і вийшло.

Тут перед нашими очима постало найжахливіше видовище: ми побачили трупи другого коня й двох людей, загризених хижаками. Один із них, напевне, був той самий, що стріляв, бо коло нього лежала розряджена рушниця; голова й верхня частина його тулуба були об'їдені. Це видовище сповнило нас жахом. Ми не знали, що робити далі й куди прямувати, але вовки незабаром примусили нас зважитись, бо оточили нас у надії на нову добич. Я певен, що їх було не менше як триста. На наше щастя, на узліссі, трохи осторонь від дороги, лежало кілька величезних дерев, що залишились там з минулого літа і, мабуть, чекали перевозу. Я повів свій маленький загін до тих дерев. На мою пропозицію, всі ми злізли з коней і, сховавшись за деревами, ніби за бруствером, утворили трикутник, помістивши в середину коней. І добре, що ми зробили це, бо вовки зараз же напали на нас. Не можна уявити собі лютішої атаки. Вони підбігли з гарчанням і скочили на дерево, що захищало нас, ніби кидались на свою добич. їхню лють, мабуть, збільшувало те, що вони бачили за нами наших коней, на яких, власне, й хотіли напасти. Я сказав своїм людям стріляти, як і попереду, через одного, і їх постріли були такі влучні, що з першого ж залпу було забито багато вовків. Але виявилось, що цього мало: треба було стріляти безперервно, бо вовки лізли на нас як чорти: задні підштовхували передніх.

Після другого залпу нам здалось, що вовки припинили свою атаку, і я сподівався, що вони втечуть. Та це тривало лише одну мить, бо зараз же підбігли інші; ми двічі випалили в них із пістолів, убили сімнадцять-вісімнадцять і поранили вдвоє більше, але вовки наступали далі. Мені не хотілось надто швидко випустити всі наші заряди, і я гукнув свого слугу — не П'ятницю, що був зайнятий іншою роботою: він надзвичайно швидко й спритно встигав знову заряджати свою і мою рушницю — отже, не П'ятницю, кажу, а мого другого слугу [243] і, давши йому порохівницю, наказав посипати порохом велику стежку на дереві. Він зробив це і ледве встиг відійти, як вовки знову полізли на нас через порохову стежку. Тоді я клацнув заряджeним пістолем коло самої порохової стежки; порох зайнявся і обпалив тих вовків, що були на деревині; з півдюжини їх звалилось або, вірніше, скочило на нас, метнувшись від вогню та переляку. З цими ми розправились швидко, а решта так злякалась яскравого світла, яке здавалось ще страшнішим через густу темряву навколо, що трохи відступила. Тут я востаннє скомандував стріляти всім разом, а потому всі ми гукнули. Вовки почали тікати, а ми кинулись на штук двадцять поранених, що корчились на землі, і почали рубати їх шаблями, і це нам дуже прислужилось, бо їхні скигління та виття були зрозуміліші для їх товаришів, ніж наші постріли, так що всі вони повтікали й дали нам спокій.

Побили ми їх щось із шістдесят, а якби це було вдень, ми побили б їх іще більше. Коли, таким чином, поле бою очистилось, ми рушили далі, бо нам треба було пройти ще з три милі. Дорогою ми не раз чули ще в лісі виття хижаків і, здавалось нам, бачили, як вони шмигали серед дерев, але сніг сліпив нам очі, і ми не могли їх добре роздивитись. Ми добрались до містечка, де вирішили заночувати, і знайшли там усіх жителів озброєними і страшенно переляканими. Виявилось, що напередодні вночі вовки й кілька ведмедів удерлись до селища й настрахали всіх їх так, що вони вартували вдень і особливо вночі, охороняючи свою худобу й самих себе.

Другого ранку нашому провідникові стало погано: рука й нога в нього так попухли від болючих ран, що він не міг їхати далі; нам

довелося взяти іншого. З цим новим провідником ми доїхали до Тулузи, де клімат теплий, місцевість гарна та плодюча і немає ні снігу, ні вовків. Коли ми розповіли в Тулузі про наші дорожні пригоди, нам сказали, що зустріч з вовками у великому лісі коло підніжжя гір, особливо такої пори, коли земля вкрита снігом,— явище дуже звичайне. Але всі дивувались, що наш провідник зважився повести нас такою дорогою такої суворої пори року, і вважали за чудо, що вовки не пошматували нас усіх. Наше оповідання про те, як ми билися з вовками, захищаючи собою коней, викликало загальний осуд. Всі говорили, що в таких умовах було п'ятдесят шансів проти одного, що вовки [244] роздеруть нас усіх, бо їх розлютував якраз вигляд коней, яких вони вважали за свою здобич. Звичайно вони лякаються першого ж пострілу, але тут, бувши страшенно голодними, а значить, і лютими, та ще й бачачи перед собою так близько коней, вони забули про небезпеку, і коли б ми не перемогли їх безперервним вогнем і нарешті вибухом пороху, вони, напевне, розірвали б нас на шматки. А якби ми не злізли з коней, то вовки не розлютилися б так, бо, бачачи на коні людину, вони не вважають коня за свою власність, як вони це вважають тоді, коли бачать коня самого. Нам говорили також, що, якби ми покинули коней напризволяще, вовки кинулися б на них так пожадливо, що за цей час ми встигли б щасливо втекти, тим більше, що нас було багато і в усіх нас була вогнепальна зброя. Сам я ніколи не зазнавав такого страху. Бачачи перед собою три сотні дияволів, що обпали нас з ревінням та роззявленими пащами, готові пожерти нас, я вже вважав був себе за загиблого, бо тікати не було куди. А втім, мені досить було й того, чого я натерпівся, гадаю, б мене не буде більше охоти переправлятись через гори ще раз; краще б я проїхав тисячу миль морем, хоч би там щотижня шарпала мене буря.

Про свою подорож через Францію я не можу розповісти нічого цікавого,— нічого нового проти того, що розповідали вже інші подорожники, і до того ж багато цікавіше, ніж я. З Тулузи я приїхав у Париж; далі, не спиняючись там надовго,— в Кале, і щасливо висів у Дуврі 14 січня, відбувши свою подорож протягом найсуворішої та найхолоднішої пори року.

Тепер я досяг мети своєї подорожі і незабаром мав у безпеці все своє недавно придбане багатство, бо всі квитанції, що я^привіз з собою, мені оплатили негайно.

Моїм головним керівником і порадником була тут добра бабуся — вдова капітана. Вона була дуже вдячна мені за надіслані їй гроші і не пожаліла для мене ні праці, ні клопоту. Я ж в усьому покладався на неї і ні разу не мав приводу каятись. З податку й до кінця ця добра й шляхетна жінка поводилась зі мною бездоганно.

Тепер я почав уже думати про те, щоб доручити їй своє майно, а самому поїхати назад у Лісабон, а потім у Бразилію; але мене стримали від цього релігійні міркування. Щодо римсько-католицької віри,— то в мене були сумніви ще під час моїх подорожей, особливо за часів [245] моєї самотності. Я знав, що мені нічого й думати їхати в Бразилію, особливо — оселятись там, якщо я не вирішу перейти в римсько-католицьку віру або не поставлю собі за мету лягти жертвою своїх переконань, постраждати за віру й померти від тортур інквізиції. Отже, я вирішив залишитись вдома і, якщо буде змога, продати свою плантацію.

Я написав про це своєму старому другові в Лісабон, і той відповів, що він легко міг би її продати, коли б тільки я дав йому дозвіл запропонувати її від мого імені двом купцям у Бразилії з числа моїх опікунів, що зосталися в живих і добре знали їй ціну, бо вони жили біля неї й були, як я сам знав, дуже багаті. Йому здавалось, що вони охоче куплять її. Він вважав, що я одержав би за неї таким чином на чотири чи п'ять тисяч більше.

Я доручив йому зробити їм цю пропозицію, і через вісім місяців корабель, що вернувся з Португалії, привіз мені лист, де мій старий друг повідомляв, що купці погодились на пропозицію й доручили своєму агентові в Лісабоні виплатити мені тридцять три тисячі дублонів.

Я, в свою чергу, підписав запродажну, складену за належною формою, яку надіслали мені з Лісабона, і відіслав її назад старому, а той прислав мені переказів на тридцять дві тисячі вісімсот дублонів. Крім цієї одноразово виплаченої суми, покупці зобов'язалися щорічно виплачувати з прибутків плантації капітанові по сто мойдорів, а після його смерті його синові по п'ятдесят.

Таким чином, я описав першу частину життя, повного випадковостей та пригод, подібного до мозаїки, які підібрало саме провидіння, і такого різноманітного, як рідко буває на цьому світі,— життя, що почалось безглуздо, а закінчилось багато розумніше, ніж цього дозволяла сподіватись будь-яка з його частин.

Кожен подумає, що, дістався такого добробуту, я вже не буду рискувати. Так воно й справді було б, якби обставини не допомогли мені; але я звик до мандрівного життя, в мене не було сім'ї, а родичів я мав мало; так само, незважаючи на своє багатство, небагато придбав я й друзів. Тому, навіть продавши свій маєток у Бразилії, я ніяк не міг викинути з голови цю країну; мене дуже тягло знову в мандри по світах, і особливо хотілось мені побувати на моєму острові та подивитись, [246] чи живуть іще на ньому бідні іспанці і як поводяться з ними покинуті мною там бунтівники.

Мій щирий друг, удова, дуже відмовляла мене від цього і зуміла так вплинути на мене, що майже сім років стримувала мене від подорожі. За цей час я взяв під свою опіку двох племінників, синів одного з моїх братів. У старшого були свої невеликі достатки; я виховав його як джентльмена і в своєму заповіті відписав йому певну суму, що мала по моїй смерті правити за додаток до його власного капіталу. З другого я зробив капітана. За п'ять років, переконавшись, що з нього вийшов розумний, сміливий і заповзятий юнак, я налаштував для нього гарне судно й послав його в море. Цей самий юнак згодом підмовив мене, вже старого, на дальші пригоди.

Тим часом я й сам якось обжився тут, а головне, одружився, не без користі для себе і в усіх відношеннях щасливо. Від цього шлюбу в мене було троє дітей — два сини та дочка. Та як тільки вмерла моя дружина, а мій племінник з великим успіхом вернувся додому з подорожі в Іспанію, мій нахил до подорожей та його наполегливість перемогли і змусили мене, узявши з собою різного товару, рушити на його судні купцем в Ост-Індію. Це було року 1694.

Під час цієї мандрівки я відвідав нову колонію на острові й побачив моїх спадкоємців-іспанців; довідався про всю історію їх та тих негідників, яких я залишив на острові; дізнався, як вони спочатку кривдили бідних іспанців, як сварились, а потім мирились, об'єднувались і знову роз'єднувались; як нарешті іспанці були змушені вжити проти них насильства; як ті підкорились іспанцям; як чесно іспанці повелися з ними. Історія ця — так би мовити, частина моєї власної — була повна різноманітних та дивних пригод, особливо коли йшлося про битви з караїбами, що висідали кілька разів на острові, а також про різні поліпшення, які вони запровадили на ньому. П'ятеро колоністів побували на суходолі і привезли звідти полонених — одинадцять чоловік та п'ять жінок. У цих жінок, коли я приїхав на острів, було вже щось із двадцять дітей.

Я простояв коло острова три тижні і залишив поселенцям запаси різних потрібних речей, особливо зброї, пороху, дробу, одягу, інструментів, а також двох майстрів, привезених з Англії,— тесляра та коваля.

Крім того, я розділив поле на ділянки, зберігши за [247] собою право власності на всі землі. Я дав їм ці ділянки згідно з їх бажанням і, впорядкувавши всі справи та зобов'язавши їх не кидати цього місця, залишив їх там.

Дорогою я пристав до берегів Бразилії, де купив і послав на острів парусне судно з різними запасами. На ньому, крім того, було сім жінок, що могли там стати за наймичок або одружитися з тими, хто схотів би їх

взяти. Англійцям я обіцяв прислати кілька жінок з Англії разом з великим вантажем потрібних речей, якщо вони захочуть і собі працювати на землі. Цього я виконати не спромігся; а хлопці, після того як їх приборкали, стали чесними й працьовитими, і кожен із них почав дбати про себе окремо. Я послав їм із Бразилії ще п'ять корів, з яких три були тільні, кілька овець і кілька свиней, які дуже розплодились, коли я приїхав туди знову.

Але все це, разом з оповіданням про те, як триста караїбів приїхали та напали на них і зруйнували їх плантації, як вони бились з удвоє численнішим ворогом, і були спочатку переможені, і один із них був убитий, як нарешті, коли буря знищила ворожі човни, вони оточили й знищили майже всіх ворогів, а тоді знову заволоділи своїми плантаціями, відновили їх і по-старому зажили на острові,— про все це, разом з моїми власними дивовижними пригодами на протязі більше десяти років, я розкажу в своєму оповіданні далі.